

T.C
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

SERBEST PİYASAYA GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE
GERÇEKLEŞTİRİLEN REFORM HAREKETİ
VE
TÜRKMENİSTAN ÖRNEĞİ

(DOKTORA TEZİ)

ABDURRAHMAN IŞIK

BURSA 2006

T.C
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

SERBEST PİYASAYA GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE
GERÇEKLEŞTİRİLEN REFORM HAREKETİ
VE
TÜRKMENİSTAN ÖRNEĞİ

(DOKTORA TEZİ)

ABDURRAHMAN IŞIK

Danışman

Prof.Dr. Hüseyin ŞAHİN

BURSA 2006

TC.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

..... Anabilim/Anasanat Dalı,
.....Bilim Dalı'ndanumaralı
.....'nın hazırladığı
"....."
....." konulu (Yüksek
Lisans/Doktora/Sanatta Yeterlik Tezi/Çalışması) ile ilgili tez savunma
sınavı,/...../ 20.... günü -saatleri arasında yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının
.....(başarılı/başarısız) olduğuna
.....(oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Sınav Komisyonu Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye (Tez Danışmanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Ana Bilim Dalı Başkanı
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

...../...../ 20....

Enstitü Müdürü
Akademik Unvanı, Adı Soyadı

ÖZET

Yazar : Abdurrahman IŞIK
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : İktisat
Bilim Dalı :
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XIV + 251
Mezuniyet Tarihi : ... /... / 200
Tez Danışmanı : Hüseyin ŞAHİN

SERBEST PİYASAYA GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN REFORM HAREKETLERİ VE TURKMENİSTAN ÖRNEĞİ

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla beraber planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş yolunda yarış içerisinde olan ülkelerden bazıları geçen on yılın sonunda bitiş çizgisine yaklaştı, diğerleri ise güç bela hareket noktasındaki engelleri aşmak için çabalamaktadırlar. Bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkesi ve Baltık Cumhuriyetleri Avrupa Birliğine katılımın eşiğinde bulunurken, Rusya'nın da dâhil olduğu çoğu BDT ülkesi ise düzensiz bir gelişme seyri göstermektedir.

İşte bu çalışmanın temel amacını da, geçiş süreci reformları, reformların etkileri ve sonuçlarının Türkmenistan örneği göz önünde bulundurularak anlatımıdır.

ABSTRACT

Yazar : Abdurrahman IŞIK
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Anabilim Dalı : İKTİSAT
Bilim Dalı :
Tezin Niteliği : Doktora Tezi
Sayfa Sayısı : XIV + 251
Mezuniyet Tarihi : /.... / 200
Tez danışmanı : Prof. Dr. Hüseyin Şahin

IMPLEMENTED REFORM POLICIES IN TRANSITION ECONOMIES AND TURKMENISTAN EXAMPLE

The race to transform centrally planned economies into market economies has led, ten years later, to one group of countries approaching the finish line, others languishing at various points along the track, and a few barely off the starting blocks. Some Central and Eastern European economies (CEE) and the Baltics are knocking on the doors of the European Union. But in many economies in the Commonwealth of Independent States (CIS), including Russia, there has been uneven progress and prospects remain murky.

So, this study's main objective, explaining the transition period reforms, it's effects and results with Turkmenistan example.

ÖNSÖZ

Geçiş ülkeleri ile ilgili yapılan araştırmalar, bu sürece başlayan ülkelerin buldukları konunun bilinmesi açısından önem arz etmektedir. Özellikle soydaşlarımızın yaşamış olduğu Orta Asya devletlerinde sürecin tespiti ve neler yapılacağına dair önerilerin sunulması bu alanda çalışma yapan her insan için bir vazife Őuurunun gereğidir.

Çalışma bu duygu ve düşüncelerle ele alınmış ve konu ilgili bilgilere - gerek kaynak çeşitliliği, gerekse de önemli insanlarla mülakatlar yoluyla - ulaşılabildiği ölçüde zenginleştirilmiştir.

Bu çalışmanın yürütülmesinde birçok kişinin emeği geçmiştir. Başta değerli hocam, Prof. Dr. Hüseyin Şahin'e olmak üzere, Prof. Dr. Ercan Dülgeroğlu, Prof.Dr. Tayyar Arı, Prof. Dr. İbrahim Kanyılmaz ve Prof. Dr. Hanifi Arslan'a yapmış oldukları yardımlardan dolayı çok teşekkür ederim.

Abdurrahman IŞIK

Aşkabat/Türkmenistan

2006

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	II
TÜRKÇE ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
İÇİNDEKİLER.....	VI
TABLolar.....	IX
KISALTMALAR.....	X

SERBEST PİYASAYA GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN REFORM HAREKETLERİ VE TÜRKMENİSTAN ÖRNEĞİ

GİRİŞ.....	1
-------------------	----------

BİRİNCİ BÖLÜM GEÇİŞ EKONOMİLERİ

1. GEÇİŞ EKONOMİLERİNİN TANIMI.....	5
2. GEÇİŞ ÜLKELERİNİN GRUPLANDIRILMASI.....	9
2.1. Orta Ve Doğu Avrupa Ülkeleri.....	11
2.2. Baltık Cumhuriyetleri.....	13
2.3. Bağımsız Devletler Topluluğu.....	15
2.4. Diğer Geçiş Ülkeleri.....	22

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYALİST SİSTEMDEN PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ SÜRECİ

1.	SOSYALİST (PLANLI) EKONOMİ.....	29
1.1.	Sosyalist Sistemin İşleyişi.....	31
1.1.1.	SSCB’de yönetim anlayışı ve burjuvazi, bürokrasi çelişkisi.....	32
1.1.2.	Mülkiyet ilişkileri ve üretim faktörlerinin bölüşümü.....	36
1.2.	SSCB’nin Dağılma Süreci.....	39
1.2.1.	Sovyet ekonomisinin bozulması.....	39
1.2.2.	Dağılma sürecini önlemeye yönelik uygulanan reform politikaları.....	45
1.2.3.	Sistemin dağılmasına sebep olan iç ve dış nedenler.....	50
1.2.4.	Uluslar Sorunu.....	55
1.3.	Alternatif Uygulama Olarak Piyasa Sosyalizmi.....	59
1.4.	Piyasa Ekonomisi Ve Tercih Edilme Nedenleri.....	62
1.5.	Piyasa Ekonomisinin Tercih Edilmesinde Küreselleşmenin Rolü.....	71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SSCB'NİN DAĞILMASININ ARDINDAN GEÇİŞ ÜLKELERİNDE EKONOMİK YAPI VE TÜRKMENİSTAN

1.	ULUSLARIN BAĞIMSIZLIKLARINI KAZANMASI.....	75
2.	BAĞIMSIZLIK SÜRECİNE DOĞRU TÜRKMENİSTAN SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETİ.....	78
3.	SERBEST PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ SÜRECİNDE EKONOMİK YAPI VE TÜRKMENİSTAN.....	81
3.1.	Ekonomik Büyüme.....	83
3.2.	Enflasyon.....	88
3.3.	Doğrudan Yabancı Yatırımlar.....	91
3.4.	Dış Ticaret Dengesi.....	99

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SERBEST PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ REFORMLARI VE TÜRKMENİSTAN

1.	GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE UYGULANAN REFORM STRATEJİLERİ.....	105
1.1.	Eş Zamanlı Reform Stratejileri.....	109
1.2.	Kademeli Reform Stratejisi.....	114
1.3.	Reform Stratejilerinin Karşılaştırılması.....	119
1.4.	Reformların Kapsamının Belirlenmesi.....	122

2.	SİSTEM DEĞİŞİMİNE YÖNELİK REFORMLAR.....	125
2.1.	1989 Yılından Günümüze Sistem Değişim Reformları.....	128
2.2.	Sistem Değişimine Yönelik Reformların Öğeleri.....	131
2.2.1.	Liberalleşme reformları.....	131
2.2.1.1.	Fiyatların serbestleştirilmesi.....	134
2.2.1.2.	Ticaretin serbestleştirilmesi ve dış ticaret.....	135
2.2.2.	Mali sisteme yönelik reformlar.....	139
2.2.2.1.	Bütçe ve vergi reformu.....	141
2.2.2.2.	Para ve maliye politikasına yönelik reformlar.....	144
2.2.3.	Özelleştirme.....	148
2.2.3.1.	Özelleştirme sürecini etkileyen faktörler.....	157
2.2.3.2.	Özelleştirme sürecinin sonuçları.....	159
2.2.4.	Toprak reformu.....	164
2.2.5.	Sosyal yapıda değişim.....	167
2.2.6.	Girişimin yeniden yapılandırılması.....	176
2.2.7.	Sektörel alanda yapısal değişim.....	179
2.2.7.1.	Tarım alanında yapısal değişim.....	180
2.2.7.2.	Sanayi alanında yapısal değişim.....	183

2.2.7.3. Diğer sektörlerde yeniden yapılanma.....	187
2.3. Sistem Değişimine Yönelik Reformların Etkileri.....	191
2.4. Geçiş Ekonomileri On Yıllık Süreçte Neyi Nasıl Gerçekleştirdi?.....	195
2.5. Reform Sürecini Etkileyen Faktörler.....	203
2.5.1.Yönetim gelişimini sağlayan faktörler.....	204
2.5.2.Ülkelerin yapısından kaynaklanan olumsuz faktörler.....	205
SONUÇ	210
KAYNAKLAR.....	227

TABLÖLAR

TABLO 1: Geçiş Ekonomileri	10
TABLO 2: Sovyet Ekonomik Performansına İlişkin Temel Göstergeler (Bir önceki döneme göre artış yüzdesi).....	42
TABLO 3: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin Nüfusu ve Etnik Yapısı (1989 Nüfus Sayımı Verilerine Göre).....	57
TABLO 4: Geçiş Ülkelerinde Reel GSMH Artışı(%).....	87
TABLO 5: Geçiş Ülkelerinde Yıllara Göre Tüketici Enflasyon oranları %(1992-2004).....	90
TABLO 6: Geçiş Ülkelerinde Dolaysız Yabancı yatırımlar (Milyon Dolar).....	94
TABLO 7: Geçiş Ülkelerinde Dış Ticaret Dengesi (milyon\$).....	100
TABLO 8: Türkiye Türkmenistan ve BDT Dış Ticaret Dengesi (1000 \$ 1990 – 2005).....	104
TABLO 9: BDT ve Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde Özel sektörün GSMH içindeki payı (2002) ve Özelleştirme Metodları.....	154
TABLO 10: Geçiş Ülkelerinin Özelleştirme Performansları.....	164
TABLO 11: Türkmenistan'da Toprak Kullanımı.....	181

KISALTMALAR

SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
BAE	:	Birleşik Arap Emirlikleri
GSMH	:	Gayri Safi Milli Hasıla
UNDP	:	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UN	:	Birleşmiş Milletler
UNIDO	:	Birleşmiş Milletler Sanayi ve Kalkınma Organizasyonu
NAFTA	:	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Sahası
OECD	:	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Organizasyonu
EBRD	:	Avrupa Yatırım ve Kalkınma Bankası
AB	:	Avrupa Birliği
TİKA	:	Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı
BDT	:	Bağımsız Devletler Topluluğu
IMF	:	Uluslararası Para Fonu
SAFI	:	Devlet Yabancı Yatırım Ajansı
SCRME	:	Devlet Ticaret Malı ve Hammadde Borsası
USD	:	Amerikan Doları

KDV : Katma Değer Vergisi

Kw/s : Kilovat/saat

a.g.e. : Adı Geçen Eser

SERBEST PİYASAYA GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN REFORM HAREKETLERİ VE TÜRKMENİSTAN ÖRNEĞİ

GİRİŞ

Geçiş ekonomileri kavramı, yaygın olarak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla beraber, yaklaşık 380 milyon nüfusa sahip 25 civarında ülke sosyalist sistemin başarısızlığından dolayı serbest piyasa ekonomisine geçiş noktasında tercihte bulunmuştur. Bu ülkelerin ekonomileri hâlâ serbest piyasa ekonomisine dönüşümü devam ettiği için geçiş ekonomileri olarak adlandırılmaktadırlar. Başka bir tanımlamaya göre geçiş ekonomileri birçok ülkenin planlı ekonomiden piyasa ekonomisi sistemine geçmeye yönelik çabalarıdır.

20. Yüzyıl içerisinde ortaya çıkan ve günümüzde de devam eden eğilim, piyasa ekonomisine geçmeyen ekonomilerin, küreselleşme çağında, açık ekonomiler dünyasında artık rekabet olanağının bulunmadığıdır. Küresel pazarda ekonomilerin var olmaları, neticede rekabet edebilmelerine ve rekabet edebilmeleri ise; piyasa ekonomisi olmalarına yani piyasa güçlerinin serbest işleyişine izin vermelerine bağlıdır. Dahası, küresel ekonominin rekabetçi yapısına ve piyasa güçlerinin işleyişine ayak uyduramayan piyasa ekonomisinin alternatiflerini benimsemiş ülkeler, ekonomik kriz denilen bir çöküntü ile karşılaşmaktadırlar. İşte geçiş ülkeleri bu konjonktürel olmayan yani yapısal ekonomik krizle boğuşmaktadırlar.

Olumsuz şartların zorlaştırdığı koşullarda, serbest piyasa ekonomisine geçiş yolunu seçen BDT ülkeleri için problemlerin yoğun hissedildiği bir dönem yaşanmıştır. Ekonomik ve politik değişim de bu

bölgelerin, Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetleri seviyesine ulaşabilmeleri için uzun bir sürecin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bazı bölgelerde hali hazırda yürütülen reform hareketine rağmen, sistem değişimine yönelik reformların işleyişinde düzensizlikler görülmektedir. Fiyatların ve dış ticaretin serbestleştirilmesi, işletmelere yönelik sıkı bütçe uygulamaları ve verimli alanların mülkiyetinin değişimini öngören reformların çoğu Rusya'da gerçekleşmişse de bunu BDT ülkelerinin çoğu için söylemek mümkün değildir. Diğer alanlarda yürütülen reformlar, örneğin; yasal altyapı ve rekabet politikalarının düzenlenmesi ile ilgili kurallar yavaş ilerleme göstermektedir. Bölgede özel mülkiyete dayalı piyasa yapısı tavsiye edilmesine rağmen, bunun yerine getirilmesi hususunda önemli aksaklıklar yaşanmıştır. Özellikle özelleştirmenin hızlı ve toplu yapılmasına yönelik programların sonucunda, devletin mülkiyetinin ağırlıklı olduğu verimli alanlarda olumlu bir sonuç elde edilememiştir.

Bu çalışmanın birinci bölümünde, geçiş ekonomilerinin tanımı ve sınıflandırılması hususunda değerlendirmeler yapılarak, geçiş ekonomileri teriminin günümüzde kullanıldığı anlam çerçevesinde hangi ülkelerin bu sınıflandırmaya dâhil oldukları tesbit edilecektir. Buna göre, geçiş ülkeleri Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, Baltık cumhuriyetleri, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri ve son olarak Doğu Asya ülkeleri şeklinde dört kategori altında değerlendirilecektir. Diğer yandan, geçiş ülkeleri arasındaki farklı başlangıç koşulları göz önünde bulundurularak, geçiş ülkelerinin temel bazı özellikleri maddeler halinde kısaca sıralanacaktır.

İkinci bölümde, geçiş sürecinin tarihsel gelişimi dikkate alınarak, bu ülkeleri sistem değişikliğine iten sebepler üzerinde durulacaktır. Bunlar iç ve dış sebepler yanında ülkenin dağılmasında önemli rol oynayan uluslar sorunu ve ekonomik istikrarsızlık olmak üzere dört ana başlık altında kategorize edilerek incelenecektir. Dağılma sürecini durdurmaya yönelik uygulanan reform politikaları, bunların başarı şansı

ve başarısızlıkla sonuçlanmasını doğuran unsurlar ele alınacaktır. Piyasa ekonomisine giden süreçte uygulanmaya çalışılan alternatif sistem olan piyasa sosyalizmi ve uygulanabilirliği analiz edilen diğer bir konu başlığını oluşturmaktadır. Piyasa ekonomisine alternatif olarak uygulanmaya çalışılan piyasa sosyalizminin dağılma sürecini durduramamasının nedenleri, söz konusu sistemin temel özellikleri ve işleyişi göz önünde bulundurularak kısaca izah edilecektir.

Üçüncü bölümde piyasa ekonomisini tercih etmek durumunda kalan geçiş ülkelerinin ve özellikle Türkmenistan'ın bağımsızlık sonrasında yaşadığı ekonomik dalgalanmaların nedenleri ve temel iktisadi göstergeler olan, ekonomik büyüme, fiyatlar genel seviyesi, doğrudan yabancı yatırımlar ve dış ticaret dengesi rakamlarının seyrine göre söz konusu ekonomilerin performansları ile ilgili karşılaştırmalı özet bilgiler sunulacaktır.

Dördüncü bölüm yapılan tespitler çerçevesinde, Türkmenistan örneği dikkate alınarak, geçiş ülkelerini serbest piyasa ekonomisine dönüşüm sürecinde tercih ettikleri strateji, politikalar ve uygulanan reformlara yer verilecektir. Bu gruplamaya dâhil ülkeler, temel iki alternatif olan Eş zamanlı ve Aşamalı strateji arasından seçim yapmışlardır. Genellikle şok stratejiyi seçen BDT ülkeleri, sürecin başlangıcında ciddi bunalımlar yaşamışlardır. Bunun temel nedenleri, sadece başlangıç şartları değil, ülkelerin sahip oldukları, siyasi, tarihi ve ekonomik yapı bu süreçte etkili olmuştur. Bu bağlamda söz konusu stratejiler, nitelikleri ve geçiş ülkelerinin bu stratejileri tercih etmelerini gerektiren temel hususlara değinilerek sonuçları analiz edilecektir.

Yapılan araştırmada, seçilen reform stratejileri çerçevesinde, uygulanan reform politikaları, liberalleşme reformları, mali sisteme yönelik reformlar, özelleştirme, toprak reformu, sosyal politika reformları ve sektörel alandaki reformlar olmak üzere temel başlıklar altında geçiş süreci incelenerek, bu ülkelerin geçen süreçte neyi nasıl gerçekleştirdiği ve ülkeler arasındaki farklı sonuçların

nedenleri irdelenerek süreci etkileyen faktörler tespit edilmeye çalışılacaktır. Sistem değişimine yönelik uygulanan reform politikaları analiz edilerek geçiş ülkelerini geçiş sürecinde ulaştıkları veya ulaşmayı hedefledikleri noktanın neresinde oldukları veriler kullanılarak izah edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

GEÇİŞ EKONOMİLERİ

1. Geçiş Ekonomilerinin Tanımı

Geçiş Ekonomisi, sosyalist veya karma ekonomik sistemleri uygulayan ülkelerin, küreselleşme çağında ve açık ekonomi koşullarında, kendilerini piyasa ekonomisine uyarlamaları sürecine verilen addır. Burada dikkat edilecek husus; sosyalist veya karma ekonomiye sahip ülkelerin piyasa ekonomisine geçme gayretleri, bilimsel bir altyapının sonucunda kendi rızalarıyla olmamıştır. Bir başka deyişle, geçiş ekonomisi sürecini başlatan, piyasa ekonomileri ile alternatifleri arasındaki rekabet sonunda, ikinci guruba dâhil ülkelerde iktisadi krizin ortaya çıkması; böylece karma ve sosyalist ekonomik örgütlenmelerin çökerek işlevlerini yitirmesidir.¹

Geçiş ekonomileri, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecini seçerken nasıl isteyerek tercih etmemişlerse, aslında sosyalizmi tercihleri de isteyerek olmamıştır. Orta Asya cumhuriyetleri, merkezi planlama tecrübesini 1917 Bolşevik devrimiyle Rusların topraklarını almaları sonucunda zorunlu olarak seçmişlerdir. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ise, II. Dünya savaşı akabinde 1945 sonrasında Rusya`ın savaştan galip çıkmasıyla sosyalist sistem içerisine girmişlerdir. Baltık cumhuriyetleri, 1917 devrimi sonucunda Rus boyunduruğundan kurtulmuş ve bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Ancak, 1944 yılında Rusların Nazileri mağlup etmeleri sonucunda Sovyetler Birliği hâkimiyeti altına girmişlerdir. Kısacası, tercih etmedikleri halde

¹ AKALIN Güneri, "Piyasa Ekonomisinin Neresindeyiz?", Türkiye'nin İstatistik Portalı, (çevrimci)http://www.istatistikci.com/article_read.asp?id=54 (Ağustos 2004)

sosyalizmi seçmek durumunda kalan bu ülkeler, yıllar sonra yine tercihleri olmadığı halde serbest piyasa ekonomisine geçiş yoluna girmişlerdir.

Buldukları ekonomik sistemi terk ederek, alternatif bir sistem olarak gördükleri piyasa ekonomisine yönelen ülkeler için piyasa ekonomisi, yaşanan ekonomik bunalımdan kurtulmanın yegâne çaresi olarak görülmektedir.

Geçiş ekonomileri kavramı, yaygın olarak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kullanılmaya başlanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber, yaklaşık 380 milyon nüfusa sahip 25 civarında ülke sosyalist sistemin başarısızlığından dolayı serbest piyasa ekonomisine geçiş noktasında tercihte bulunmuştur. Bu ülkelerin ekonomileri hâlâ serbest piyasa ekonomisine dönüşümü tamamlayamadığı için geçiş ekonomileri olarak nitelendirilmektedir. Başka bir ifade ile birçok ülkenin planlı ekonomiden piyasa ekonomisi sistemine geçmeye yönelik çabaları geçiş ekonomileri olarak adlandırılmıştır.²

Geçiş ekonomilerinin bazı temel özellikleri şunlardır;

- Geçiş ekonomileri, doğal zenginliklerini etkin kullanma açısından zayıf bir görünüm arz etmektedir. Bazı ülkelerin doğal zenginliklerden yoksun olması bazılarının ise doğal zenginliğe sahip olmasına rağmen, bunu gerçek değeri üzerinden uluslararası pazara ihraç yol ve imkânlarının bulunmaması, gerekli altyapı ve teknolojiye sahip olmaması sonucunda etkin kullanımın sağlanamaması ve israf nedeniyle küresel rekabeti kaybetmişlerdir.
- Bağımsızlığa hazırlıksız olarak yakalanan bu ülkeler, kendilerini, sistem değişiminden kaynaklanan mali kriz

² SCHAFFER E. ANDA TURLEY G., "Effective Versus Statutory Taxation: Measuring Effective Tax Administration in Transition", European Bank Working Paper No: 437, November 2000

içerisinde bulmuşlardır. Makro ekonomik istikrarsızlık, bağımsızlık sonrası geçiş ekonomilerinin temel özelliklerinden birisidir. Hemen hemen bütün geçiş ekonomilerinde, ilk yıllarda hiperenflasyon ve ekonomik büyümede keskin düşüşler yaşanmışlardır.

- SSCB'nin dağılması sürecinde, artan ekonomik ve sosyal yozlaşmanın neden olduğu rüşvet ve yolsuzluk geçiş ekonomilerinin ilk yıllarındaki temel sorunlarından birini teşkil etmiştir.
- Kurumsal ve yapısal alandan kaynaklanan işlevsizlik nedeniyle, önemli reform hareketine ihtiyaç duymaktadırlar.
- Kamu açığı, dış açık ve tüketimin yeterince kısılamaması nedeniyle borçlanmaya başvurulması ve bunun sonucu olarak devalüasyonun kaçınılmaz hale gelmesi nedenleriyle milli gelirden düşme yaşanmıştır.
- Sosyalist sistemin temel unsurlarından birisi de, devletin çalışabilecek güce sahip herkese iş verme zorunluluğudur. Dolayısıyla, SSCB döneminde ihtiyaç olmadığı halde istihdam edilen işgücünün çoğu serbest piyasa koşulları nedeniyle yeni sistemde işsiz kalmasından kaynaklanan yaygın bir işsizlik söz konusudur.
- Tüketim sübvansiyonları tipik olarak nakit transferleri şeklinde yapılmamıştı. Daha çok fiyat kontrolleri ve gelir eşitsizliğinin azaltılması yoluyla sağlanan sübvansiyonların bir karışımı olarak yapılmıştır.
- 1980'li yılların sonlarında sosyal sektörlere yapılan kamu harcamalarının ulusal gelir içindeki payı yüksekti. Bütün geçiş ekonomileri insani gelişme endeksinde kişi başına gelir düzeyi bakımından daha yüksek bir sırada bulunuyordu. Bu gelişme

sosyal sektörlere yapılan yatırımların bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır³

- Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra bütün ülkelerde yoksulluk artmıştır. Kişi başına günlük 4 dolar (1990 yılı satın alma gücü paritesi) yoksulluk standardına göre, bugünkü Bağımsız Devletler Topluluğunu oluşturan eski Sovyetler Birliği'ne sosyalist Orta-Doğu Avrupa ülkeleri de dâhil edildiğinde⁴, yoksulluk 1988 yılında toplam bölge nüfusunun %4'ü iken 1994 yılında %32'ye yükselmiştir. 1988 yılında 13,6 milyon olan yoksul nüfus 1994 yılında 119,2 milyona yükselmiştir⁵. Diğer bir ifadeyle, piyasa ekonomisine geçiş reformları öncesinde, genel olarak yaygın bir yoksulluk bulunuyordu.
- Okuryazarlık oranının %100'ler seviyesinde olduğu bu ülkelerde, eğitim sisteminde yaşanan erozyon nedeniyle gerekli kalifiye elemanının yetişmemesinden kaynaklanan beyin gücünün eksikliği bulunmaktaydı.

Bu niteliklere sahip ülkeler, çare olarak piyasa ekonomisine geçiş, yani yapısal reformları uygulama yoluna gitmişlerdir.

³ UNDP, "Poverty in Transition, Regional Bureau for Europe and the CIS", July 1998, s.90.

⁴ Eski Sovyetler Birliğini oluşturan cumhuriyetler dışında olup ancak sosyalist sistemle yönetilen orta ve doğu Avrupa ekonomilerinde yoksulluk SSCB'ye göre daha düşüktür. Bu bölgede yoksulluğu değerlendirirken SSCB'ye ilişkin sonuçlardan ayrı bir yorumlama yapmak gerekir. Çünkü merkezi sistemle yönetilen sosyalist bloğa dâhil Polonya, Macaristan, Çekoslovakya, Romanya gibi ülkeler politik ve ekonomik olarak SSCB ile birlikte hareket etmelerine rağmen 1991 öncesinde bağımsız ülkelerdir. SSCB'nin ekonomik yardımda bulunduğu bu ülkelerde yoksulluk çok düşüktü. Çeşitli incelemelerde geçiş sonrası değerlendirmeleri yapılırken bu ülkeler eski SSCB ile birlikte yorumlanmaktadır. Bunun nedeni bu ülkelerin de geçiş ekonomileri olmasıdır. Ancak, geçiş sonrası özellikle eski SSCB cumhuriyetlerine ilişkin yoksulluk değerlendirmesi yapılırken orta-doğu Avrupa ülkeleri ayrı olarak değerlendirilmelidir. Eski SSCB cumhuriyetleri ile birlikte değerlendirildikleri takdirde yoksulluk hem geçiş öncesi hem de geçiş sonrası nispeten daha düşük çıkacaktır.

⁵ UNDP, a.g.e., July 1998 s.21.

Yapılan açıklamalar ışığında geçiş ekonomileri kavramı iki şekilde tanımlanabilir. Genel anlamıyla alındığı zaman Geçiş Ekonomileri terimi, planlı ekonomiyi ya da karma ekonomiyi terk ederek serbest piyasa ekonomisini oluşturmaya çalışan ekonomiler olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde günümüzdeki çoğu gelişmekte olan ülke bu kapsama girmektedir. Ancak geçiş ekonomileri terimi spesifik olarak; önceleri sosyalist ekonomi sistemine sahip olup, günümüzde serbest piyasa ekonomisini tesis etmeye çalışan ülkeler için kullanılmaktadır.⁶ Bu çalışmada da geçiş ekonomileri terimi spesifik manası ile ele alınarak değerlendirmeler yapılmaktadır.

2. Geçiş Ülkelerinin Gruplandırılması

Eski Sovyet blok'una ait ülkelerde geçiş işlemi, 25 ülkenin kendilerine ait olan sistem ve politik problemleri gidermek amacıyla daha iyi bir sistem ile değiştirme çabasından kaynaklanmaktadır. Bu 25 ülke üç sınıf altında değerlendirilmektedir. Bunlar; Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, Baltık cumhuriyetleri ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ülkeleri.⁷ Avrupa kalkınma bankası verilerine göre, bu ülkelere Bosna Hersek de ilave edilerek geçiş ekonomileri sayısı 26'ya yükselmektedir.⁸ Eski Sovyet rejiminin dışında geçiş ekonomileri içerisinde sayılan 4 Doğu Asya ülkesi de dâhil edildiğinde geçiş ekonomileri 30'a ulaşmaktadır.⁹

⁶ ALTAY Asuman, "Geçiş Ekonomilerinde Devletin Ekonomik Roller, Görevleri ve KOBİ'lerin Durumu", Maliye araştırma Konferansları, Maliye Araştırma Merkezi, Yayın No:86, Kırk birinci seri – Yıl 2002, İstanbul 2003, s.1-11

⁷ FISCHER Stanley, SAHAY Ranta, "Transition Economies: The Role Of Institution and Initial Condition", Fischer, Sahay-Calvo Conference, April 14 doc., 2004, s. 2.

⁸ EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "Transition Report 1999 Ten Years of Transition", London, Ventura Litho Limited, November 1999, s. 24.

⁹ IMF, International Monetary Fund, "Transition: Experience and Policy Issues", World Economic Outlook 2000, Washington, 2000, s.89.

Tablo 1: Geçiş Ekonomileri

Geçiş ülkeleri	Geçiş sürecinin başlangıç tarihi	İstikrar programı başlangıç tarihi	
Avrupa Birliğine Katılım Sürecinde Olan Ülkeler			
Bulgaristan	1991	Mart	1991
Çek cumhuriyeti	1991	Şubat	1991
Macaristan	1990	Ocak	1990
Polonya	1990	Mart	1990
Romanya	1991	Ocak	1993
Slovakya	1991	Ocak	1991
Slovenya	1990	Şubat	1992
Güneydoğu Avrupa Ülkeleri			
Arnavutluk	1991	Ağustos	1992
Bosna Hersek
Hırvatistan	1990	Ekim	1993
Makedonya	1990	Ocak	1994
Baltık cumhuriyeti			
Estonya	1992	Haziran	1992
Letonya	1992	Haziran	1992
Litvanya	1992	Haziran	1992
Bağımsız Devletler Topluluğu			
Azerbaycan	1992	Ocak	1995
Beyaz Rusya	1992	Kasım	1994
Ermenistan	1992	Aralık	1994
Gürcistan	1992	Aralık	1994
Kazakistan	1992	Ocak	1994
Kırgızistan	1992	Mayıs	1993
Moldova	1992	Aralık	1993
Özbekistan	1992	Kasım	1994
Rusya	1992	Nisan	1995
Tacikistan	1992	Şubat	1995
Türkmenistan	1992
Ukrayna	1992	Kasım	1994
Doğu Asya Ülkeleri			
Kamboçya	1990
Çin	1978
Laos Cumhuriyeti	1986
Vietnam	1986

Kaynak: IMF, International Monetary Fund, *Transition: Experience and Policy Issues*, World Economic Outlook 2000, Washington, 2000, s.89. ve diğer geçiş raporları.

Sovyetler birliğinin dağılmasıyla beraber, planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş yolunda yarış içerisinde olan ülkelere bazıları geçen on yılın sonunda bitiş çizgisine yaklaştı, diğerleri ise henüz hareket noktasındaki engelleri aşmak için çabalamaktadırlar.

Bazı Orta ve Doğu Avrupa ülkesi ve Baltık cumhuriyetleri, Avrupa Birliğine katılımı tamamlamışken, Rusya'nın da dâhil olduğu çoğu BDT ülkesi ise düzensiz bir gelişme seyri göstermektedir.¹⁰

Bu bilgiler ışığında geçiş sürecindeki ülkeler piyasa ekonomisinin temel özellikleri açısından bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, ortaya iki ayrı ülke grubu çıkmaktadır. Birinci grupta dönüşüm sürecini tamamlamış ve Avrupa Birliği üyeliğine kadar gelmiş olan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetleri yer alırken, ikinci grupta reformların istenen düzeyde gelişmediği BDT ülkeleri yer almaktadır.¹¹

Bir sınıflandırma yapılacak olursa geçiş ekonomisine sahip ülkeler dört kategori altında değerlendirilebilir;

1. Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri
2. Baltık cumhuriyetleri
3. Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleri
4. Doğu Asya Ülkeleri

2.1. Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri

Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri iki kategoride değerlendirilebilir. Avrupa Birliğine katılımını sağlamış veya katılma sürecinde olan ülkeler – Bulgaristan, Çek cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Romanya, Slovakya, Slovenya – ve diğer Güney Doğu Avrupa ülkeleri – Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, Makedonya – şeklinde sınıflandırılabilir.¹² Avrupa Birliğine katımlı sağlayan ülkeler diğer

¹⁰ IMF, International Monetary Fund, “*Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects*”, IMF Publication on Transition, November 3, 2000, (çevrimci) <http://www.imf.org/external/np/ib/2000/110300.htm> (Ağustos 2004)

¹¹ RAISER Martin, BABETSKİİ Ian ve diğerleri, “*How Deep is your trade? Transition and International Integrations in Eastern Europe and the former Soviet Union*”, EBRD Working Paper No:83, 2003, s.1

¹² IMF, a.g.e., World Economic Outlook 2000, s.89.

ülkelere göre geçiş sürecinde daha istikrarlı bir çizgi takip etmişlerdir. Özellikle Avrupa Birliğine tam üyelik sürecinde olan ülkeler 1990'lı yılların ikinci yarısından sonra ciddi atılımlarda bulunarak önemli gelişmeler sağlamışlardır.¹³

Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri, gerek coğrafi gerekse kültürel olarak Baltık Cumhuriyetleri ve BDT içerisinde yer alan ülkelerle bir kıyaslama yapıldığında, Avrupa Birliği içerisinde yer alan ülkelere yakınlık açısından daha avantajlı bir konuma sahiptir. Diğer taraftan, Balkan ülkeleri ile birlikte yaklaşık 40 yıl Sovyet sisteminin etkisinde kalan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri,¹⁴ Sovyet sisteminin etkisi altında 50 yıl kalan Baltık cumhuriyetleri ve 70 yıl Sovyet esareti altında kalan BDT ülkelerine göre Avrupa Birliği ile sadece coğrafi ve kültürel bir yakınlığa sahip değil aynı zamanda tarihi birlik, aynı alfabe ve din, benzer eğitim ve bürokratik sistem ve en önemlisi yoğun ticari etkileşim yönleriyle de önemli avantajlara sahiptirler. Bu avantajlar, uygulanan reform politikalarının başarısında önemli bir role sahiptir.¹⁵

SSCB'nin dağılması ile birlikte, serbest piyasa ekonomisine geçiş sorunu ile karşı karşıya kalan Doğu Avrupa ülkeleri, çok genel olarak, kurumların düzenlenmesi konusunda ülke bazında farklılıklar görülmekle birlikte, dört büyük sorun ile karşı karşıya kalmışlardır:¹⁶

- 1.** Ekonominin hemen hemen tamamı kamulaştırılmış, özel mülkiyete çok sınırlı hayat hakkı tanınmıştır.

¹³ FISCHER, SAHAY, a.g.e., 2004, s. 2-5.

¹⁴ WAGENER Hans Jürgen, "The Welfare State In Transition Economics and Accession to the EU", FIT Discussion Papers No:16199, 1999, s.152

¹⁵ SVEJNAR Jan, "Transition Economies: Performances and Challenges, Transition Newsletter", The World Bank Group, s.36-37. (çevrimci)<http://www.worldbank.org/transitionnewsletter/mayjune2002/pgs36-37.htm> Ağustos 2004.

¹⁶ BASTIRMACI Atilla, "Doğu Avrupa Ülkelerinde Özelleştirme Süreci", Anlaşmalar Genel Müdürlüğü, <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/1ekim98/dogu.htm> (Ocak 2006)

2. Üretim yapan kamu kuruluşlarının büyük bir kısmı tekelleşmiş, fiyatlar ve yatırım kararları devlet tarafından kontrol edilir hale gelmiş, dışa kapalı, COMECON içi uzmanlaşmaya yönelik ekonomik politikalar izlenmiş, bu da ekonomileri rekabete kapalı yapılar haline getirmiştir.

3. Sosyal güvenlik harcamaları ekonomik faaliyetlerin hacmi ile karşılaştırılmayacak ölçüde artmış, harcamalar toplumda ortaya çıkabilecek rahatsızlıkları gidermek amacıyla siyasi bir araç olarak kullanılır hale gelmişti

4. Yukarıda sözü edilen sorunların da etkisiyle makroekonomik dengeler bozulmuş, yüksek bütçe açıkları, kontrol edilemez hale gelen ücretler, para arzının sınırsız artışı ve yüksek enflasyon gibi sorunlarla karşılaşmıştır.

Doğu Avrupa'daki geçiş sürecinin bir diğer önemli özelliği, devletin tıpkı sosyalist rejimlerde olduğu gibi, serbest piyasa ekonomisinin kurulmasında da çok önemli bir rol üstlenmiş olmasıdır. Dolayısıyla, devlet, yaptırım gücü olması nedeniyle, bir yandan sosyal grupların çekişmelerine sahne olacak bir arena haline gelirken, diğer yandan da geçiş sürecini başlatan, yeni kuralları koyan, uygulayan ve uygulamayı izleyen bir aktör haline gelecektir. Dolayısıyla, devlet kendisine geçiş sürecinin amacına ters düşen bir rol biçmiş olacaktır. Bir yandan, bireylerin öncü oldukları bir serbest piyasa ekonomisini kurmayı hedeflerken, diğer taraftan, bu süreçte başrolü kendisi oynayacak ve geçişi yönlendirecektir. Devletin böylesine önemli bir rol üstlenmesi kaçınılmaz olmuştur.

2.2. Baltık cumhuriyetleri

Baltık ülkeleri, Baltık denizine kıyısı olan ülkelere verilen coğrafi bir terimdir. Danimarka, Estonya, Finlandiya, Almanya, Letonya, Litvanya, Polonya, Rusya ve İsveç birer Baltık ülkesidir. Ayrıca bu

lkelerle birlikte, Baltık Denizi'ne kıyısı olmadığı halde Norveç ve İzlanda da, Baltık Denizi lkeleri Konseyi yesidir. Baltık Cumhuriyetleri veya Baltık Devletleri ise, bu ülkeler arasında tarihi ve coğrafi konumları bakımından yakınlık gösteren Estonya, Litvanya ve Letonya'ya verilen özel bir addır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlıklarını ilan eden bu ülkeler 2004 yılında Avrupa Birliği, 2005 yılında ise de NATO'ya ye olmuşlardır. Baltık Devletleri, Rusya Federasyonu'na bağlı olan ancak Rusya ile kara bağlantısı olmayan Kaliningrad Bölgesi ile Rusya arasında yer almaktadır.

Baltık cumhuriyetleri, Estonya, Letonya ve Litvanya'dan oluşmaktadır.¹⁷ Yaklaşık 50 yıllık Sosyalist ekonomi yapısından, serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine giren Baltık cumhuriyetleri, Orta ve Doğu Avrupa lkelerinin gerçekleştirmiş olduğu reform politikalarının gerisinde kalsa da BDT ülkelerinden daha başarılı bir geçiş süreci yaşamıştır. Günümüzde Avrupa Birliğine ye olan ülkeler arasında Baltık cumhuriyetlerinin de yer alması başarının bir delili olarak gösterilebilir.

Baltık cumhuriyetlerinin ve Orta ve Doğu Avrupa lkelerinin, makro ekonomik istikrarı sağlamadaki hızları ve yapısal reformların uygulanmasındaki kararlılıkları bu ülkelerin orta gelirli ülkeler seviyesine ulaşmalarına ve geçiş ekonomisi sürecinin sonuna yaklaşmalarında etken en önemli sebep olarak nitelendirilebilir.¹⁸

Baltık cumhuriyetleri Tablo 1'den de görüleceği üzere Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra 1992 yılı Haziranında serbest piyasaya geçiş sürecinde ilk istikrar programlarını uygulamaya koymuşlardır.¹⁹

¹⁷ a.g.e., s.36-37.

¹⁸ IMF, a.g.e., (çevrimci) <http://www.imf.org/external/np/ib/2000/110300.htm> (Ağustos 2004)

¹⁹ IMF, a.g.e., World Economic Outlook 2000, s.89.

2.3. Bağımsız Devletler Topluluğu

BDT olarak nitelendirilen devletler; Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna, olmak üzere 12 ülkeden oluşmaktadır.²⁰

BDT ülkeleri bağımsızlıklarını 1992 yılında almalarına rağmen, serbest piyasa ekonomisi için temel teşkil eden istikrar programına ancak 1994 yılının ortalarında başlayabilmişlerdir. Orta ve Doğu Avrupa ve Baltık cumhuriyetleriyle karşılaştırıldıklarında yaklaşık üç yıllık gecikmeyle süreçte yer almaktadırlar.²¹

BDT ülkeleri diğer geçiş ülkelerine nazaran daha sıkıntılı bir geçiş süreci yaşamaktadırlar. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetleri kapalı ekonomik sistemde sırasıyla 40 ve 50 yıl gibi bir süre kalmış ve serbest piyasa ekonomisine geçmeye karar verdiklerinde daha önce uygulamış oldukları sisteme geri dönüşte BDT ülkeleri kadar zorluk çekmemiş ve reformları gerçekleştirmeye başlamışlardır. Ve kısa sürede Avrupa Birliği'nin kapısını çalabilecek seviyeye ulaşmışlardır. Bütün bu ifadeleri BDT ülkeleri için yazmak mümkün değildir. Bu çerçevede BDT ülkelerinin, Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetleri seviyesinde reformlarda gereken başarıyı gösterememelerinin temel nedenleri kısaca şöyle sıralanabilir;²²

1. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinde kapalı ekonomik sistemi 40-50 yıl sonra değiştirmeye karar verirken, BDT ülkeleri yaklaşık 70 yıllık bir sürecin ardından sistem değişikliğine karar vermişlerdir.

²⁰ SVEJNAR, a.g.e., s.36-37.

²¹ IMF, a.g.e., World Economic Outlook 2000, s.89.

²² SVEJNAR, a.g.e., s.36-37.

2. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinde halk serbest piyasa ekonomisi sistemi tecrübesi olmasına karşın, BDT ülkelerinde halkın böyle bir tecrübeye sahip olduğundan bahsedilemez.

3. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinde sistem değişikliğini sağlayacak olan idari kadrolar neyi nasıl yapacaklarına hızla karar verebilirken, BDT ülkelerinde sistemi uygulayacak olan kişilerin sistem hakkında yeterli bilgiye sahip olamamalarından dolayı önemli güçlükler yaşamışlardır.

4. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinde bu ülkelere yardımcı olacak, din, dil, kültür ve soy birliğine sahip oldukları serbest piyasa ekonomisini en iyi şekilde uygulayan Avrupa ülkeleri varken, BDT ülkeleri için böyle bir avantajdan bahsetmek mümkün değildir.

5. Belki de bu nedenler içerisinde en önemlisi, Rusya'nın BDT ülkeleri üzerinde hâlâ devam eden etkinliği. Rusya bu ülkeleri bir nevi arka bahçesi olarak görmekte ve kullanmaktadır. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetleri ise böyle bir baskıdan uzak Avrupa Birliğine girme mücadelesi vermişlerdir.

Yukarıda sayılan nedenlerden dolayı Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinde geçiş ve dönüşüm politikalarının daha hızlı sonuç verdiği, diğer bir deyişle BDT ülkelerinde gelişmelerin yavaş ilerlediği ifade edilebilir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Türk cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarına kavuşmaları ile birlikte, birçok politikacı, stratejist ve bilimadamı, bölgede Türkiye'nin öneminin arttığına yönelik fikir beyan etmiştir. Aslında, Soğuk savaş'ın sona ermesi, Türkiye için hem riskler, tehlikeler, hem de yeni fırsat ve seçeneklerin çıkmasına neden olmuştur. Bölgede, Batı için anti- Komünist bir kale olan Türkiye, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin sosyalist rejimden kurtulmalarının ardından

eski önemini kaybetmiştir. Ve sonuç olarak Rusya karşısında yalnız kalmıştır. Diğer taraftan, Balkanlar ve Türk cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazanmaları, Türkiye için yeni hareket alanlarının oluşmasına neden olmuştur. Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki, ırk, dil, din ve kültür birliği bu ülkelerle ilişkilerde yakınlaşmanın temel dinamiğini teşkil etmiştir.²³

Sovyetler Birliği dağılmasının ardından, model olma özelliğini kaybetmiştir. Bu nedenle dağılan Birlik içerisindeki ülkeler, yeni model arayışına girmişlerdir. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetleri, model olarak AB'yi seçmiş ve bu alanda reformlarına hız vermişlerdir. BDT ülkeleri ve özellikle Türk cumhuriyetleri için süreç diğerleri gibi belirgin başlamamıştır. Türk cumhuriyetleri için ilk aşamada iki model gündeme gelmiştir. Bunlar, Türkiye ve İran modelleridir.²⁴ İran modeli, gerek tarihsel, kültürel ve dünya kamuoyu tarafından dışlanmışlık gerekse, Rusya'nın radikal İslam korkusu nedeniyle, bu ülkelerden gereken iltifatı görmemiştir. Türkiye modelinin ise; cumhuriyetin kuruluş aşamasında yaşadığı kurumsal ve yapısal değişim tecrübesi bu ülkeler için iyi bir örnek olabileceği varsayılmıştır. Bunun yanında Sovyetler Birliği model olma özelliğini yitirmesine karşın, Rusya Federasyonu bu ülkeler için yeni model olarak ortaya çıkmıştır. Bunun altındaki temel neden ise, ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, izlenecek politikalar ve sonuçları hakkında belirsizlik içinde bulunmaları ve Rusya Federasyonu'nun izleyeceği yöntem çerçevesinde bekle gör politikasını uygulamak istemeleridir. Son dönemlerde yaşanan rejim değişimi dalgası ve buna Rusya federasyonunun sessiz kalması, bölge ülkelerini kendilerini garantiye alma adına Çin ile ekonomik ilişkileri artırma

²³ BAL İdris, "Türk Cumhuriyetlerinde Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaya Etkisi", Avrasya Etütleri, Bağımsızlığın 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, TİKA, AB Ofset Basın Yayın Matbaacılık, Yaz 2001, s. 29-30.

²⁴ GÜNGÖR Bayram, "Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik Entegrasyonun Olabilirlik Etüdü", Akademik Araştırmalar Dergisi, Lebib Yalkın Matbaası, Yıl:2, Sayı:6, Ağustos-Ekim 2000, s. 83.

yoluyla yakınlaşmaya gitmelerine neden olmuştur. Çin gerek ekonomik potansiyeli ve gerekse de dünyada edinmiş olduğu yer itibariyle birçok BDT ülkesi için ilişki kurma adına cazip bir ülke konumundadır. Ancak Rusya'nın ve ABD'nin uyguladığı politikalar ülkelerin bu yakınlaşmayı benimsediklerini ifade etmelerine engel görülmektedir.

Türkiye ise bu ülkelerle ilişkilerinde Rusya ve ABD'ye rağmen söz sahibi olamazdı ve olmamıştır. Rusya'nın, bağımsız olmalarına rağmen bu ülkeler üzerindeki saldırgan politikaları ve ABD'nin yeni oluşan coğrafya üzerindeki hedefleri bu ülkeleri model seçiminde çekingen davranmaya itmiştir.

Rusya'nın bölge üzerinde yürütmüş olduğu saldırgan politikanın nedenleri şöyle sıralanabilir;²⁵

- 1.** Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yaşanan belirsizlik ve karasızlık ortamından Rusya'nın faydalanmak istemesi
- 2.** Rus kamuoyunun dikkatinin dışarıya çekilmesi suretiyle, ülke içerisinde yaşanan zorlukların hissettirilmek istenmemesi
- 3.** Rusya'nın hâlâ hâkim ülke olduğunun yeni kurulan iktidarlara gösterilmesi
- 4.** Rusya'nın tarih boyunca uyguladığı genişleme ve yayılcı politikasından, bugünkü dünya gerçeklerine rağmen vazgeçememesi
- 5.** Rusya'nın SSCB'nin dağılmasının ardından, bölgedeki vatandaşlarının haklarının korunması

²⁵ TANRISEVER Oktay F., "Rusya ve Bağımsız Türk Devletleri: Bağımsızlığın Anlamını Keşfetmek", Avrasya Etütleri, Bağımsızlığın 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, TİKA, AB Ofset Basın Yayın Matbaacılık, Yaz 2001, s. 100-103. AKARSLAN Mediha, "Değişen Dünya Dengeleri Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri", Ezgi Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994, s. 138-139.

6. Zengin doğal kaynak rezervlerinin Rusya'nın kontrolü dışında, bölge dışına çıkarılması sonucu bölgedeki dengelerin aleyhine dönmesi
7. Rusya'nın kısa veya uzun vadede bölgede ortaya çıkabilecek rakibe karşı üstünlüğünü koruma çabası
8. Rusya'nın askeri politikasının, BDT ile ortak güvenlik kurmaya dayalı olması
9. Rusya'nın bölgede varlığını sürdürmek istemesinin diğer önemli bir nedeni de bölgede %40'ı aşan uyuşturucu trafiği ve silah kaçakçılığının kontrol altına alınması

Bunun yanında, bölgede eski etkinliğini kazanma arayışında olan Rusya, 1993 yılında Yakın Çevre Politikası'nı ilan ederek eski Sovyet toprakları üzerinde iddiasını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu politikayı etnik çatışmaları körükleyerek bölgede söz sahibi olma şeklinde kullanmıştır. Bu çerçevede, Abhazaları Gürcistan'a karşı kışkırtarak, Karabağ konusunda Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ı destekleyerek bu ülkelerin BDT'ye katılmaları konusunda zorlamıştır.²⁶

Söz konusu politika, Türk cumhuriyetleri dâhil, yakın çevre ülkeleri üzerinde şu hedefleri öngörmektedir;

- a) BDT çerçevesi içinde ve ikili esas temelinde olmak üzere bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerle politik, ekonomik ve askeri işbirliğinin derinleştirilmesi
- b) BDT ülkelerinin altyapısının genişletilmesi ve güçlendirilmesi
- c) Yeni bağımsız devletlerle, Rus vatandaşların haklarının korunması konusunda anlaşmaların yapılması
- d) BDT sınırlarının ortak korunmasının temin edilmesi
- e) BDT barışı koruma gücünün teşekkül ettirilmesi

²⁶ BAL, a.g.e., s. 32-33.

Diğer taraftan, Rusya Federasyonu'nun Müslüman Türk cumhuriyetlerine karşı antipatik olmasının ve bunların Müslüman devletler ile ilişkilerine olumlu bakmamasının da temelinde yatan bazı nedenler vardır. Bunlar;

1. Rusların Afgan Müslümanları tarafından yenilgiye uğratılması²⁷
2. Türkmenistan²⁸, Tacikistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan'da toplumu yönlendirmek istedikleri komünist idareye karşı direnen kesimin de Müslüman olması²⁹
3. Eski Sovyet rejiminin inanç değerlerinden yoksun bir felsefe üzerine inşa edilmiş olması
4. Bu ülkeler ile Rusya arasında kültürel ve manevi değerler açısından derin farklılıkların bulunması
5. İran'ın radikal İslam politikalarının bölgede hâkim olma tehdidinin bulunması

Bölge üzerinde söz sahibi olmak isteyen yalnız Rusya değildir. ABD'nin de bu ülkeler üzerinde bazı öncelikleri söz konusudur. Bunlar;³⁰

- Rusya ve Kazakistan'ın, nükleer silah konusundaki tutumlarını kontrol altına almak ve diğer ülkelere, özellikle İran'a nükleer silah hammaddesi satımı, transferi ya da teknolojisinin aktarımını önlemek

²⁷ AKARSLAN, a.g.e., s. 147

²⁸ Göktepe savaşında rejim değişikliğine karşı direnen halk topyekûn şehit edilmiştir. İlk olarak, 1879 yılında gelen Rus ordusu güçlü bir direnişle karşılaştı, 1881 yılında daha güçlü bir ordu ile bölgeyi almıştır. Ekim devriminin ardından da Sosyalist rejimi tercih etmek durumunda kalmıştır.

²⁹ AKARSLAN, a.g.e., s. 147.

³⁰ TANRISEVER, a.g.e., s. 100.

- Radikal islamın bölgede hâkim olmasını önlemek ve İran yerine, laik demokratik rejimlerin kurulmasını sağlamak.
- Bölgenin petrol ve doğal gaz gibi zengin tabii kaynaklarının işletilmesi ve kontrolünde söz sahibi olmak
- BDT ülkelerini Batı güvenlik ve ekonomi sistemine dâhil etmek
- Demokrasi ve insan hakları söylemini ortaya atarak, iktidar değişikliklerine zemin hazırlamak
- Sayılan hedefleri gerçekleştirirken Rusya ile olan ilişkileri tehlikeye atmamak
- Son olarak, ABD'nin gelecekte potansiyel tehdit olarak gördüğü Çin ve İran'a bölgeye yerleştirilecek askeri güçlerle varlığını hissettirmek.

Sayılan faktörler çerçevesinde, Rusya, Türkiye'nin Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya'da etkin rol almasını istememektedir. Rusya'nın bu alanda uygulamış olduğu politikaların kısmen başarılı olduğu söylenebilir. Uygulanan politikalar, Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasında kurulacak ekonomik entegrasyonun olabilirliğini de zayıflatmıştır. Bölge liderleri, Türkiye ile olan ilişkileri istemelerine rağmen, beklenen düzeyde gayret göstermemişlerdir. Belki de bunda sadece Rusya'nın politikalarının etkin olduğunu vurgulamak doğru değildir. Bunun yanında bu ülkelerde yaşayan halkın hâlâ Sovyetler Birliği sevgisinin olması bu ilişkilerdeki durgunluğun nedenlerinden birisidir.

2.4. Diğer Geçiş Ülkeleri

Diğer geçiş ülkeleri kapsamında Kamboçya, Çin, Laos cumhuriyeti, Vietnam gibi ülkeler yer almaktadır. Bu grupta yer alan ülkelerdeki geçiş süreci diğerlerine göre farklılık arz etmektedir.³¹

Bu ülkelerdeki geçiş süreci incelendiğinde, Çin'de reform stratejilerinin 1970'li yılların sonunda kültürel devrimin başarısızlıkla sonuçlanmasıyla beraber diğer geçiş ülkelerinden yaklaşık on yıl önce Çinhindi ekonomisinde başlamıştır. Asya ekonomileri reformlara başlarken, diğer geçiş ülkelerine göre dengeli bir durum arz ediyordu. Bir değerlendirme yapılacak olursa, reformların başlangıcında politik yapı daha yerleşik bir durumdaydı, tarım sektörü ekonomilerinde büyük bir paya sahipti, bu ülkeler karşılıklı yardımlaşma konseyi sistemine fazla entegre olamamışlardı, özellikle Çinhindi bölgesinde piyasaya dayalı ekonomik sistem güçlü bir görünüme sahipti. Bunun yanında olumsuz taraf ise, ekonomide tarım sektörünün hâkim sektör olması, kişi başına gelirin düşük olması, bununla ilişkili olarak, temel altyapı problemleri ve yönetim kapasitesinin zayıf olduğu ifade edilebilir. Diğer yandan, bu ülkelerin başlangıçta uluslararası toplumdan tecrit edildikleri de göz ardı edilmemelidir.³²

Diğer geçiş ülkelerinde olduğu gibi, geçiş sürecinin ilk yıllarında birkaç enflasyonist patlama ile karşı karşıya kalınmıştır. Uygulanan sıkı makroekonomik politikalar enflasyon oranlarının uygun seviyelere indirilmesinde başarılı olmuştur. Laos cumhuriyeti enflasyon ile mücadelede fon yardım politikasını kabul ederken, Çin geçiş ve

³¹ IMF, a.g.e., World Economic Outlook 2000, s.89.

³² KALRA and SLOEK, "Inflation and Growth in Transition: Are the Asian Economies Different?", IMF Working Paper 99/118, August 1999.

dönüşüm politikalarında aşamalı stratejiyi benimsemiştir. Bundan dolayı, enflasyon oranları yüzde otuz seviyelerinde kalmıştır.³³

Avrupa ülkelerinin tecrübelerine rağmen, istikrar programı sonucunda büyüme oranları pozitif geçekleşmiştir. Üretimdeki iyileşme tarım sektörünün arza olumlu tepkisine dayandırılmıştır. Bu olumlu tepki ise, tarım sektöründe önemli kurumsal reformların yapılması ve toprak sahiplerinin haklarının korunması temel etken olarak görülmüştür.

Çin’de reformlar çerçevesinde, 1980’li yılların başında tarımla uğraşanların karar verme mekanizmasına katılmaları, toprakların orta vadeli sürelerle kiralanması ve üretim fazlası ürünlerin üreticiler tarafından serbestçe kullanımı kabul edilmiştir.³⁴

Vietnam’da tarımda reformlarla, toprak mülkiyet sisteminin geliştirilmesi, 1980’li yılların ortalarından itibaren üretim fazlasının serbest piyasa koşullarında satılması ve 1989 yılının ortalarından itibaren çiftçilere kendi satış noktalarını oluşturmaları ve fiyatların tamamen serbestleştirilmesi imkânı sağlanmıştır.³⁵

Asya ülkelerinin seçmiş oldukları geçiş stratejisini, Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri büyük kamusal endüstriyel sektörlerde ve küçük tarım sektörlerinde uygulamaları mümkün görülmemektedir. Ayrıca Asya geçiş ekonomileri tarafından seçilen strateji geleceğe yönelik bazı riskler taşımaktadır; bu ülkelerdeki finansal sektör reformları Avrupa ülkelerin gerisinde kalması, kamusal

³³ a.g.e., IMF Working Paper 99/118, August 1999.

³⁴ OPPERS S. Eric, “*Macroeconomic Cycles in China*”, IMF Working Paper 97/135, Ekim 1997.

³⁵ AGHEVLI and DODSWORTH, “*Transition East Asia: Stabilization and and Economic Reforms*”, mimeo; Nisan 1997.

işletmelerde reform stratejilerinin yavaş ilerleme göstermesi gibi unsurlar bu bağlamda sayılabilir.³⁶

Çin’de reformların başlamasından sonraki yıllarda 1978’den itibaren kişi başına GSMH yıllık %8 artış göstermiş ve 200 milyon insan ise yoksulluk sınırından kurtulmuştur. Asya ülkeleri içerisinde Çin’in geçiş süreci bu sürece başlayan yeni ülkeler için ders alınabilecek bir örnek teşkil eder mi? Ya da Doğu Asya kapsamına giren devletlerdeki süreç ders alınamayacak kadar farklı mı? Bu soruların cevaplarının verilebilmesi için ekonomilerin geçiş süreçleri hakkında bir karşılaştırmaya gerek vardır.³⁷

1978’den günümüze Çin iki geçiş süreci arasında kalıyordu. Birinci geçiş süreci, kırsal ve tarım toplumundan kentleşme ve sanayileşmeye geçiş, ikinci geçiş süreci ise devlet ekonomisinden pazar ekonomisine geçiş olarak değerlendirilebilir. Birinci geçiş süreci istihdamın % 71’ine sahip tarım sektöründe başladı ve bununla sınırlı kalmayıp kırsal endüstrideki gelişme bunu takip etmiştir. Tarımsal verimlilikten kaynaklanan üretimlerdeki artışlar ekonomiye çeşitli yollarla destek sağlamıştır.³⁸

İlk olarak, tarım sektöründe, verimlilikteki artış nedeniyle serbest kalan gizli işsizlerin kırsal endüstriye yönlendirilmesiyle üretim fazlası ortaya çıkmıştır.

İkincisi, tarım ürünlerine uygulanan yüksek fiyatlardan elde edilen yüksek gelirler ve kırsal sanayide üretilen mal ve hizmetler için oluşturulan pazarda, gelirlerin artmasıyla beraber kalitede de yükselme olmuştur.

³⁶ IMF, a.g.e., (çevrimci)<http://www.imf.org/external/np/ib/2000/110300.htm> (Ağustos 2004)

³⁷ MITRA Pradeep, SELOWSKY Marcelo, HELLMAN Joel, MARTIN Ricardo, RUEHL Christof, ALAM Asad, “*Transition – The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*”, The World bank, Washington DC, 2002, s.35.

³⁸ a.g.e., s. 35-36.

Üçüncüsü, büyük tasarruf oranları ki bunun Gayri Safi Milli Hâsıla'ya (GSMH) oranı %30'dan daha fazla; bu tasarrufun banka aracılığıyla piyasaya yansması amacıyla, tasarruflar için garanti verilmesine yönelik banka sisteminde reforma gidilmiştir. Bunun sonucu olarak M_2 para arzının GSMH'ya oranı 1978 yılında %25 iken bu oran 1994 yılında %89'a yükselmiştir. Bu da banka sistemi aracılığıyla GSMH'nın %5'inin yatırımcılara kanalize edilmesini sağlamıştır. Bu akımlar kamu sektörüne ait bazı işletmelerin zararlarını azaltmış ve daha verimli ve kamuya ait olmayan özel sektör yatırımlarını teşvik etmiştir.

Dördüncüsü, küçük yerleşim birimlerinde girişimcilik hızla gelişerek büyüme sağlamış ve özel yatırımcıların önündeki engeller ortadan kaldırılarak özel müteşebbislerin her yerde yatırım yapmalarına uygun ortam hazırlanmıştır. Pazarın dışa açılmasıyla yerli girişim ve tasarrufla sınırlı olan ekonomik yapı dolaysız yabancı yatırımlarla bu sınırlamanın dışına çıkmıştır. Bu durum yerli girişimcilerin rekabet güçlerinin gelişmesine de yardımcı olmuştur.

BDT ülkeleri ile Doğu Asya ülkeleri arasında karşılaştırma yapıldığında önemli yapısal ve ekonomik farklılıklar olduğu gözlenmektedir. Bu farklılıklar şu şekilde özetlenebilir; 1990 yılı baz alındığında Çin'in toplam işgücünün %71'i tarım sektöründe çalışmasına mukabil Rusya'da, toplam işgücünün sadece %13'ü bu sektörde çalışmaktaydı. Ülke olarak, Rusya'da kısmi fiyat serbestleştirilmesinden sağlanan gelir GSMH'ye oranlandığında %11 paya sahip enerji sektörü, reform sürecinde ortaya çıkan kayıpların tazmininde kullanılabilirdi. Hâlbuki ülkenin bu sektör üzerindeki kontrol hakkı sosyalist reform sürecinde kaybedilmiş, sektörden sağlanan kazançları sermaye kaçışıyla yurtdışına çıkartılmış veya verimli olmayan yatırımlara aktarılmıştır. Bu GSMH'nın toplam tamamlanmış

yatırımlara oranına aksetmiştir, bu oran Rusya'da %22 iken Çin'de %34 dolaylarında gerçekleşmiştir.³⁹

Diğer taraftan, Sovyetler birliğinin dağılmasından sonra, fiyatların serbestleştirilmesi öncesi politik kontrol erozyonundan kaynaklanan parasal sistemde sıkıntılar yaşanmış ve M₂ para arzında 1992 yılı itibariyle %68'den %17 seviyelerine kadar bir düşüş yaşanmıştır.⁴⁰

Çin'de ikinci tip geçiş süreci açısından bir karşılaştırma yapıldığında, Çin'de toplam işgücünün yalnız %19'u kamu sektöründe istihdam edilirken bu oran örneğin Rusya'da %90'lar seviyesinde gerçekleşmiştir. Genel olarak, serbest bütçe kısıtlamaları Rusya'da daha fazla önem taşıyordu. 1985'de, toplam işgücünün %93'ü devlete ait iş yerlerinde ve organizasyonlarda, %6 dan daha fazlası köylerde, kolektif tarım arazilerinde ve tüketici kooperatiflerinde ve %1'i ise şahıs ve özel şirketlerde istihdam edilmiştir.

BDT ülkelerinde, Çin'deki geçiş sürecine benzemeyen, ekonomik büyümeye yön veren yeni yatırımcılara ekonomide yatırım fırsatı ve alanının verilmemesine neden olan unsurlar;⁴¹

- 1.** Sermaye ve savunma sanayine ait mallara olan talebin dağılması
- 2.** Batı piyasalarıyla karşılıklı yardımlaşma konseyi aracılığıyla ticaret yolunun seçilmesinin zorlukları
- 3.** Rus ekonomisinin büyük oranda fiyat ve ticaretin serbestleştirilmesine müsait olmaması
- 4.** Kamu sektörünün yeniden yapılandırılması yerine, desteklenmesinin maliyeti nedenlerinden dolayı Rusya'daki kamu

³⁹ MITRA, a.g.e., s.35-36, 2002.

⁴⁰ a.g.e., s.35-36, 2002.

⁴¹ a.g.e., s.35-36, 2002.

sektörüne mali ve finansal transferlerin yapılması şeklinde sıralanabilir.

Devletin yönetim gücünün kritik bir düzeye sahip olduğu noktasında da bir değerlendirme yapılabilir. Çin'in geçiş sürecinde uygulamış olduğu bazı dönüşüm politikalarından kaynaklanan sermaye kayıpları, kontrollü fiyatlarla piyasa fiyatlarının farklı olması sonucu ortaya çıkan arbitrajdan sağlanan haksız kazançlar gibi sebepler dolayısıyla kötüye kullanma söz konusu olmuştur. Aksine, planlı ekonomiyi terk eden bazı BDT ülkelerinde, geçiş süreci eski devlet kuruluşlarının yıkılmasına neden olmuş ve özel mülkiyetin bulunmaması devlet servetinin yağmalanmasını sağlamıştır.⁴²

Çin'in geçiş sürecinde uygulamış olduğu reform politikası tecrübesi geçiş sürecinde başarılı bir seyir yakalamış olan Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Baltık cumhuriyetleriyle bazı yönleriyle paralellik göstermektedir. Bu paralellikler, örneğin, ekonomik büyümede yeni ve özel sektörlerin rolünün büyük olması, piyasa ekonomisi ve dolaysız yabancı yatırımlar yönüyle ticaretin arttırılması olarak gösterilebilir. Fakat Çin ve BDT ülkeleri arasında sürecin başlangıcındaki bazı büyük farklılıklar aynı yolu takip etmeleri durumunda karşılaşacakları zorluklara işaret etmektedir. Çin'de ilk geçiş döneminde, baskı altındaki sektörler örneğin, tarım ve devlete ait olan sektörlerin özelleştirilmesiyle büyük gelir elde edilmiştir. Gelirlerin bir kısmı piyasa ekonomisine geçişte zarara uğrayan kişileri sübvans etmek için transfere uygundu. Önemli husus, zarara uğrayanlar ekonominin büyük kısmını oluşturmuyordu. Diğer taraftan, ülkenin pazar ekonomisi ve ekonomik büyüme disiplini tam olarak uygulamadan önce zarara uğramış bazı devlete ait girişimlerin geçişini sağlamak için aşamalı stratejiyi seçme kapasitesine sahipti. Eğer ülke aşamalı stratejiyi

⁴² a.g.e., s.35-36, 2002.

seçme gibi bir duruma sahipse, daraltıcı geçiş sürecini yaşamaya daha az nedeni var demektir.⁴³

Hâlbuki bu imkânlar; fiyatların serbestleştirilmesi, zarara uğrayan kamu sektörünün ekonomide küçük bir paya sahip olması ve bütçe imkânlarının zarara uğramış sektörler için kullanılması, BDT ülkelerinin sahip olduğu özellikler değildi. Bu durum önce üretim ve faaliyetlerde azalışa daha sonra toparlanmaya neden oldu. Politik ve ekonomik şartlardaki bu farklılıklara ek olarak, Rusya'daki merkezi planlama Çin'e göre daha yerleşikti. 1970'li yıllarda merkezi yönetimin sahip olduğu, üretimine karar verdiği ürün sayısı altıyüzbin iken aynı yıllarda Çin'de bu sayı sadece 600 idi. Ve bu rakam 1965 yılından itibaren de değiştirilmemişti. Diğer yandan eski Sovyetler birliğine tam benzemese de Çin'de muazzam devleşme ve bulunduğu bölgede söz sahibi olmak için dünya fiyatının altında petrol fiyatlarının belirlenmesi ve yüksek ulaşım ağı yoğunluğuna sahip olmak amacıyla güç kaybına uğrama gibi problemlere de sahip değildi.⁴⁴

Bu bilgiler ışığında kısa bir değerlendirme yapıldığında, Çin örneği Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Baltık cumhuriyetleriyle, geçiş süreci açısından bazı benzerlik ve paralellikler bulunmasına rağmen bunu BDT ülkeleri için söylemek doğru değildir.

⁴³ a.g.e., s.35-36, 2002.

⁴⁴ a.g.e., s.35-36, 2002.

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYALİST SİSTEMDEN PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ SÜRECİ

1. Sosyalist (Planlı) Ekonomi

Sosyalist sistem, kapitalist sistemin toplumda tüm fertlerin refahının, tam kullanım ve iktisadi etkinlik ilkelerinin söz konusu sistemde tam sağlanamayacağı düşüncesinden hareketle belirli bir azınlığın refaha ulaşacağı ve ekonomide istikrarsızlık ve dalgalanmaların yaşanacağı tezini savunarak kapitalist sisteme tepki olarak ortaya çıkmıştır. Kısaca, sosyalist ekonomi sisteminin bir tanımı yapılacak olursa; *Üretim araçları mülkiyetinin kamuya ait olduğu, bu araçların insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere toplumu yöneten organ tarafından üretime tahsis edildiği iktisadi organizasyon biçimidir.*¹

Sosyalizm öncelikli olarak sosyal bir sınıf konumunda bulunan burjuvaziye ve kapitalizmin neden olduğu zihniyeti ortadan kaldırarak kapitalizmin neden olduğu aksaklıkları yok etmek, bunun devamında da 1917 sonrasında sanayileşmenin geliştirilmesinde rol oynayacak komünizmin kurulması gibi iki temel rolü üstlenmiştir. Bu iki görevin yerine getirilebilmesi amacıyla, Lenin'in deyimiyle Proletaryanın egemen bir sınıf olarak örgütlenmiş şekli olan devletin müdahalesinin kaçınılmaz olduğu varsayılmıştır.²

¹ ŞAHİN Hüseyin, "İktisada Giriş", Altıncı Baskı, Ezgi Kitapevi Yayınları, Bursa, 2002, s.36-37.

² ALBERTINI J.M., "Ekonomik Sistemler", Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm, çev. Cafer UNAY, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995, s. 53.

Sosyalist sistem, Marksist kuram çerçevesinde devletin oluşumunu sağlayacak üç aşamada gelişimini gerçekleştireceği ileri sürülmüştür. Buna göre ilk aşamada proletaryanın siyasal iktidara sahip olarak örgütlenmesini tamamladığı yapıyı kapsamaktadır. Bu aşamaya işçi devleti aşaması da denilmektedir. Sovyet anayasasının birinci maddesinde "SSCB, işçi ve köylülerin sosyalist devletidir" şeklindeki tanımlanarak yasallaşmıştır.³ Bu süreçte zihniyet değişimini sağlamaya yönelik devlet tarafından uygulanacak politikalara ihtiyaç vardır.⁴ Bu yönüyle devlet, sosyalist dönüşümü sağlamanın ön koşulu olan toplumsal mülkiyeti gerçekleştirmek için üretim araçlarının devletleştirilmesi ve özel mülkiyetin kaldırılmasını sağlama yönünde işlev görecektir. Bunun yanında, "herkese emeğine göre iş" şeklinde ifade edilen bölüşüm yöntemi devam edecektir. Böylece ilk aşama hem sosyalist hem de kapitalist unsurlara sahip bir görünüm arz edecektir.⁵

İkinci aşama sınıfsız toplumun ilk evresi olarak ifade edilen sosyalizm aşamasıdır. Bu aşamada sosyalizm sınıfların ve meta üretiminin ortadan kalktığı, emeğin toplumsallaştığı, planlanmış üretimin piyasanın etkilerinden tamamen kurtularak toplumsal ihtiyaçların karşılandığı süreci içermektedir. Bu aşamada da "herkese emeğine göre" ilkesi geçerlidir.⁶

Sosyalizm ilk iki aşamayı gerçekleştirirken devlet müdahalesine dayanmak mecburiyetindedir. Sınıfsız toplumun üst aşaması olan komünizmde devlet tümüyle ortadan kalkmış ve " Herkesin

³ ÇAM Esat, "Devlet Sistemleri", DER Yayınları, İstanbul, 1987, s. 191.

⁴ ALBERTINI, a.g.e., s. 53.

⁵ TROTSKY L., "İhanete Uğrayan Devrim", çev: Ayla Ortaç, Yazın Yayıncılık, 1998, s. 75.

⁶ ÖZUĞURLU Yasemin, "Rusya'da Kapitalist Dönüşüm ve İstikrar Sorunu", VI. ERC/ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi, 2002, Ankara, s.3.

kapasitesine göre”⁷ ve “herkese ihtiyacı kadar” ilkesi yürürlüktedir. Dolayısıyla bu bölüşüm ilkesinde hiçbir hukuk kurumuna gerek kalmayacağı varsayılmıştır. Buna göre planlama, doğrudan ihtiyaç önceliklerinin belirlendiği bilinçli kararlara dayalı bir kaynak dağılımını ifade etmektedir.⁸

1.1. Sosyalist Sistemin İşleyişi

Sosyalist sistem, kapitalist sistemden kaynaklanan adaletsiz bölüşümün giderilmesi ve sosyal refahın her fert için sağlanmasını hedeflemiş olsa da gelinen noktada istenilen sonuca ulaşamamıştır. Hedeflenen amaçlara ulaşmak için sistem savunucuları tarafından ileri sürülen üç aşama olan, proletaryanın iktidara sahip olması, sosyalizm ve komünizm aşamaları gerçekleştirilememiştir. Komünizm aşamasının gerçekleşebilmesi için ilk iki aşamada güçlü role sahip olan merkezi yönetim ve bürokrasi sahip olduğu ayrıcalıkları kaybetme endişesiyle istenilen performansı ve değişimi gerçekleştirilememiştir. Çünkü komünizm aşamasıyla devlet ortadan kalkacak ve bölüşümü sağlayacak herhangi bir kurumun varlığına ihtiyaç duyulmayacaktı. Bu nedenle gücü elinde bulunduran bürokrasi baskı ve sindirme politikasını kullanmaktan çekinmemiştir. Bu politikalar Stalin döneminde zirveye ulaşmıştır. Leon Trotsky, devletin totaliter karakterinin ardında bürokrasinin ayrıcalıklarını koruma ve devam ettirme dürtüsünün bulunduğunu ileri sürmüştür. Bürokrasi, toplumsal tepki ve protestoların sınıf mücadelesi olarak gösterilmesine izin vermemiştir.

⁷ ÖZGÜVEN Ali, “İktisadi Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler”, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992, s.150.

⁸ ÖZÜĞURLU, a.g.e., s. 3-4.

Bu durum, kitlelerin yok edilmesi pahasına Stalin tarafından engellenmiştir.⁹

1.1.1. SSCB’de Yönetim Anlayışı ve Burjuvazi, Bürokrasi Çelişkisi

SSCB’de Uygulanan sistemin baskı ve sindirmeye dayalı yönetim anlayışı sistemin kuruluş aşamasının bir ürünüdür. Sistem ekim devrimi öncesinde Çarlık Rusya’sı koşullarında yeraltında örgütlenmiş ve devrim sonrasında disiplin ve itaatin ön plana çıktığı bir yapıya bürünmüştür.¹⁰ Halkın durumunu yansıtan sistem hakkında Ruslara ait şu söz çok manidardır; “Hiç kimse işsiz değil, fakat hiç kimse çalışmıyor. Hiç kimse çalışmıyor fakat herkese ücret ödeniyor. Herkese ücret ödeniyor, fakat satın alacak bir şey yok. Satın alacak bir şey yok, fakat herkes ihtiyacını karşılıyor. Herkes ihtiyacını karşılıyor, fakat herkes şikâyet ediyor. Herkes şikâyet ediyor, fakat ne zaman oy kullanma zamanı gelse herkes evet diyor.”¹¹ Dolayısıyla devrim sonrasındaki ayrıcalıklara rağmen halkın önünde herhangi bir alternatifin bulunmaması, konumu kabullenmeyi doğurmuştur. Bu kabullenme üretim faktörlerinin etkinsiz kullanımını beraberinde getirmiştir. Aslında bu durum tek partinin üstlenmiş olduğu roldeki eksiklikten kaynaklanmaktadır. Komünist parti kuruluşunda “demokratik merkezîyetçilik” ilkesini taşıırken uygulamada merkezîyetçiliğin işlediği oranda demokratiklik işlememeye başlamıştır.

⁹ ROGOVIN Vadim Z., “Sovyetler Birliği’nde Toplumsal Eşitsizlik, Bürokrasi ve Sosyalizme İhanet”, <http://www.wsws.org>.(24 Ağustos 2004)(Bu kaynak, Prof. Dr. Vadim Rogovin tarafından, aralık 1996 tarihinde Ruhr Üniversitesinde verilmiştir.)

¹⁰ KIŞLALI Ahmet Taner, “Siyaset Bilimi”, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s.251-252.

¹¹ AKTAN Coşkun Can, “Liberal Demokrasi Üzerine Özlü Sözler”, Yeni Global Gerçekler, İstanbul, TÜGİAD Yayınları, 2000, s.6.

Sistemden kaynaklanan toplumcu düşünce kapitalist sistemdeki şahsi çıkar güdüsünün yerini alamadığı gibi sadece rollerde değişikliğin yaşanmasına neden olmuştur. Kapitalist sistemde burjuvaziyi kâr peşinde koşan girişimci oluştururken, sosyalist sistemde toplumcu düşünce ve dayanışmayı tesis etmeyle görevli olan tek parti yönetimi kapitalist sistemdeki burjuva sınıfını oluşturmuştur. Ve herşey merkezi yönetim çerçevesinde şekillendiğinden kişiler yönetime yakınlıklarına göre ayrıcalıklara sahip olmuşlardır.

Sosyalist sistemde temel amaç, adil gelir dağılımı ve refahın yaygınlaştırılmasıdır. Ancak mülkiyeti kamulaştırılmış olan bu ülkelerde, merkezi yönetim tarafından toplumsal eşitlik ilkesinin ne kadar savunulduğuna bakarak yapı hakkında bilgi vermek söz konusudur.

Sosyalist düşünceye göre; sosyalist devrim sonucunda ortaya çıkacak devletlerin, ikili karaktere sahip olacakları öngörülmüştür. Bir yanda, toplumsallaştırılmış mülkiyeti kapitalist düzene karşı savunan sosyalist karakter, diğer yanda ise, devlet belirli bir süre için bir azınlığa belirli ayrıcalıkları ve eşitsizliğin devamını sağlamakla yükümlü olduğundan burjuva karakter. Bu sebeple devrim sonunda ortaya çıkan geçiş devleti, burjuvazinin olmamasına karşın, bir burjuva işçi devleti olarak adlandırılmıştır. Sosyalist düşünce, bu şekilde eşitsizliği azaltmayı hedeflemiştir.¹²

Ancak, 1920'li yılların ortalarından itibaren Sovyetler Birliğinde durum aksi yönde gerçekleşmiştir. Egemen bürokrasi, işçilerin bölüşüm konusunda hiçbir şekilde söz sahibi olmalarına izin vermemiştir. Bunun sonucunda, merkezi yönetim, bu yol ile kendisini güçlü bir kast haline getirmiştir. Sovyetler Birliğinde 1930'ların ortalarında eşitsizlik ve sosyal adaletin yokluğu bağlamında durum gelişmiş kapitalist ülkelere göre daha kötü bir durum arz etmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken

¹² ROGOVIN, a.g.e., <http://www.wsws.org>.(24 Ağustos 2004)

önemli hususlardan birisi de, Sovyetler Birliğinin 1920–1930 yılları arasında çok yoksul ve geri kalmış bir görünümde olmasıdır. Dolayısıyla, Sovyetler Birliğindeki ayrıcalıklar konusunun boyutundan çok insanların bilincinde nasıl bir yer ettiği daha büyük bir öneme sahiptir.¹³

Stalin'in ölümünün ardından, Sovyetler Birliğinde toplumsal gelişim istikrarlı bir şekilde ilerlememiştir. Bürokrasi, totaliter iktidarın ana dinamiğini kaybettikten sonra, toplumsal eşitlik isteyen kitlelere belirli ödünler vermek durumunda kalmıştır.

Öncelikli olarak, halktan düşük ücret alan ve daha az söz sahibi olan katmanların durumunun iyileştirilmesi için, çeşitli sosyal reform ve programlar uygulama koyulmuştur. Bunu takip eden on yılda söz konusu grupların yaşam standartları iyileşme gösterirken, egemen bürokrasinin ve aydınlardan varlıklı olanların durumunda bir kötüleşme yaşanmıştır. Aslında, 1960 ve 1970'lerde aydınlar ve bürokrasi arasında patlak veren anlaşmazlığın temelinde bu gelişme yatmaktadır. Aydınların bir kısmı duruma tepki olarak, muhalefet hareketi içerisinde yer alırken diğer bir kısmı ise dışarıya göç etmeyi tercih etmiştir.¹⁴

1960'lı yıllarda yaşam standardında sağlanan genel iyileşmeye karşın, toplumsal koşullar Trotsky'nin sözleriyle tarif edilebilir durumdaydı; "Kelimenin klasik manasıyla sömürü olmamasına karşın, Sovyetler Birliğindeki yaşam koşulları hâlâ kapitalist ülkelerde sömürülen işçilerin seviyesinden düşüktür".¹⁵ Bürokrasi kendi mülkiyet biçimlerine sahip olmadığından, mülk sahibi bir sınıfı temsil etmemekteydi. Bununla birlikte, bürokrasi daha önceki egemen sınıfın bütün olumsuz niteliklerini sergiliyordu.

¹³ a.g.e., <http://www.wsws.org>.(24 Ağustos 2004)

¹⁴ a.g.e., <http://www.wsws.org>.(24 Ağustos 2004)

¹⁵ a.g.e., <http://www.wsws.org>.(24 Ağustos 2004)

Ciddi sosyal eşitsizliklerin ortaya çıkması, geniş kitlelerin bilincinde, ekim devriminin büyük toplumsal kazanımlarının – üretim faktörleri ve toprağın toplumsallaştırılması- değerini azalttı. Bürokrasi, emekçilerin ve köylülerin gözünde sosyalizmin adını kötüye çıkarmıştır.¹⁶

Üzerinde durulması gereken diğer önemli bir husus, Ekim devrimin, Sovyetler Birliğindeki işçilerden çok, diğer ülkelerdeki işçiler için kazanımlar sağlamasıdır. Sosyalizm tehlikesi, kapitalist ülkeleri kendi işçi sınıflarına büyük sosyal ödünler vermeye zorlamıştır. Devletin toplumsal sorunları çözmek için, üretim bölüşüm ve mübadele ilişkilerine müdahale etmesi kapitalizmin hâlâ göz önünde bulundurmamak zorunda olduğu genel bir kuralı olmuştur. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bütün kapitalist ülkelerde, asgari ücret ve işçilere sağlanan diğer güvenceler başta olmak üzere, kapitalist özgürlüğe sınırlamalar getirilmiştir. Yıllarca bölüşüm konusunda önemli çalışmalar yapıldı; bir taraftan çok az mülk sahibi olanlar için sosyal programlar geliştirilirken, diğer taraftan, gelirler üzerinde sıkı bir denetim mekanizması kuruldu ve bu denetimi temel alan bir vergilendirme politikası takip edilmiştir. Bu önlemler, sadece toplumsal durumu değil, ekonomik durumu da etkilemiştir. Halkın talep gücü artmış ve gelişmiş kapitalist ülkelerde görülen aşırı üretimi dengeleyici bir ağırlık oluşturmuştur. Bütün bu uygulamalara rağmen, kapitalizm hâlâ sosyal eşitsizliği ortadan kaldıramamış değildir.¹⁷

¹⁶ a.g.e., <http://www.wsws.org>.(24 Ağustos 2004)

¹⁷ a.g.e., <http://www.wsws.org>.(24 Ağustos 2004)

1.1.2. Mülkiyet İlişkileri ve Üretim Faktörlerinin Bölüşümü

Sistemde özel müteşebbisin bulunmaması, çalışanların verimliliklerini arttırmalarını sağlayacak ve daha fazla çalışmalarını teşvik edecek bir güdünün olmaması üretimde ciddi problemlerin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Herkese iş garantisinin sağlanması ve ücretlerde homojenliğin olması işçilerin daha fazla performanslarını arttırmaları için bir gerekçenin bulunmadığı fikrinin yerleşmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Sovyetler Birliğinde işgücünde verimlilik düşmüş ve merkezi yönetimin tutumu halkta "Onlar bize ödüyor gözükmüyor, bizler de çalışıyor gözükmüyoruz"¹⁸ sözüyle de ifade edildiği gibi çalışmamayı teşvik etmiştir. Diğer yandan bir müessesede istihdam zorunluluğu nedeniyle aşırı istihdamın bulunması ve iş yerinde herkesin bir anda çalışma olanağının bulunmaması çalışanlardan bir kısmının sadece maaş dönemlerinde iş yerinde bulunmalarına neden olmuştur. İşte sistemin dağılmasına üzülen ve sistemin yıkılmasına neden olanlara – aslında sistemin yıkılmasında katkıları azımsanmayacak kadar fazladır – lanet okuyanlar çalışmadığı halde ücret alan ve sistemin yıkılmasının ardından bu gelirini kaybeden kesimdir. Bunlar hâlâ BDT ülkelerinde hiç de azımsanmayacak sayıdadırlar ve Rusya'nın yeniden bu coğrafyaya hâkim olacağı hülyasıyla yaşamaktadırlar.

Mülkiyet ve bölüşüm biçimleri sosyalizmin temel çıkmazlarından biri haline gelmiştir. Bu amaçla daha sonraki yıllarda yürürlüğe koyulan Perestroyka'nın gelişimi 1988 yılından itibaren toplumun sosyalist temellerinin yıkılmaya yüz tuttuğu ve kapitalist bir kaosla sonuçlanmakta olduğunu teyit etmiştir. Bu süreci, kültür ve ekonomide yaşanan önemli boyuttaki yozlaşma takip etmiştir.

¹⁸ AKTAN, a.g.e., s.7.

Sovyetler Birliğinde üretim faktörleri kullanımı ve bölüşümü ile merkezi yönetimin tutumu arasındaki ilişki sosyalist sistemin işlerliğinde yaşanan problemlerin aynası durumundadır. SSCB’de ekonomik yapılanma planlanmış üretim, dolaşım, bölüşüm süreçlerine dayanmaktadır. Bu süreçlerde kullanılan ücret, faiz ve fiyat sistemi gibi unsurlar planlamaya yardımcı teknik bir düzenleyici mekanizma niteliğinden ileri gitmemiştir. Sovyetler Birliğinde emek arzı plan hedefine göre bölüşüme konu olmaktadır. Sisteme göre, kol işçileri ücret, yönetici ve teknik personel ise maaş uygulamasına tabidir. Ücretler “herkesten kapasitesine göre ve herkese emeğine göre”¹⁹ ilkesine göre belirlenmektedir. Bu kıstas somut bir düzenlemenin sağlanmasında zorluklara neden olduğundan, ücret ve maaşların farklılaştırılmasında meslek seçimi ve meslek içi ilerleme kullanılan önemli etkenler olmuştur. Buna göre bir çalışanın geliri, mesleki niteliği ve meslek içi performansı göz önünde bulundurularak, primler, fazla mesai, parça başına ücret sistemi gibi uygulamalarla tespit edilmiştir. Diğer yandan çalıştığı sektör ya da bölgenin öncelik sırasına göre ücret farklılaştırma katsayısı kullanılarak ücretler hesaplanmıştır.²⁰

Sovyet sisteminde fiyatlar piyasa mekanizması yerine merkezi karar alma organları (Gosplan fiyat bürosu, Ticaret bakanlığı, Maliye bakanlığı, Goskomtsen, yerel yönetim birimleri) tarafından belirlenmektedir.²¹ Fiyatlar sadece hesap birimi fonksiyonu olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla plan hedeflerinin belirlenmesinde önemli bir role sahip değildir. Üretim kararlarında fiyatlar yerine belirleyici rol, ihtiyaç önceliklerinin belirlendiği merkezi planlama kararlarına dayalı kaynak dağılımının yapıldığı fiziki ölçümlere verilmiştir. Fiyat sadece bu fiziki hedeflerin değer olarak ifade edilmesinde kullanılan bir araç

¹⁹ ÖZGÜVEN, a.g.e., s.150.

²⁰ BORATAV Korkut, “*Sosyalist Planlamada Gelişmeler*”, İkinci Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s.150–153.

²¹ GREGORY P.R., STUART R.C., “*Russian and Soviet Economic Performance and Structure*”, Sixth Edition, Addison Wesley, Educational Publishers, 1998, s.133.

olmaktan öteye gidememiştir. Bu nedenle üretim tüketici tercihlerine göre üretilmediğinden piyasada üretim fazlası ya da üretim yetersizliklerine neden olmuştur. Diğer taraftan üretilen ürününün kalitesi, modeli ve kullanılabilirliği göz önünde bulundurulmadığından ürünler sadece ihtiyacı karşılayan fakat estetiği bulunmayan bir görünüme sahip olmuştur. Bu durum üretimde yeniliğin de yok denilecek seviyede gerçekleşmesi sonucunu doğurmuştur.

Bu yönüyle ücret, faiz ve fiyatlar planlamada hesap birimi olarak kullanılan temel araçların dışında bir role sahip olmaması ve dolayısıyla üretim ve tüketim üzerinde belirleyici etkilerinin bulunmaması kaynak dağılımında etkinliği de olumsuz etkilemiştir. Kaynakların merkezi yönetim tarafından gerekli fizibilite çalışmaları dışında tahsis edilmesi kaynakların israf edilmesini doğurmuştur. Yapılacak üretimde kullanılacak üretim faktörlerinin ihtiyaçlar doğrultusunda değil de masa başında hazırlanan planlar çerçevesinde tahsis edilmiş olması üretimde artışa neden olsa da aslında ihtiyaç dışı üretimin artışını sağlamıştır. SSCB istatistiklerinde iktisadi büyüme rakamlarının yüksek olmasına rağmen ekonominin çökmesine neden olan temel sebeplerden birisi de bu durumdur. İktisadi büyüme rakamlarına neden olan üretim yapılmakta ancak yapılan üretim ihtiyacı karşılamamaktadır.

Sovyetler Birliğinde yatırımların temel kaynaklarından birisi olan kredi mekanizması Gosbank kredi planı çerçevesinde yürütülmüştür. Ekonomiye ne kadar kredi açılacağı veya hangi alanda kredilerin kısılacağı merkezi karar alma organlarına göre belirlenmiştir. Bankacılık sistemine göre, işletmeler kazançlarını günlük olarak devlet bankasındaki hesaplarına yatırmak zorundadırlar. Buna kolhozların kazançları da dâhil edilmiştir. Bütün bu hesaplar bankaların Gosplan çerçevesinde açabilecekleri kredilerin kaynağını oluşturmuştur.²² Bu durum devlet idarelerinde yolsuzlukların artmasına neden olmuştur. Devlet işletmelerinde bulunanlar ya da kolhozda üretim yapan

²² ÖZUĞURLU, a.g.e., s. 7-8.

çiftçilerin üretim ve satıştan elde ettikleri kazancı düşük göstererek bankaya yatırmamaları sonucu işletmeleri zarara uğratmışlardır. Öyle ki bu durum herkes tarafından kabul edilen bir olgu haline gelmiştir.

1.2. SSCB'nin Dağılma Süreci

Sovyet sisteminin küreselleşen dünya şartlarına ve büyük bir hızla ilerleyen teknolojiye ayak uyduramaması, ekonomik yapının eskimesine ve ihtiyaçlara cevap veremez hale gelmesine neden olmuştur.

Günümüz şartlarında değişimi şart koşan nedenler kısaca şöyle sıralanabilir;

- Totaliter sistemde emek gücünün militarize olması, üretim ve ücretlerin merkezi yönetim tarafından sıkı takibi,
- Üretim araçlarının kolektif mülkiyeti,
- Her türlü çoğulculuğun dışlanması,
- Eğitimin ve bilimin tekelci gücün yönetiminde olması,

Kısaca ifade edilecek olursa, her alanda katı merkezizetiğin yaşandığı ve küçük problemlere dâhi hiçbir pratik çözüm üretemeyen ideolojinin varlığı değişimi zorunlu kılmıştır.²³

1.2.1. Sovyet Ekonomisinin Bozulması

Sovyetler Birliğinin dağılma sürecine girmesine neden olan tek faktör ne dış tehditler ne de iç tehdit olabilecek uluslar sorunuydu.²⁴

²³ ÖKE Mim Kemal, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri", 1. Baskı, Melisa Yayınevi, Bursa, 1999, s. 16 - 17.

²⁴ SHEEHY, a.g.e., s.6.

Gorbaçev'i Glasnost²⁵ve Perestroyka²⁶ olarak adlandırdığı temel reform politikaları uygulamaya iten temel etken merkezi planlamadan kaynaklanan sistem bozukluğunun, 1960'lı ve 1970'li yıllarda neden olduğu ve her geçen gün ağırlığı bir kat daha hissedilecek olan ekonomik istikrarsızlıktı²⁷.

Sovyetler Birliği gerek yüz ölçümü gerekse sahip olduğu yeraltı ve yer üstü zenginlikler açısından dünyada söz sahibi bir konumda iken giriştiği sanayileşme hamlesiyle dünyanın süper gücü konumuna ulaşmıştır. Ekonomik istikrarsızlıkların yaşanmaya başladığı 1950'li yılların sonlarında da dönemin Sovyet liderleri olan Kruşçev ve Brejnev tarafından istikrarı sağlamaya yönelik reform politikaları²⁸ uygulamaya konulmuştur. Ancak, merkezi yönetim uygulamaya konulan bu politikaları cumhuriyetlerin gücünü arttırıp merkez dışı hareketleri cesaretlendireceği düşüncesiyle uygulamada yavaş davranmış ve istenilen sonucun elde edilmesine engel olmuştur²⁹. Diğer taraftan, Brejnev dönemine temel ihracat maddeleri olan petrol ve hammaddelerin üretim maliyetlerindeki artış Sovyetler Birliğinin Doğu Avrupa'daki müttefiklerine³⁰ ve yakın olduğu üçüncü dünya ülkelerine yaptığı yardımlarda sıkıntılar yaşanmıştır³¹. Brejnev döneminde

²⁵ Açıklık

²⁶ Yeniden yapılanma

²⁷ TEDSTROM John, "Perestroika, Radical Reform and Economic Disintegration", The Demise of The USSR: From Communism to Independence, Ed. Tolz Vera-Elliott Iain, Great Britain, 1995, , s.36.

²⁸ Desentralizasyon politikası

²⁹ Kruşçev ve Brejnev döneminde ekonomiyi disiplin altına almaya yönelik olarak yapılan reform girişimleri için bkz., SANDLE Mark, "A Short History of Soviet Socialism", Taylor&Francis Group, London, 1999, s.275-367.

³⁰ HARDT P. John, "The Impact of Gorbachev's Perestroika and Interdependence on East European Allies", Gorbachev's USSR: A System in Crisis, Ed.: Ra'anan Uri, Lukes Igor, Macmillan Ltd., 1990, s.117-131.

³¹ PARTA R. Eugene, "Soviet International Operations: Domestic Fallout?", Gorbachev's USSR: A System in Crisis, Ed.: Ra'anan Uri, Lukes Igor, Macmillan Ltd., 1990, s.102-116.

savunma sanayinde yaşanan çıkışın yanında, ABD ile yaşanan rekabet nedeniyle kaynakların büyük kısmının savunma sanayine aktarılmasına neden olmuştur. Bu dönemde savunma sanayine GSMH'dan ayrılan payın %15 olarak hesaplanması³², ekonomide yaşanan istikrarsızlık ve bozulmanın daha da artmasının nedenini ortaya koymuştur³³.

1970'li yıllardan sonra gerçekleşen ikinci sanayileşme dalgasında enformasyonun hızla yenilenmesi ve teknolojideki hızlı gelişim buna ayak uyduramayan diğer ülkeler gibi Sovyetler Birliğinin de olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur. Bu durumu yansıtan çeşitli veriler bulunmaktaydı. Örneğin, Sovyet sisteminde Devlet arz sistemi³⁴ aracılığıyla gerçekleştirilen kaynak tahsisi etkin işlememekte ve sattıkları mal karşılığında aldıkları ruble hammaddeyi karşılamadığından işletmeler birbirlerine doğrudan satış yapmakta isteksiz davranmaktaydı. Geleneksel Sovyet sisteminde, hammadde ve malzemelerin bir teşebbüsten diğerine akışı devlet planlarına göre³⁵ yapılmaktaydı. Ancak planlama direktifleri genelde önemsenmiyor ve tam olarak yerine getirilmiyordu³⁶. 1980'lerin başlarına kadar ülkede kolaylıkla bulunabilen hammadde ve potansiyel insan gücü etkin bir şekilde kullanılamamıştır.

³² GALEOTTI Mark, *"Gorbachev and His Revolution"*, New York, 1997, s.15.

³³ Savunma harcamalarındaki yıllık büyüme 1970'li yılların başında %4 iken bu oran 1970'li yıllar ile 1980'li yılların sonlarında %2'ye kadar düşürülmesine rağmen Sovyet bütçesinde savunma harcamaları hâlâ önemini korumaktaydı. Mayıs 1989'daki birinci Halk Temsilcileri Kongresi'nde Gorbaçev 1989 yılında bütçeden savunma için ayrılan kaynağın 773 milyar ruble olduğunu belirterek 1990 ve 1991 bütçesinde savunma harcamalarına ayrılan bu kaynaktan %14 oranında bir kesintiye gidileceğini belirtmiştir. Bu oran Sovyet GSMH'sının %10'una yakındır. MÜLLER, a.g.e., s.62.

³⁴ Gosstab.

³⁵ Gosplan.

³⁶ PECK J. Merton, *"Introduction, What Is To Be Done?: Proposals for the Soviet Transition to the Market"*, Ed.: Peck J. Merton, Richardson J. Thomas, Yale University Press, New Haven and London, 1991, s.1-18.

Tablo 2: Sovyet Ekonomik Performansına İlişkin Temel Göstergeler* (bir önceki döneme göre artış yüzdesi)

Gösterge	1976 - 1980	1981 - 1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991 **
Gayri Safi Ulusal Üretim	4.8	3.7	3.8	2.9	5.5	3.0	-2.3	-17
Ulusal Gelir	4.8	3.2	2.3	1.6	4.4	2.4	-4.0	-15
Sanayi Üretimi (net)	4.4	3.6	4.4	3.8	3.9	1.7	-1.2	-7.8
Tüketim malları üretimi	4.4	3.7	4.4	5.5	5.1	5.9	6.0	...
Tarımsal üretim (net)	1.7	1.0	5.3	-0.6	1.7	1.3	-2.9	-7
Sermaye yatırımı	3.7	3.7	8.4	5.6	6.2	4.7	0.6	...
Emek verimliliği	3.3	2.7	2.1	1.6	4.8	2.3	-3.0	...
İstihdam seviyesi	1.9	0.9	0.6	0.1	-1.1	-1.5	-1.6	-1.7

Kaynak: TEDSTROM John, "Perestroika, Radical Reform and Economic Disintegration", *The Demise of The USSR: From Communism to Independence*, Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995, s.40.

* Özellikle 1990'dan önce resmi Sovyet istatistikleri büyümeyi abartma eğilimindedir.

** Aralık 1991'de Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) olarak toplanan devletler için geçerlidir.

Ülke bu durumda negatif büyüme sürecine girmek durumunda kalmıştır³⁷. Ekonomik büyüme rakamları incelendiğinde dağılma süreci öncesinde negatif büyümenin görülmediği aksine üretim artışlarının görülmesi temel iki nedenden kaynaklanmaktadır. Birinci neden üretimin plan çerçevesinde yapılması nedeniyle ihtiyaç duyulmayan mallar üretilmesine rağmen istatistiklerde pozitif büyüme rakamlarının elde edilmiş olmasıdır. İkinci neden ise merkezi yönetimin halkın tepkisini izole etmek ve dış ülkelere karşı güçlü bir görünüm arz etmek

³⁷ "İntansif" büyüme yüksek miktarda çıktı üretimi ile elde edilen bir büyüme değil, üretim sürecinde verimlilik artışları sonucunda elde edilen büyüme olarak ifade edilmiştir. FRIEDMANN Müller, "Economic Reform in the Soviet Union", *Economic Reform in Three Giants*, Ed.: FEINBERG E. Richard, GENT-ECHEVERRİ John, FRIEDMANN Müller, "U.S.-Third World Policy Perspectives", No. 14, Washington D.C., 1990, s.45-71.

için istatistik rakamlarında gerçekçi olmayan sonuçların elde edilmesini sağlamışlardır. Aslında bu hastalık kalıtsal olarak günümüz BDT ülkelerinde halen yaşanmaktadır.

Sovyetler Birliğinde ekonomik istikrarsızlığın yaşanması ve uygulanan reform politikalarının nedenini oluşturan temel etkenler kısaca değerlendirilecek olursa;

- Dünyada iki süper güçten biri olan Sovyetler Birliği, bu gücün gereği olarak Üçüncü dünya ülkelerinde yürüttüğü politik faaliyetlerini desteklemek amacıyla bu bölgelere önemli ölçüde fon ayırmaktaydı. Bu durum ekonomide ciddi bozulmalara neden olduğu gibi bundan etkilenen Sovyet nüfusunun da hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Bu durum, Sovyetler Birliğinin yayılcı hareketinin sona ereceğinin bir sinyali olarak kabul edilebilir³⁸. Buna en güzel örnek, Birliğin son yayılcı hareketi olan 1979 Afganistan saldırısı ülkede ciddi huzursuzlukların yaşanmasına neden olmuştur³⁹.
- Ekonomik istikrarsızlıkların artmasının diğer bir nedeni de, Birliğin, politikalarını gerçekleştirebilmesi amacıyla, merkezden göç veren bir konumda iken, göç alan bir konuma gelmesi. Bunun sonucu olarak da 1960'lı yıllarda Trans Kafkaslar ve 1970'li yıllardan sonra ise Orta Asya cumhuriyetleri kendi kaderlerine terk edilmişlerdir⁴⁰. Göçün altında yatan temel neden ise Rus nüfusun çocuklarına daha iyi bir gelecek sağlayabilmek amacıyla Rusya'ya dönmek istemeleridir. Bu durum, daha sonra bağımsızlıklarını

³⁸ SHEEHY Ann, "A Bankrupt System, Nationalism and Personal Ambitions The Demise of The USSR: From Communism to Independence". Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995, s.8.

³⁹ Resmi rakamlara göre Afgan savaşındaki ölü sayısı 13,000 civarındadır. Ölü sayısının kayıplar, hastalıklar ve kazalar nedeniyle ölenlerle birlikte toplam 30,000 civarında olduğu belirtilmiştir. Öte yandan, yıllık 5 milyar ruble savaş harcaması yapılmıştır. Parta, s.107.

⁴⁰ SHEEHY, a.g.e., s.8.

kazanacak ülkeler için kalifiye eleman yetiştirme fırsatı sağlamıştır.

- Ekonomiyi etkileyen temel etkenlerden biriside sistemin yatırım fonu üretememesi ve teknolojiyi yenilememesi konusunda ortaya çıkmıştır. Çünkü 1980'li yıllarda hâlâ fabrikaların çoğunluğu Stalin döneminden ya da İkinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'dan kalan makinelerle çalışıyordu⁴¹. 1986 yılında sanayi ve inşaat sektöründeki makine ve donanım en az altı yıllıktı ve bu sermaye stokunun yaklaşık %15'i yirmi yaşın üzerindediydi. Planlara göre, 1986 ile 1990 yılları arasında mevcut donanımın %45'inin yenilenmesi düşünölmekteydi. Yenilenme oranı makine imalatında 1985 yılında bütün yatırımların değerinin %3,1'i, 1986 yılında %4'ü oranında gerçekleşmiştir. Ancak Sovyet ekonomistleri bunun yeterli olmadığını belirtmişler ve 1987 yılında sivil makine imalatı stokunun %7,5, 1990 yılında %13'e ulaşması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu planlar hiçbir zaman tam olarak gerçekleşmemiş ve yenilenme oranı 1985 seviyesinde kalmıştır⁴².
- Başarısızlığın altında yatan temel etkenlerden birisi de, sektörler arası haberleşme ağının yetersiz olmasıdır⁴³. Merkezi yönetim sektörler arasında gerekli koordinasyonu sağlayacak düzeyde yeterince güçlü değildi. Hâlbuki yapılacak yatırımlar çeşidi ve miktarı özellikle sektörler arası ilişkiler açısından çok büyük önem taşımaktadır.

⁴¹ GALEOTTİ, a.g.e., s.15.

⁴² AVEN O. Peter, "Economic Policy And The Reforms Of Mikhail Gorbachev: A Short History, What's To Be Done?, The Proposals For The Soviet Transition To The Market", Yale University Press, New Haven And London, 1991, s.179-206.

⁴³ FRIEDMAN, a.g.e., s.58.

1.2.2. Dağılıma Sürecini Önlemeye Yönelik Uygulanan Reform Politikaları

Gorbaçev'den önce Sovyet liderleri zaman zaman ekonomiyi düzenlemeye yönelik reform girişimlerinde bulunmuştur. 1950'lerin sonlarında Kruşçev ve Brejnev yönetiminin ilk yıllarında ekonomi yönetimini desentralize çalışmaları başlatılmıştır. Ancak piyasa güçlerinin işlemediği bir ortamda desentralizasyonun cumhuriyetlerin gücünü arttırabileceği gerçeği göz önüne alınarak bu çalışmalardan vazgeçilmiştir. Moskova merkez dışı eğilimleri cesaretlendireceği endişesi ile gerekli reform çalışmalarını gerçekleştirmekte isteksiz davranmıştır⁴⁴. Gorbaçev, Birliğin Batı dünyasının gerisinde kalmasını önlemek amacıyla radikal reformlar uygulamak zorunda kalmıştır. Bu amaçla ekonominin performansını iyileştirmek amacıyla yeniden yapılanma manasına gelen Perestroyka⁴⁵ ve Açıklık manasına gelen Glasnost adlı reform programlarını uygulamaya koymuştur⁴⁶.

SSCB'de yaşanan istikrarsızlıklara son vermek amacıyla yürürlüğe koyulan Perestroyka ile işletme özerkliğinin genişletilmesi, para ilişkilerinin yaygın kullanımının sağlanması, bireysel faaliyetlerin ve farklı mülkiyet biçimlerinin teşvik edilmesi ekonomik yapılarındaki belirgin değişimleri göstermektedir. İşletme özerkliği çerçevesinde, eski yapıda merkezi olarak belirlenmiş detaylı üretim planlarının yerini, yine merkezin direktifleriyle belirlenen hedefler doğrultusunda üretimi öngören bir yapı almıştır. Diğer bir ifadeyle yeni yapıda işletmeler

⁴⁴ Kruşçev ve Brejnev döneminde ekonomiyi disiplin altına almaya yönelik olarak yapılan reform girişimleri için bkz., SANDLE Mark, "A Short History of Soviet Socialism", Taylor&Francis Group, London, 1999, s.275-367.

⁴⁵ GALEOTTI, a.g.e., s.65.

⁴⁶ SHEEHY, a.g.e., s.9.

merkezin belirlediği hedef üretim düzeyine göre üretimlerini sürdürmektedir. Fiyatlar ise yapılan düzenlemeler çerçevesinde, daha önce tamamına yakını merkezi yönetim tarafından belirlenirken yeni yapılanmada bazı fiyatlar merkez kontrolünde kalırken diğerlerine sözleşmelere dayalı olarak esnek bir yapı kazandırılmıştır. Ancak perestroyka ile başlayan süreçte merkezi planlamanın kurumları aynen korunmuş ve dolayısıyla reformların kısmileştiği görülmüştür. Piyasa yönelimi ve merkezi planlama kurumlarının bir arada var olması arz ve talep sürecinde tıkanıklıkların yaşanmasına neden olmuştur. Üretim kararlarının büyük oranda merkezi direktiflere göre yapılması ve kaynak dağılımının da buna göre şekillenmesi sapmalara neden olmuş ve ekonomik krizin derinleşmesine neden olmuştur.

Ekonomik istikrarsızlıkları gidermeye yönelik uygulanan reformların gereken başarıyı gösterememesi üzerine Gorbaçev tarafından 1985–1987 yılları arasında, ekonomik büyümeyi hızlandırmak ve sanayinin yeniden yapılandırılmasını sağlamak amacıyla hızlandırma anlamına gelen Uskoroniye programını devreye sokmuştur⁴⁷. Ancak, uygulanan bu reform politikası da bünyedeki radikal değişim ihtiyacından dolayı başarıya ulaşamamıştır. Dolayısıyla 1987–1989 yılları arasında uygulanan reformların ve bunun sonucunda artan dengesizliklerin ekonomik bunalıma neden olduğu görülmüştür.

Birliğin dağılma sürecinin durdurulmasına yönelik diğer bir katkı da Sovyet ideolojistlerinden gelmiştir. Bunlara göre, ekonomiyi iyileştirmek makine imalat sanayinin geliştirilmesiyle sağlanabilirdi. Bu sektördeki sermaye yatırımlarında 1981 yılından 1985 yılına kadar %24, 1986 yılından 1990 yılına kadar ise %80 oranında sağlanacak artış hedeflere ulaşmayı sağlayacaktı. Başlangıçta bu hedeflere ulaşılmıştır. Sermaye yatırımları 1986 yılında %17 arttırılmıştır. Ne var ki, 1987 yılına gelindiğinde makine imalatı yatırımları payı 1985

⁴⁷ TEDSTROM, a.g.e., s.36-47.

seviyesine düşerek azalmaya başlamıştır⁴⁸. Petrol, enerji ve imalat gibi temel sektörlerde çıktı seviyesi düşmeye başlamış, çıktı kalitesinde de kayda değer bir iyileşme gerçekleşmemiştir⁴⁹.

Uygulanan reformların başarısızlıkla sonuçlanması ülkeyi yeni reform politikaları arayışına itmiştir. Ancak, 1987 yılına gelindiğinde uygulanacak herhangi bir plan veya reform programı yoktu⁵⁰ buna karşılık, sorunlar bütün ağırlığıyla ortadaydı⁵¹. Bu dönemin politik ortamından yararlanan çok sayıda radikal ekonomist, Sovyet kumanda ekonomisi ve politika alternatiflerinin yetersizliğini dile getirerek piyasa yönlü reformların uygulanmaya konulması gerektiğini tartışmaya başladı⁵².

Gorbaçev, ekonomik politikadaki başarısızlık eleştirilerine 1987 yılının yazında yürürlüğe koyduğu Temel Koşullar ve Devlet Teşebbüsleri Yasası⁵³ ile karşılık verdi. Bu düzenlemede yer alan reformlar önceliklere göre daha kapsamlıydı. Ancak eleştirilere yeterli ölçüde cevap verecek ve ekonomik sistemin temel yetersizliklerini ortadan kaldıracak nitelikte değildi. Üstelik düşünülen önlemler tartışmalıydı ve uygulamada sık sık muhafazakâr bürokratların engellemesiyle karşılaşılıyordu⁵⁴. Ne var ki bu önlemler gelecek üç yılda uygulanacak ekonomi politikasının temel unsurlarını oluşturarak

⁴⁸ AVEN, a.g.e., s.179-206.

⁴⁹ TEDSTROM, a.g.e., s.39.

⁵⁰ Belirtmek gerekir ki Gorbaçev reform programına ilişkin olarak ne kaleme aldığı Perestroyka isimli kitabında ne de konuşmalarında bir mastır plandan söz etmemiştir. Reform sürecinde atılacak her adımı pragmatist bir yaklaşımla belirlemiştir. FRIEDMAN, a.g.e., s. 54.

⁵¹ Ocak 1987 oturumunda Gorbaçev ilk kez SSCB’de bir “kriz” durumunun varlığından söz etmiştir. SANDLE, a.g.e., s.376.

⁵² Bu eleştirmenlerin en ünlüsü piyasa yönlü ekonomik reformların benimsenmesinin kaçınılmaz olduğu yolunda alternatif görüşlerini dile getiren Nikolay Şemelov’dur.

⁵³ Osnovnye polozheniya korennoi perestroiki upravleniya ekonomikoi.

⁵⁴ GALEOTTI, a.g.e., s.79.

ekonomik desentralizasyon sürecinin ciddi ve geri dönülmez başlangıcını oluşturmuştur⁵⁵.

1989 yılında ekonomik istikrasızlıkların giderilememesi üzerine Ekim 1989'da ekonomik reformların sorunları adı altında konferans düzenlenmiş ve bu çerçevede, Leonid Abalkin'in başkanlığını yürüttüğü SSCB Bakanlar Konseyi Ekonomik Reform Komisyonu tarafından yeni bir plan hazırlanmıştır. Abalkin planı olarak bilinen bu reform programı ilk aşamada, 1990 yılında, mülkiyet ilişkileri, farklı işletme tiplerinin yasallaştırılması, yeni bir vergi sistemi ve yeni bir bankacılık sistemi reformlarını içeriyordu. Program, bütçe açıklarını azaltmaya, kişisel gelirlerdeki artışı sınırlandırmaya ve bankalara verilen kredilerin kısıtlamasına ilişkin önlemleri de içermiştir⁵⁶.

1991-1992 dönemini içeren ikinci aşamada, piyasa mekanizmasına geçiş planlanmıştır. Devlet siparişlerinin üzerinde üretilen ürünlerin serbest fiyatlardan serbest ticaretinin giderek arttırılması, ücret tespitinin desentralize edilmesi ve zarar eden bütün devlet teşebbüslerinin kapatılması amaçlanmıştır. 1993-1995 dönemini kapsayan üçüncü aşama anti monopol programı ve iki aşamalı bankacılık sistemine geçişi içermiştir⁵⁷. Abalkin planının uygulanması oldukça güçlü. Özellikle zarar eden devlet teşebbüslerinin kapatılmasına ilişkin hüküm planın uygulanmasını zorlaştırıyordu. Çünkü Ekim 1988 itibariyle, 46,000 devlet işletmesinden 26,000'i resmen zarar etmişti. Bu teşebbüsler kapatıldıklarında yaklaşık 20 milyon işçinin işsiz kalması söz konusu olacaktı⁵⁸. Öte yandan, SSCB Anayasası bütün vatandaşlarına iş garantisi sağlıyordu. Bütün bu güçlükleri dikkate alan Gorbacev, Abalkin planını reddederek bunun yerine Başbakan Nikolay Rijkov'a yeni bir plan hazırlatarak Aralık

⁵⁵ TEDSTROM, a.g.e., s.39.

⁵⁶ FRIEDMAN, a.g.e., s.57.

⁵⁷ AVEN, a.g.e., s.194-195.

⁵⁸ GALEOTTİ, a.g.e., s.76.

1989'da hükümet programını sunmuştur. Ablakin planına benzemekle birlikte farklılıkları da olan plan yoğun baskılar nedeniyle, Ekim ayında geri çekilmiştir.

Ağustos ayında, Başkanlık Konseyi üyesi, Stanislav Şatalin'in başkanlık yaptığı bir grup ekonomist ve Rusya cumhuriyetinin Ekonomik Reform Komisyonu başkanı Grigori Yavlinski tarafından, Rusya lideri Boris Yeltsin ile Başkan Gorbachev'in üzerinde uzlaştıkları, Beş Yüz Gün Planı olarak bilinen bir reform programı hazırlanmıştır⁵⁹.

Reform programlarına ilişkin tartışmalardan ve çeşitli planların uygulanmasına karşı politik engellemelerden yorulan kamuoyu reformlara karşı ilgisiz kalmaya ve çözüm arayışları konusunda endişe duymaya başlamıştı. Bu nedenle Yüksek Sovyet 19 Ekim'de, Ekonomik İstikrar ve Piyasa Ekonomisine Geçişte Temel Esaslar⁶⁰ adıyla yeni bir reform programını benimsedi. Bu program Beş Yüz Gün Planı ve bundan önceki Başkanlık Planı'nın hazırlayıcıları Abel Aganbegyan, Stanislav Şatalin ve Yevgeni Yasin tarafından kaleme alınmıştı. Yeterince açık olmayan bu yeni programı Gorbachev mevcut hükümetin elindeki şans olarak nitelendirmiştir.

1985-1991 döneminde gerçekleştirilen ekonomik politikalar ve reformlar iki nedenden dolayı ekonomik çöküş ve birliğin dağılmasına yol açmıştır⁶¹. İlk olarak, Sovyet liderlerinin kumanda sisteminin ekonomik sorunları çözebileceği yolundaki inançlarıdır. 1991 yılının ortalarına gelindiğinde dâhi ekonomi politikaları temel, sistematik reformları açıklamakta geniş ölçüde başarısızdı. Sovyet net malzeme çıktısı 1990 yılının ilk çeyreği ile karşılaştırıldığında 1991 yılının ilk çeyreğinde %10 azalmıştı. 1991 yılı boyunca toplam azalmanın %15-

⁵⁹ PECK, a.g.e., s.7.

⁶⁰ Osnovnye napravleniia po stabilizatsii narodnogo khoziaistva i perekhodu k rynochnoi ekonomike.

⁶¹ TEDSTROM, a.g.e., s.36.

20 civarında olacağı tahmin ediliyordu⁶². İkincisi, kısmi ekonomik reformlar ülkede doğrudan ekonomik ve politik dağılmaya katkıda bulunmuştur.

1.2.3. Sistemin Dağılmasına Sebep Olan İç ve Dış Nedenler

Geçiş ülkelerini sistem değişikliğine iten iç ve dış birçok neden söz konusudur. Sistemden kaynaklanan nedenleri Rosa Luxemburg kısaca şöyle özetlemektedir: "Genel seçim, kısıtlanmamış basın ve toplanma özgürlüğü, özgür fikir çabası olmaz ise, hayat her kamu kurumunda ölü hale gelir ve burada etkin unsur olarak bürokrasi kalır. Ve toplum yaşamı derece derece uykuya dalar..."⁶³ Bu bir diktatörlüktür, ama bir avuç politikacının diktatörlüğüdür..." Sovyet anayasasında, bütün iktidarın halka ait olduğu, halkın temsilcisi olan, meclisleri yoluyla iktidarını yerine getirdiği yazılı olmasına rağmen, bütün önemli kararların, her seviyedeki parti komite sekreterliği tarafından alındığı, Sovyetlerin ve yürütme komitelerinin de yasal güç sağlamak amacıyla, komite sekreterleri tarafından alınan kararları onaylamakla yetindikleri bilinmektedir.⁶⁴ Bürokratik yönetim sisteminin toplumsal yaşam alanlarının – siyasal, ekonomik, kültürel ve düşünsel – bütününü boyunduruk altına aldığı bu rejimde, sistem hiçbir gerçek gücün muhalefeti veya kısıtlamasıyla karşılaşmamıştır. Böylece, kendini toplumu mutlak olarak egemenlik altına almaya yönelik bürokrasi ya da, bürokratik mutlakıyetçilik diye ifade edebileceğimiz bir sistem

⁶² PECK, a.g.e., s.16.

⁶³ CLIFF Tony, "Rosa Luxemburg", Anadolu Yayınevi, Çev. Y. Fidanacı, Aralık 1968, s.91-92.

⁶⁴ İRGE N. Filiz, "Orta Asya'da Uyanan Milliyetçiliğin Sebepleri ve Sonuçları", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, Haziran 2005, s.39.

haline getirmiştir.⁶⁵ Bu durum Ekim Devriminin sloganı olan “Bütün iktidar Sovyetlere” ilkesinin uygulamada yerinin bulamamasının yanında sisteme olan güveninde sarsılmasına neden olmuştur. Güvensizlik üzerine kurulan hiçbir sistem, uzun ömürlü olmayacağı gibi sosyalist sistem de bir asrı doldurmadan tarihe gömülmüştür.

Aslında her ne kadar SSCB'nin dağılmasının faturası halen günah keçisi olarak görülen Gorbaçev'e kesilse de, hiç kimse Mart 1985'te Gorbaçev Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri olduğunda Sovyetler Birliğinin yedi yıl gibi kısa bir süre içerisinde dağılacağını ve Birliği oluşturan on beş üyesinin bağımsız birer devlet olacağını tahmin etmemiştir. Gorbaçev, zayıflamış Sovyet sistemini güçlendirmek ve Sovyetler Birliğinin statüsünü bir dünya gücü olarak sürdürmek için reformlara başlamıştı. Ne var ki, Gorbaçev'in reform politikaları, sistemi yeniden yapılandırmak yerine dağılma eğilimine girmiş Sovyetler Birliğinin çöküşünü hızlandırmıştır.⁶⁶ Sovyetler Birliğinin yıkılması anlık bir hadise değil aksine oluşum süreci uzun yılları kapsamaktadır. Bu süreç Stalin'in sanayileşme politikaları sonucunda, üretim açısından dünyanın ikinci büyük sanayi devleti haline gelen Sovyetler Birliği, kalite ve teknoloji yönünden ise aynı başarıyı sağladığı söylenemez. Kısaca, sanayinin üretim etkinliğine bakıldığında 1955 yılında 13,5 milyar ruble değerinde ağır sanayide hatalı mal üretilmişti. Bu rakam Kruşçev döneminde 25 milyar rubleye, 1989'da ise 150 milyar rubleye çıkmıştır. Bu durum Merkezi planlamanın iflasının açık bir kanıtıdır. Böylelikle merkezi yönetimin devam ettirilmesinin imkânsız olması sebebiyle buna bağlı olarak ekonomide ciddi dengesizlikler meydana gelmiştir. Örneğin, Sovyet ekonomisinde araba lastiği ihtiyacıyla otomobil ihtiyacı arasında denge, piyasa mekanizmasının temel unsurları yerine merkezi planlama tarafından yapıldığından kurulamamakta,

⁶⁵ a.g.e., s.39.

⁶⁶ SHEEHY, a.g.e., s.3-20.

böylece ekonomide ya lastik stokları oluşmakta ya da uzun kuyruklar ortaya çıkmaktaydı. Bazı iktisadi teşebbüsler müşteriler için değil depolar için çalışmaktaydı. Binlerce kilometre ötedeki fabrikanın kaç çivi, kaç ayakkabı üreteceği merkezden tespit edilmekte, sonuçta ya çivi veya ayakkabı sıkıntısı çekilmekte, ya da üretilenler satılamamakta, bu defa üretilen malları yok etmek için kaynak israfı yapılmıştır.⁶⁷

Sovyetler Birliğinin dağılma sürecini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz;

- 1.** Sovyetler Birliğinin dağılma süreci anlık bir hadise olmaktan çok, nedenlerinin oluşumunu sağlayan süreç uzun yıllar öncesine aittir.
- 2.** Sovyetler Birliğinin dağılma süreci 1950'li yıllarda sanayi alanında en iyi dönemini yaşayan ve bu dönemin lideri Stalin döneminde kaynakların etkisiz kullanımıyla başlamış ve ilerleyen yıllarda bu durum çığ gibi büyüyerek beklenen son kaçınılmaz olmuştur.
- 3.** Dağılma sürecinin en önemli nedenlerinden birisi de merkezi planlamanın optimal bir şekilde işlerlik göstermemesiydi. Gerek kaynakların kullanımı gerekse üretimde çok önemli üç unsur olan hangi malın? Kimin tercihlerine göre?, ve hangi üretim faktörleri kullanılarak üretileceği?, sorularına gerekli hassasiyet gösterilmemiştir. Kısaca talebe göre üretim yapılmamıştır.
- 4.** Yıllarca uygulanan Komünist sistemin sindirme ve baskı politikası, Birlik içerisindeki ülkelerin milliyetçilik duygularını öldürememiştir. Dolayısıyla yaşanan ekonomik ve siyasi bunalımla beraber milliyetçilik duygusunun

⁶⁷ SHEEHY, a.g.e., s.16-17.

yeniden ortaya çıkması dağılma sürecini kaçınılmaz kılmıştır.

5. Sosyalist sistem sanayi alanında başarılı olmuşsa da, süreç içerisinde yaşanan aşırı istihdam diğer bir ifadeyle, işe göre işçi yerine herkese iş politikası, dünyanın hızla ilerlediği teknolojik sahada yeni teknolojinin üretilmeyişi ve istihdamı olumsuz etkiler düşüncesiyle yeni teknolojilerin ithal edilmemesi ve ekonomide yönetim problemleri nedeniyle ekonomi canlılığını yitirmiştir. Büyümede yaşanan rakamsal artışlar ekonomideki reel büyümeyi yansıtmadığı gibi kalitesiz mal üretimi ile sadece kullanılmayan ve yok etmek için kaynak israfının yapıldığı stokların artışı sağlamıştır.

6. Özellikle piyasa ekonomisinin temel unsurlarından olan rekabet ve verimliliğin olmaması ve ekonomideki kaynakların silah sanayinin geliştirilmesine yönelik kullanılması ekonomideki istikrarsızlıkların temel nedenlerinden biri olmuştur.

7. Dağılma sürecinde en etkili nedenlerden birisi de, yolsuzlukların bir problem veya bir ahlaksızlık sayılmasından çok yönetime gelenlerin bunu hakları olarak görmesi ve özellikle 1980'li yıllardan sonra dağılan cumhuriyetlerin günümüz baronlarını oluşturan soygun ekonomisinin yaşanması üzerinde durulması gereken önemli unsurlardandır.

8. Son olarak, 1980'li yıllarda dağılmaya yüz tutmuş olan Birliği yeniden yapılandırmaya yönelik uygulanan politikaların başarısızlığı bu süreci hızlandırmaktan başka fayda sağlamamıştır.

Bütün bu şartlar Sovyetler Birliğinde değişim çanlarının daha yüksek sesle çınlamasına neden olmuş ve Sovyet komünizmi bu şartlar

altında durgunlukla reform arasında bir tercih yapma durumunda kalmıştı. Ancak problemin çözümlüne yönelik uygulamaya koyulan reformlar çok cılız kalmış daha güçlü reform hareketinin de mevcut sistemi revize etmeden diğer bir ifadeyle, radikal reformlar uygulanmadan sağlanmasının mümkün olmadığı da görölmüştür. Mihail Gorbaçev'in, 1985 sonrasında başa geçmesiyle beraber teşebbüs ruhunun yeniden canlandırılması adına tembelliği teşvik eden sistemin değiştirilmesi yönünde ifadeleri ve bu amaçla uygulamaya koyduğu Glastnost ve Perestroyka politikaları değişim ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Ancak, bu reform politikaları sonu engellemek yerine hızlandırmaktan başka işe yaramamıştır. Ağustos 1991 yılındaki darbe girişimi sonuçsuz kalmış ve herkes Sovyetler Birliğinin neden dağıldığı sorusuna değil de nasıl ve ne zaman dağılacağının beklentisi içerisinde olmuşlardır.⁶⁸ Böylelikle 19.yy Çarlık Rusya'sının varisi olan Sovyetler Birliği bu veraseti yeni kurulacak olan Rusya Federasyonuna devretmiştir.

Tabii ki sistem değişikliği sadece içsel nedenlerden dolayı ortaya çıkmamıştır. En az içsel nedenler kadar önemli olan diğer bir neden de sistemin dışından kaynaklanan şartlardır. Bunların başında da kutbun diğer yanında bulunan ABD'nin sistemin çözümlmesine yönelik izlemiş olduğu politika sayılabilir. II. Dünya savaşının kapitalist ve sosyalist blokların ortaya çıkmasına neden olarak sonuçlanmasından sonra, oluşan yeni düzenin ana hatları da, ülkesini savaşta yenilgiden kurtaran, Roosevelt ve Stalin ile birlikte, müttefiklerin savaş stratejisini belirleyen Winston Churchill tarafından çizilmekteydi. II. Dünya savaşının ardından, dünya ekonomisi geçiş dönemi olarak adlandırılan 1970'li yıllara kadar Soğuk savaşın etkisinde oluşan kurumsallaşma ortamında gelişmiştir. 1980'li yılların başından itibaren ise, dünya ekonomik düzenini belirleyen çok farklı bir yeni ekonomik düzen

⁶⁸ SHEEHY, a.g.e., s.3-20.

oluşmaya başlamıştır. Bununla beraber küreselleşme hedefleri belirlenmeye başlanmıştır.⁶⁹

Soğuk savaş döneminde, Doğu ve Batı bloğu olarak oluşan iki kutuplu dünya, 1970'li yıllardan sonra ideolojik kutuplaşmadan, zengin doğal kaynak ve nüfus yoğunluğuna sahip üçüncü dünya ülkelerinin – Asya, Afrika, Latin Amerika ülkeleri – uluslararası platformda rollerini güçlendirecek çok kutupluluk şeklinde ifade edilebilecek yeni bir oluşum yönünde gevşeme yaşanmıştır.⁷⁰ Bu durum aslında, ABD'nin soğuk savaş döneminde rakibine karşı güç dengesini lehine geçirmesine ve oluşacak yeni düzenin kabulünü kolaylaştıran temel aşamalardan birisidir.

ABD ile SSCB arasındaki, askeri harcamalar ve süper güçler arasındaki silahlanma, teknolojik alandaki gelişmelerdeki rekabet Sovyetler Birliğine soğuk savaş kaybettirmiştir. ABD henüz soğuk savaş kazanma yolundayken 1980'li yılların başında ortaya atılan yeni düzen, yani serbest piyasa ekonomisiyle küreselleşmenin evrenselleşmesi hareketi, merkez içi çözümlmeyi hedeflemiştir.⁷¹

1.2.4. Uluslar Sorunu

Uluslar sorunu sadece SSCB'nin problemi değil, Sovyetler Birliği gibi birçok ulusu barındıran ülkeler için de önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Tarihe baktığımızda, yıkılan devletlerin çoğunun yıkılma nedenleri arasında içlerinde barındırdıkları etnik grupların bulunduğunu görebiliriz. Tarihteki örneklerden birisi Osmanlı imparatorluğudur. Dört yüz yılı aşkın süre içerisinde hiçbir anlaşmazlık yaşanmadan iç içe yaşayan etnik gruplar dağılma sürecinde dış

⁶⁹ İRGE, a.g.e., s.70.

⁷⁰ a.g.e., s. 70.

⁷¹ a.g.e., s. 74-75.

güçlerin kullandığı, pimi çekilmeye hazır bomba gibi iş görmüşlerdir. Buna verilebilecek en güzel örnek de Ermenilerin Osmanlının dağılma sürecinde oynamış olduğu rol günümüzde dâhi Türkiye cumhuriyetini etkilemektedir. Bu çerçeveden hareketle, farklı milletlere sahip devletler sahip oldukları medeniyet zenginliğinin yanında istikrarsızlık ortamı oluşturmaya, kontrolü mümkün olmayan ve dış güçler tarafından kullanılmaya müsait bir ortam içerisinde yaşadıklarının farkında olmalıdırlar. Dünya konjonktürü dikkate alındığında, değişik kıtalarda yaşanan istikrarsızlıklar ve savaşların en önemli hareket noktalarından birisi farklı etnik yapıya sahip gruplardır.

Roy Taras, Doğu Avrupa ve Orta Asya'da ortaya çıkan, uluslararası boyut kazanan ve SSCB'nin dağılmasıyla sonuçlanan etnik krizin temel dört sebepten kaynaklandığını ifade etmektedir;⁷²

- Etnik kriz ve sonucundaki istikrarsızlık dış güçleri, menfaatlerini maksimize etmeleri noktasında harekete geçirecektir. Krizlerin çıkış noktaları farklı olsa da, gruplar arasındaki din, dil, ırk ve kültürel farklılıklar kullanılarak dengeler kurulmuştur.
- Krizin çıkmasına neden olan diğer bir sebep de, etnik grupların diğerlerine üstünlük sağlayamayacak şekilde ayrılmaları, grupların birbirlerine üstünlük sağlama çabaları savaşların yaşanmasına neden olabilir.
- Bir devlet içerisindeki ulusu oluşturan etnik gruplardan birinin diğer azınlıklardan ayrılmak istemesi halinde anlaşmazlık ve kriz ortamı artacaktır.
- Devletleri en çok etkileyen diğer bir etken ise, bazı etnik grupların hedeflerine ulaşabilmek için terörizme başvurmasıdır.

⁷² GRIFFITHS Stephen I., "Nationalism and Ethnic Conflict", Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Research report no: 5, Oxford University Press, 1993, New York, s., 85-86.

Tablo 3: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin Nüfusu ve Etnik Yapısı (1989 Nüfus Sayımı Verilerine Göre)

Cumhuriyet	Nüfus ve yüzdesi	Cumhuriyet olma tarihi
Ermenistan SSC	3,305,000	
Ermeniler	93.3	
Azeriler	2.6	29 Kasım 1920
Ruslar	1.6	
Azerbaycan SSC	7,021,000	
Azeriler	82.7	
Ruslar	5.6	28 Nisan 1920
Ermeniler	5.6	
Beyaz Rusya SSC	10,152,000	
Beyaz Ruslar	77.9	1 Ocak 1919
Ruslar	13.2	
Estonya SSC	1,566,000	
Estonyalılar	61.5	21 Temmuz 1940
Ruslar	30.3	
Gürcistan SSC	5,041,000	
Gürcüler	70.1	
Ermeniler	8.1	25 Şubat 1921
Ruslar	6.3	
Azeriler	5.7	
Kazak SSC	16,464,000	
Kazaklar	39.7	26 Ağustos 1920
Ruslar	37.8	
Kırgız SSC	4,258,000	
Kırgızlar	52.4	
Ruslar	21.5	14 Ekim 1924
Özbekler	12.9	
Letonya SSC	2,667,000	
Letonyalılar	52.0	21 Temmuz 1940
Ruslar	34.0	
Litvanya SSC	3,675,000	
Litvanyalılar	79.6	21 Temmuz 1940
Ruslar	9.4	
Moldova SSC	4,335,000	
Moldovalılar	64.5	
Ukraynalılar	13.8	12 Ekim 1924
Ruslar	13.0	
Rusya	147,022,000	
Ruslar	81.5	7 Kasım 1917
Tacik SSC	5,093,000	
Tacikler	62.3	
Özbekler	23.5	14 Ekim 1924
Ruslar	7.6	
Türkmen SSC	3,523,000	
Türkmenler	72.0	
Ruslar	9.5	27 Ekim 1924
Özbekler	9.0	
Ukrayna SSC	51,471,000	
Ukraynalılar	72.7	25 Aralık 1917
Ruslar	22.1	
Özbek SSC	19,810,000	
Özbekler	71.4	27 Ekim 1924
Ruslar	8.3	

Kaynak: SHEEHY Ann, "A Bankrupt System, Nationalism and Personal Ambitions" The Demise of The USSR: From Communism to Independence. Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995. ve diğer geçiş raporları.

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Sovyetler Birliği içerisinde yetmiş yıl yaşamış olan ulusların dağılma sürecinde oynadıkları rol dikkate alındığında, bu ülkelerin, komünist sistemde, dış dünya ile bağlantıları kesilerek bir izolasyon hareketi yaşanmış ve buna bağlı olarak, milli ve dini törenler yasaklanarak binlerce cami kapatılmıştır. Bunun yanında, tek dil oluşturma hedefine ulaşmak amacıyla, Rusçayı özendirme politikaları izlenmiştir. Bu çerçevede, Rusçayı iyi bilmek veya Rus biriyle evlenmek devlet kademelerinde yükselmenin bir kriteri haline getirilmiştir. Bunun en önemli göstergesi ise hali hazırda devlet yönetimini üstlenen yöneticilerin hepsi bu sayılan kriterleri yerine getirmişlerdir. Kısaca Sovyet rejimi, farklı ulusalcılık kavramını ortadan kaldırmak ve yerine yeni bir kimlik oluşturmak - Homo-sovyetikus - amacıyla bazı politikalar uygulamıştır. Bunlar;

- Ruslarla Rus olmayanlar arasındaki evlilikler teşvik edilmesi ve doğan çocuklara Rus kimliğinin verilmesidir. Parti programında nüfusun homojenleşmesi ima edilerek radikal kaynaşma kavramı ileri sürülmüştür.
- Diğer milletlerin yoğunlukta olduğu yerlere Rus ailelere teşvikler verilerek göç etmeleri sağlanmış ve ülkenin kilit kademelerinde söz sahibi olmaları sağlanmıştır. Böylelikle, eğitimden savunmaya kadar her alanda ya Ruslar veya Ruslara yakınlık gösterenler yerleştirilmiştir.
- Din, dil, gelenek ve görenekler ulusları oluşturan temel öğelerdir. Sovyet rejimi, bu tür faaliyetleri ya yasaklamış ya da alt tabakanın bir göstergesi olarak göstererek halkın asimilasyonuna çalışılmıştır.
- Son olarak, Sovyet rejimi içerisinde aynı din, dil, ve kültüre sahip milletler uygulanan politikalarla birbirlerine düşman etme yoluna gidilerek, ihtimal dâhilinde olan baş kaldırma hareketi önceden çözüme kavuşturulmuştur. Bunun sonucu

olarak günümüzde dâhi bu ülkeler arası diyalog istenildiği kıvama kavuşturulamamıştır.

Kısa bir değerlendirme yapılacak olursa, Sovyetler Birliği dağılma sürecine girmeden çok önceleri, uluslar sorununun Birliğin sonunu hazırlayacak temel faktörlerden biri olduğu Batılılar tarafından ileri sürülmüştür⁷³. Sovyetler Birliği geniş bir kara parçasına yayılmış nüfusu, ırkı, kültürü, dini, politik düzeyi ve ekonomik gelişimleri birbirinden oldukça farklı heterojen pek çok millet ve etnik grubu içine alıyordu⁷⁴. 1986 yılında kabul edilen Sovyetler Birliği Komünist Partisi Programında, geçmişten miras olarak kalan milliyetler sorununun başarılı bir şekilde çözüme kavuşturulduğu iddia edilse de,⁷⁵ Sovyet rejiminin nüfusu homojenize etmeye yönelik gayretleri bu eşitsizliklerin yok edilmesini sağlayamamış ve sonuçta milliyetçilik hareketleri SSCB'nin dağılmasında etkili olan faktörlerin başında gelmiştir⁷⁶.

Sovyetler Birliği, tek kimlik oluşturma gayreti içinde yurtseverlik ve enternasyonalizmi kullanmıştır. Sovyet devleti kimliğinin oluşturulmasında yurtseverlik ve enternasyonalist eğitim parti çalışmalarında ilk sırada yer almıştır⁷⁷. Buna rağmen, yurtseverlik ve

⁷³ ALLWORTH Edward (ed.), *"Soviet Nationality Problems"*, New York, 1971; KARKLINS Razma, *"Ethnic Relations in the USSR"*, Boston, 1986; PIPES Richard, *"The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism"*, Cambridge, 1970; J. MOTYL Alexander, *"Will the Non-Russians Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR"*, Ithaca, 1987; HUTTENBACH R. Henry (ed.), *"Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR"*, Great Britain, 1990.

⁷⁴ 1979 Nüfus sayımına göre, SSCB'de 108 millet ve milliyet bulunuyordu. TOPORNIN Boris, *"The New Constitution of the USSR"*, Moscow, 1980, s.148.

⁷⁵ GLEASON Gregory, *"Leninist Nationality Policy: Its Source and Style"*, Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR, HUTTENBACH R. Henry (ed.), s.9-23.

⁷⁶ LYNCH Allen, *"Conclusion: Domestic Dynamics and International Consequences of the Disintegration of the Soviet Union"*, The Demise of The USSR: From Communism to Independence. Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995, s.363-380.

⁷⁷ COLLIAS A. Caren, *"Making Soviet Citizens: Patriotic and Internationalist Education in the Formation of a Soviet State Identity"*, Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR (ed. Huttenbach R. Henry), s.73-93.

enternasyonalizme dayalı Sovyet insanı⁷⁸ miti güçlü milliyetçilik duygularından kendini kurtaramamıştır. Yönetimin baskıcı uygulamaları olan, katı merkezi karar alma mekanizması, tek kültür altında toplama, fiili Rusya egemenliği, Rusya dışındaki cumhuriyetlere büyük miktarlarda Rus yerleştirme, rejim aleyhtarlığının oluşmasının yanı sıra asimilasyon baskılarının sonucu Rus karşıtlığına yol açmıştır. Gorbaçev'e göre, Leninist milliyetçilik politikasının hedefi her insan ve her milletin özgürce gelişebileceği ve her insanın sosyo-politik yaşamın her yerinde, ana dilinde, kültüründe, geleneklerinde ve dini inançlarında ihtiyaçlarını tatmin edebileceği bir pozisyonu gerçekleştirmektir⁷⁹. Parti, SSCB'nin teritoryal birimler olarak ulusal cumhuriyetlere bölünmesinin yalnızca ulusal farklılıkların kurumsallaşmasını sağlayacağını ve bazı durumlarda daha önce hiç bir yerde rastlanmamış tam yetkili milletler meydana getireceğini keşfetmekte çok geç kalmıştı.

1.3. Alternatif Uygulama Olarak Piyasa Sosyalizmi

Karşılaşılan ekonomik ve toplumsal sorunlara ilişkin çözüm arayışı çerçevesinde planlama ve piyasa ekonomisinin karışımını ifade eden piyasa sosyalizmi ve ya karma sosyalist ekonomi modeli benimsenmiştir. 1970'lerin sonlarında başlayan ve sosyal yapıdaki problemler nedeniyle 1980'li yıllarda benimsenen bu model 1990'ların başından itibaren piyasa ekonomisine dönüşüm noktasında değişime uğramıştır.

Piyasa sosyalizmi, piyasa unsurlarının kullanımının artması ve kaynakların kıtlığı dikkate alınarak etkinliğin sağlanacağını ifade etmektedir. Merkezi planlama içerisinde fiyat ve ücretler sadece

⁷⁸ Homo Sovieticus.

⁷⁹ GLEASON, a.g.e., s.9-23.

hesaplama kolaylığı sağlayan bir niteliğe sahipken piyasa mekanizmasında ise fiyat ve ücretlerin belirlenmesi kısmi de olsa piyasa koşullarına bırakılarak önemli bir işleve sahip olmaları sağlanmıştır. Bununla ekonomik etkinliğin sağlanması hedeflenmiştir.⁸⁰

Piyasa sosyalizmine göre, karar alma mekanizması olarak hâkim tek mekanizma piyasadır. Piyasa sosyalizmi, fiyat değişimleri çerçevesinde ürün ve üretim tekniklerinde yenilik ve değişimlere izin vermektedir. Diğer yandan, üretim tüketicilerin ihtiyaçları ve üretim faktörlerinin kıtlığı dikkate alınarak yapılırken, ekonomide öneme sahip bazı ürünlerin planlaması sosyal fayda göz önünde bulundurularak devlet tarafından yapılabilmektedir.⁸¹

Piyasa sosyalizminde yatırımlar, değişen talep ve yeni teknolojiler göz önüne alınarak yeni kurumların açılması ya da var olan işletmelerin yeni duruma göre düzenlenmesi hedeflenmiştir. Buna bağlı olarak, yapılacak yatırımlarla ilgili sorumluluk işletme yönetimine verilmiştir. Yatırımların finansmanı, işletmelerin öz kaynakları ya da bankadan kredi temini şeklinde yapılması, ancak zorunluluk ifade eden durumlarda bütçeden kaynak tahsisi uygun görülmüştür. İşletme yöneticilerine verilen diğer bir yetki ise, verimlilik kriterine göre ücretlerin belirlenmesidir. Planlı ekonomideki parça başı ücret şeklindeki kısmi ücret farklılaşmalarının piyasa mekanizmasına dayalı belirlenmesini sağlamıştır. Devletin diğer bir rolü de, emek piyasasının varlığı nedeniyle ortaya çıkacak olan gelir farklılığını ılımlı bir düzeyde tutmaktır.⁸²

Piyasa sosyalizmi yaklaşımında, planlamanın en önemli işlevlerinden biri, kartel ve tekellerin önlenerek rekabet ortamının tesis

⁸⁰ SARVAN S., "*Piyasa Sosyalizminin Yükselişi ve Düşüşü*", Marksizmde Tartışmalar, sayı:1991/1, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 9-56.

⁸¹ ÖZÜĞURLU, a.g.e., s. 10.

⁸² NOVE A., "*Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı*", çev: Osman Akınhay, Belge Uluslararası Yayıncılık, 1. Baskı, No:119, İstanbul, 1991, s.441-444.

edilmesidir. Bu çerçevede ağır sanayi yatırımlarının planlanması diğer yatırımların ise piyasa koşullarına göre belirlenmesi benimsenmiştir.

Sonuç olarak, merkezi planlamadan kaynaklanan ekonomik etkinsizlik ve dolayısıyla ekonomik büyümede düşme, ekonomik yapılanmada reform niteliği taşıyan sürecin başlamasına neden olmuştur. Perestroyka 1985 yılında uygulamaya konulmasından üç yıl sonra, temel tüketim mallarında yaşanan kıtlık şiddetlenmiş ve gittikçe daha çok tüketim malı karne ile satılmaya başlanmıştır. Tüketim mallarında yaşanan kıtlık, Sovyet sisteminin çöküşünü hazırlayan en önemli etkenlerden biri olarak ortaya çıkmıştır. Yaşanan ekonomik problemler sonucunda, Gorbaçev ve bürokratlarının uyguladığı reformlar merkezi planlamada değişimi sağlayamamış ve problemler bütün ağırlığıyla şiddetlenerek devam etmiştir.⁸³

Piyasa sosyalizmi, özellikle iki sistemin varlığı nedeniyle ciddi sıkıntı ve çelişkilerin yaşanmasına neden olmuştur. Örneğin, üretim hedefleri çerçevesinde üretim planlaması yapılırken, işletme özerkliği kapsamında üretim faktörlerinin kullanımı ve üretim tekniklerindeki değişim ilişkileri piyasa mekanizmasına göre düzenlenmekteydi. Bu duruma göre, üretim kararlarının büyük oranda merkezi planlamanın kontrolü altında kalması nedeniyle kaynak dağıtım mekanizmasında oluşan sapmalar mal piyasasından başlamak üzere ekonomik kriz eğilimini güçlendirmiştir. Diğer yandan, değişime uygun parasal ve mali altyapının oluşturulması konusundaki eksiklik bütçe açıklarına yol açarak finansal krizi ağırlaştırmıştır. Yaşanan ekonomik istikrarsızlıkların bir türlü aşılabilmesi, piyasa sosyalizmi uygulamasından piyasa mekanizmasına dönük değişimi güçlendiren en önemli etken olarak ortaya çıkmıştır.

⁸³ KOTZ D., WEIR F., "Revaluation From Above: The Demise of the Soviet System", Routledge, London, 1997, s.73.

1.4. Piyasa Ekonomisi ve Tercih Edilme Nedenleri

Bir ülkenin seçmiş olduğu iktisadi sistem veya modelin sağlıklı işlemesi gelişmişliğine etki eden en önemli faktörlerden birisidir.⁸⁴ Bu bağlamda piyasa ekonomisi ve uygulayıcıları üretimi ve refahı arttırdıkları gibi, soğuk savaş döneminde yaşanan yarışta alternatifi olan merkezi planlı ekonomiyi geçerek dünyada kaçınılmaz bir durumu yansıtan küreselleşme sürecine girmişlerdir. Mises'e göre, ingiliz ulusunu merkantilizmin yarattığı yoksulluğun ve geri kalmışlığın boyunduruğundan kurtaran, refah ve kalkınmalarını sağlayan piyasa ekonomisidir.⁸⁵

Diğer bir husus ise, piyasa ekonomisinin seçimi ile ilgili iktisadi örgütlenme ihtiyacının bitmemesidir. Ekonomik sistemin seçimiyle beraber piyasa ekonomisinin etkin kaynak tahsisinin önündeki engellerin kaldırılması bir zorunluluktur.

Merkezi planlama ekonomilerinin buldukları sistemin başarısızlığı ve durumu sona erdirmek amacıyla uygulamaya çalıştıkları piyasa sosyalizminden istenilen sonuçların elde edilememesi, bu ülkelere piyasa ekonomisini tercih etmelerini zorunlu kılmıştır.

Serbest Piyasa Ekonomisi veya kapitalizm olarak da ifade edilen sistem tanımlanacak olursa, rekabete dayalı, kârı esas alan, özel mülkiyet, miras, sözleşme yapma, teşebbüs ve tercih özgürlüğünün güvence altına alındığı diğer taraftan devletin fiyat mekanizmasının işleyişine müdahale etmediği bir modeli ifade etmektedir.⁸⁶ Tanımlamadan da anlaşılacağı üzere, bu sistemde her türlü faaliyet

⁸⁴ AKALIN Güneri, "Türkiye'de Piyasa Ekonomisine Geçiş ve Ekonomik Kriz", TİSK Yayınları, Yayın No: 215, İstanbul, 2002, www.tisk.org.tr. (Haziran – 2006)

⁸⁵ MISES Ludvig Von, "Adam Smith Today", Economic Freedom and Interventionism, New York, The Foundation for Economic Education, 1996, s. 115-117.

⁸⁶ TANDIRCIOĞLU Haluk, "Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı:3, 2002, s.199.

bireylerin serbest girişimine ve bireyler arasındaki serbest sözleşmelere dayanmaktadır. Ayrıca tüketim, üretim, bölüşüm ve mübadelenin ayarlama ve düzenlenme işi buna bağlı olarak, ekonomide ortaya çıkacak iktisadi problemlerin çözümü de serbest piyasada fiyat mekanizmasının işleyişine bırakılmıştır.⁸⁷

Diğer bir tanımlamaya göre; " Piyasa ekonomisi, özel mülkiyetin var olduğu ve devredilebildiği, serbest fiyatların, sözleşme ve girişim özgürlüklerinin bulunduğu, bilgi edinmenin maliyetinin çok düşük, rekabetin ve desantalize karar almanın geçerli olduğu, özel teşebbüsün esas alındığı bir gönüllü mübadeleler yumağı olup bu gayri şahsi ve doğal makro iktisadi örgütlenmeye yani sürekli tekrarlanan dev açık arttırmaya neticede tüketiciler egemendir."⁸⁸

Piyasa başarısızlıkları olarak ifade edilen bazı kusurları kabul edilmekle birlikte, savunulan ortak görüşe göre, alternatifleri olan sosyalizm ve karma ekonomiden performansının daha üstün olduğudur. Piyasa başarısızlıkları için Hayek, " yolculuğa çıkarken, hatalı bir yol haritasının yanımızda olmasını, hiç bulunmamasına ya da daha hatalı olan rakiplerine tercih edebiliriz"⁸⁹ diyerek, piyasa başarısızlıklarına rağmen piyasa ekonomisinin rakiplerine göre daha üstün olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla savunucularının bütün iddiası kuşkusuz kusursuz olmasından ziyade rakiplerinden daha üstün olduğudur.

Piyasaya doğal bir iktisadi örgütlenme vasfını kazandıran, gayri şahsi olması yani milyonlarca üreticinin ve tüketicinin birbirlerini tanımadan ve kişisel durumlarını bilmeksizin fiyat sinyallerine göre üretim ve tüketimde bulunmak üzere mübadele yapmalarıdır. Böylelikle, piyasa ekonomisini objektif kılan unsur piyasa fiyatları olup,

⁸⁷ ŞAHİN, a.g.e., s. 31.

⁸⁸ AKALIN, a.g.e., www.tisk.org.tr. (Haziran – 2006)

⁸⁹ a.g.e., www.tisk.org.tr. (Haziran – 2006)

bunlar piyasa mekanizmasının işleyebilmesi için kullandığı ödül ve cezaların tayininde ve milyonlarca üreticinin tanımadıkları milyarlarca tüketicinin tercihlerine göre üretim yaparak karlarını arttırmak için dikkate aldıkları sinyallerdir.

Piyasa ekonomisi için önemli olan üretim faktörleri sahiplerinin ve tüketicilerin kişisel niteliğinden çok arz ettikleri ürünlerin fiyat, kalitesi ve taleplerini belirleyen gelirleridir.

Piyasa ekonomisinin temel hususlarından birisi de iktisadi ve siyasi iktidarın birbirlerinden bağımsız kurumlar olmasıdır. Söz konusu unsurların yönetiminin bir elde toplanması, yolsuzluk ve çürümeyi kaçınılmaz kılar.⁹⁰ SSCB'nin dağılmasına neden olan temel faktör, ekonomik ve siyasi iktidarın tek elde toplanması sonucu sistemin yozlaşmış çürümesidir. Piyasa ekonomisini alternatiflerinden ayıran diğer bir özelliği de karar alma ve iktidarı kullanmada merkezi direktiflere göre değil bireylerin de süreçte söz sahibi olmalarıdır.

Kapitalist sistemde, sosyal gereksinimleri içeren, güvenlik, sağlık ve eğitim dışındaki diğer üretime yönelik kararlar, tüketicilerin tercihleri göz önüne alınarak verilmektedir. Devletin bu süreçteki temel görevlerinden birisi, sözleşmelerin yerine getirilmesini sağlayacak bir hukuk devletinin oluşturulmasıdır. Piyasa ekonomisinin işleyişi sözleşmelerin yerine getirilmesine bağlıdır.⁹¹ Bununla beraber, piyasa ekonomisinde özel mülkiyet ve bunun devrinin serbestiyeti de ihtiyaç duyulan temel unsurlardan birisidir.

Kapitalizm, sanayi devrimiyle beraber gerçekleşmiştir. Liberal düşünce ise, kapitalizmin doğuşuyla birlikte, onun siyasal ve sosyal yönü olarak ortaya çıkmıştır. Liberal düşünce, kapitalist ekonominin işleyişine dışarıdan bir müdahale olmamasını savunur. Savunulan

⁹⁰ CULLIS J., JONES P., "Public Finance and Public Choice", London, Mac Graw Hill, 1982, s. 75-82.

⁹¹ FRIEDMAN Milton, "Capitalism and Freedom", Chicago University Press, Chicago, 1962, s. 27.

görüŖe göre, kapitalist ekonomi ancak bu Ŗekilde çıkabilecek sorunların üstesinden gelebilmektedir.

Kapitalizmin temel mantığı sermaye üretimine dayanmaktadır. Kapitalist üretim insan ihtiyaçlarına yönelmiş görünse de, asıl amacı maksimum kâr elde etmektir. Bu bakımdan kapitalizm, sermayenin yeniden üretimiyle varlığını sürdürebilmektedir.

Laissez faire - laissez passer, liberal kapitalizmin ekonomik yönünü açıklayan temel ilkedir. Bu prensibe göre, herkes istediğı kadar üretimi, tam rekabet koşullarında, hiçbir kısıtlama olmaksızın, en yüksek kârı elde etmek amacıyla gerçekleştirebilecektir. Liberal ekonomi, en fazla kâr getiren üretimi ve maksimum tatmini benimser. Bireysel özgürlüklere ve çıkarlara öncelik tanır. Kâr hırsı kapitalistleri rekabete sürükleyerek, zenginleşmelerini sağlayacak ve sınırsız bir servet elde etme olanağı sunacaktır. Bununla beraber, kapitalist sistem parayı bir güç olarak kabul etmektedir.⁹²

Piyasa ekonomisinin yapılan açıklamalar ışığında bazı nitelikleri ve tercih edilmesini sağlayan nedenler maddeler halinde sıralanacak olursa;

1. İş bölümü ve pazarların teşekkülü için mübadelenin gerçekleşmesi gerekir. Piyasa ekonomisini diğerlerinden ayıran temel unsurlardan birisi mülkiyet haklarının varlığıdır. Piyasa ekonomisi yerine uygulanmaya çalışılan piyasa sosyalizminin başarısızlığının temelinde mülkiyet haklarının sınırlandırılması ya da bulunmamasıdır.⁹³

Mülkiyet haklarının temel iki işlevi vardır. İlki mübadele dolayısıyla mülkiyetin devredilebilir olmasıyla üretimin

⁹² İRGE Filiz N., "Gelişmiş Kapitalizm Eşiğinde Yeni Sömürgecilik", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, Haziran 2005, s. 71.

⁹³ WINIECKI Jan, "Political Economy of Reform And Change", New York, Nova Science Publishers, 1997, s. 218-225.

güdülenmesi ve milli gelirin artmasıdır. İkinci işlevi ise, mülkiyet haklarının tesis edilmesiyle beraber bir üretim faktörü olan sermayenin ortaya çıkmasıdır. Özel mülkiyetin varlığının yanında onun devlet tarafından himaye edilmesi de önemlidir.⁹⁴

2. Tüketici piyasada egemen bir konuma sahiptir. Üreticiler tüketicilerin tercihleri doğrultusunda hareket ettikleri sürece, karlarını maksimumlaştıracaklarını bildiklerinden piyasada egemenliğin tüketicilere ait olduğunu kabul etmektedirler. Gönüllü mübadelenin temeli, sözleşme özgürlüğünün tanınmasıdır. Bunun temel üç faydası söz konusudur. İlk faydası, mal ve hizmetlerden ona en fazla değer veren tüketicilerin yararlanmasına imkân vermesidir. Dolayısıyla farklı zevk, yetenek, beceri ve tercihe sahip olan bireyler mallara atfettikleri değer farklılık arz edecektir. İkincisi, ticarete konu olan mal ve hizmetlerde en çok üretilebilecek ürünün üretiminde uzmanlaşmayı sağlayacaktır. Bunun sonucunda, kaynakların etkin kullanımıyla, fertlerin gelirleri, milli gelir ve ekonomik refahta sırasıyla artış sağlanacaktır. Üçüncü fayda ise, uzmanlaşma ve işbölümü sayesinde, büyük ölçekli üretim ve bundan getiri sağlayacak teknolojik gelişim ve kullanım da gerçekleşmiş olacaktır.

3. Fiyat kontrolünün kaldırılması ve serbestiyetin sağlanması şarttır. Piyasa ekonomisinde en düşük fiyatlarla ve en yüksek kaliteyle tüketicinin talep ettiği malı piyasaya arz eden firmalar bunlara en yüksek fiyatları ödeyen tüketiciler açık arttırmayı kazanırlar. Dolayısıyla hem üreticiler hem de tüketiciler kendi aralarında rekabet halindedirler. Bunu sağlayan faktör fiyattır. Sisteme göre, üretim faktörlerinin etkin kullanılacağı tezinden hareketle ekonominin tam istihdamda olacağı savunulmuştur. Eksik istihdam durumunda fiyat mekanizmasının devreye

⁹⁴ AKALIN, a.g.e., www.tisk.org.tr. (Haziran - 2006)

girmesiyle dengenin sağlanacağı varsayılmıştır. Diğer bir deyişle, etkin kullanımı sağlayacak temel faktör fiyattır.

Piyasa ekonomisinde "fiyatlar, milyonlarca tüketicinin sübjektif tercihlerinin piyasa tarafından rekabet ortamındaki dev bir açık arttırmada objektif değerlendirilmelere çevrilmesiyle ortaya çıkan kaynakların tahsisine ilişkin, tüketici ve üreticiler arasındaki iletişimi sağlayan öğrenilmesi bedava olan sinyallerdir."⁹⁵ Piyasa ekonomisinde fiyatların temel üç işlevi söz konusudur. Bunlar; Bilgilerin ücretsiz aktarılması, mukayeseli üstünlüklere göre kaynak tahsisinin yapılması ve ekonomideki gelir dağılımını sağlanması olarak sıralanabilir. Bunun yanında finansman, etkin kaynak tahsisi ve çıktının tayinlanması gibi aşırı talebi tasfiye edecek fonksiyona sahiptir.⁹⁶

Piyasa ekonomisi ile merkezi planlama arasındaki temel farklılık ilkinde komutanın tüketicide, diğerinde ise merkezi yönetimde olmasıdır. Piyasada fiyatlar rekabetin denetimi altında gerçekleşir. Üreticiler karlarını maksimize etmek için maliyetlerini minimize etmek zorundadırlar. Merkezi planlamada ise fiyatların kontrolü merkezi yönetimde olduğundan rekabet söz konusu değildir. Bunun kaçınılmaz sonucu ise israftır.⁹⁷

4. Müteşebbisleri iten güç, serbestiyet ve kârdır. Teşebbüs serbestiyetini sağlayacak temel koşul piyasaya giriş çıkış serbestiyeti ve sözleşme hürriyetidir.

Devletin piyasaya müdahale etmesi, bürokratin müteşebbisin yerine ikame edilmesini ifade etmektedir. Bunda temel hedef kamu yararının arttırılmasıdır. Ancak Sovyetler Birliği

⁹⁵ a.g.e., www.tisk.org.tr. (Haziran – 2006)

⁹⁶ BRUS W., "The Market and in the Socialist Economy", Routledge and Kegan Paul, London, 1972.

⁹⁷ HAYEK F., "The Decline of Socialism and the Rise of the Welfare State", The Constitution of Liberty, s.253-266.

deneyiminde de ispatlandığı gibi bürokratin daha fazla kamu yararı sağlayacağı kuşkuludur. Oysa müteşebbis, kar etmek için risk alan, yeniliklere açık, piyasada oluşan dışsallıkları içselleştirebilen ve üretimi örgütleyen kişiliğe sahiptir. Dolayısıyla, kalkınma sürecinde merkezi planlama piyasayı, bürokrat müteşebbisi ve vergi, kârı ikame edemediği görülmüştür. SSCB tarihin en yüksek tasarruf oranını gerçekleştirmesine rağmen iktisaden çökmüştür. İster sosyalizm, ister planlama veya devletçilik adına olsun, bir ülkede tüketici tercihi ve teşebbüs özgürlüğünün kısıtlanması ya da müteşebbislere varlık hakkı tanınmaması, kaynak israfının yanında tüketici ihtiyaçlarının da tatmin edilmemesine neden olur.

5. Piyasa ekonomisinde özel sektör hacminin kamu kesimini aşması gerekir. Sayılan bütün nitelikler yerine getirilse dahi, devletin piyasadaki hacmi özel sektörün hacmini aşıyorsa piyasa ekonomisinden çok devlet müdahalesinin sözkonusu olduğu sistemlerden bahs edilmiş olur. Piyasa ekonomisi tesis edilmek isteniyorsa, A. Smith'in ifadesiyle devlet, yurttaşların iç ve dış zorbalardan korunması, adalet ve altyapı hizmetlerinin örgütlenmesi dışında bir işleve sahip olmamalıdır.⁹⁸ Netice olarak daha büyük piyasa, küçük devlet demektir.

6. Devletin piyasa gelir dağılımına müdahalesi olmamalıdır. Piyasa ekonomisi savunucularına göre fiyat mekanizmasının aslında sosyal refahı içinde barındırdığını, çünkü bireyler ancak serbest piyasa ekonomisi düzeninde maksimuma ulaşacağı ileri sürülmektedir. Diğer taraftan devletin gelir dağılımına müdahalesi yoksulluğun ortadan kaldırılması adına kabul edilse de iyi bir gelir dağılımının ne olduğu sorusunun objektif bir cevabı olmadığı gibi, bu konunun ahlaki boyutu değerlendirildiğinde, ideolojik yapıya dayanması nedeniyle sübjektif bir görünüm arz

⁹⁸ AKALIN, a.g.e., www.tisk.org.tr. (Haziran - 2006)

eder. Diğer yandan piyasada gelir dağılımını belirleyen fiyat mekanizması iken, kamu sektöründe bölüşüm sosyal seçim olan oy sandığı ile belirlenir.⁹⁹

Kısaca sosyalizm, mülkiyet haklarının, gönüllü mübadele ve sözleşme özgürlüğünün ve teşebbüs hürriyetinin yani gerçek piyasa ekonomisinin var olmaması nedeniyle başarısızlığa uğradığı görülmüştür. Diğer bir ifadeyle, merkezi planlama bütün ahlaki ve üstünlük iddialarına rağmen vaat ettiği özgürlüğü ve refahı sağlayamadı. Bu nedenle piyasa sosyalizmi modeli 1960'lı yıllarda dile getirilmiştir.¹⁰⁰ Ancak uygulamada piyasa sosyalizminin de yürümediği, çünkü merkezi planlamanın aşırı talebi ortadan kaldırması için gerekli olan fiyatlarla ilgili bilgilerin toplanmasını teşvik edecek bir mekanizmanın kurulmasının ve bilgilerin bir merkezden hesaplanabilmesinin imkânsız olduğu anlaşılmıştır.¹⁰¹ Diğer yandan, özel mülkiyetin olmadığı bir durumda karın güdüleyici işlevinin kalmadığı ve katı bütçe sınırlamasının ve rekabetin anlamsızlaşmasından dolayı piyasa disiplini sağlayamadığı görülmüştür. Çünkü söz konusu sistemde, piyasa ekonomisi için olmazsa olmazlardan olan özel mülkiyet, sözleşme serbestiyeti ve girişim özgürlüğü gibi unsurlar bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, sözleşme serbestîsi yoluyla bilginin bedava elde edilmesi ve merkezi planlama olmadan karar alarak, işlem maliyetini alternatiflerine göre düşürebildiği gibi özel mülkiyet kurumu aracılığıyla üreticileri güdüleyebilmekte ve rekabet sayesinde firmaları disipline edip, tüketicilerin fiyat aracılığı ile ilettikleri tercihlerine göre ekonominin işleyişini sağlamaktadır.

⁹⁹ a.g.e., www.tisk.org.tr. (Haziran – 2006)

¹⁰⁰ a.g.e., www.tisk.org.tr. (Haziran – 2006)

¹⁰¹ KRIZNER I., "The Meaning of Market Process", Routledge, London, 1992, s. 11-15.

Kapitalist sistemin karşılaştığı ilk engel, 1929 ekonomik buhranıdır. Bu bunalım sonrasında, kapitalist sistem ve savunucuları, ekonomik krizle ilgili çözüm üretmemeleri nedeniyle önemlerini yitirmişlerdir. Ekonomik krizin sonlandırılmasına yönelik politikalarda devletin müdahale etmesi fikri ön plana çıkmıştır. 19. yüzyılın liberal kapitalizminin yerini alan, 20. yüzyılın müdahaleci kapitalizmi modern üretim tekniklerine dayanan ve büyük sermayeyi gerektiren geniş pazarlar oluşturmuştur.

Kapitalist sistem, üretim fazlasını kendine yeni pazarlar açarak ihraç etmektedir. Günümüzde, bunu gerçekleştirebilmeyi kapitalist düşüncenin temellerini oluşturan liberal ekonominin yeni varyantı olan neoliberal politikaları uygulamaya koyarak küreselleşme adını verdiği bir çevreleme hareketi ile sağlamak yoluna gitmektedir.

Neoliberalizm akımı, 1938'de Paris'te ABD'li Walter Lipman başkanlığında, Baudin, Rueff, Mises, Hayek, Röpke gibi iktisatçıların ortaya attıkları bir doktrindir. Bu doktrin, güdümlü liberalizm olarak da tanımlanmaktadır. Piyasa mekanizmasının iyi işlemesi için liberal bir müdahalecilik gerekmektedir. Tam rekabet koşullarının aksadığı durumlarda, devletin onarıcı müdahalesiyle ekonomideki aksaklıkların giderileceği öngörülmektedir. 21. yüzyılda liberal kapitalizmin yerini müdahaleci kapitalizm almıştır. Günümüzde, neoliberalizm olarak sunulan modeller, sermayenin daha çok güçlenerek küresel boyuta varan egemenliğini ifade etmektedir. Temel hedef olarak, insan yerine, para, kâr ve büyüme gibi hedefleri kıstas alan neoliberalizm, piyasanın sert rekabet koşullarına tam uyumlu hale getirilmesini ifade etmektedir. Bu durum ise ülkeler arası uçurumun daha fazla açıldığı, ücretlerin düşürüldüğü, sosyal hakların budandığı bir ortama yol açmaktadır.¹⁰²

¹⁰² İRGE, a.g.e., s. 73-84.

20. Yüzyıl içerisinde ortaya çıkan ve günümüzde de devam eden eğilim, piyasa ekonomisine geçmeyen ekonomilerin rekabet olanağının bulunmadığıdır. Bir başka deyişle; küresel pazarda ekonomilerin var olmaları, neticede rekabet edebilmelerine ve rekabet edebilmeleri ise; piyasa ekonomisi olmalarına yani piyasa güçlerinin serbest işleyişine izin vermelerine bağlıdır. Dahası, küresel ekonominin rekabetçi yapısına ve piyasa güçlerinin işleyişine ayak uyduramayan piyasa ekonomisinin alternatiflerini benimsemiş ülkeler, ekonomik kriz denilen bir çöküntü ile karşılaşmaktadırlar. İşte geçiş ülkeleri bu konjonktürel olmayan yani yapısal ekonomik krizle boğuşmaktadırlar.¹⁰³

Aslında yukarıda da belirtildiği gibi; sosyalist veya karma ekonomilerin piyasa ekonomisine geçmeye uğraşmaları, bilimsel gerçekleri kavramaları sonucunda kendi rızalarıyla olmamaktadır. Bir başka deyişle, geçiş ekonomisi sürecini başlatan, piyasa ekonomileri ile alternatifleri arasındaki rekabet sonunda, ikinci guruba dâhil ülkelerde iktisadi krizin ortaya çıkması; böylece karma ve sosyalist ekonomik örgütlenmelerin çökerek işlevlerini yitirmesidir.¹⁰⁴

1.5. Piyasa Ekonomisinin Tercih Edilmesinde Küreselleşmenin Rolü

Geçiş devletlerinin soğuk savaş dönemi yerine küreselleşmeyi tercih etmelerini gerektiren birçok haklı nedenlere de sahiplerdi. Bunlar iki dönem arasındaki net farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Thomas Friedman bu farklılıkları kısaca şöyle özetlemektedir;¹⁰⁵

¹⁰³ AKALIN, **a.g.e.**, (çevrimci)http://www.istatistikci.com/article_read.asp?id=54 (Ağustos 2004)

¹⁰⁴ a.g.e., (çevrimci)http://www.istatistikci.com/article_read.asp?id=54 (Ağustos 2004)

¹⁰⁵ FRIEDMAN Thomas, "*Lexus ve Zeytin Ağacı, Küreselleşmenin Geleceği*", çev: Elif Özsayar, Boyner Holding Yayınları, İstanbul, Ocak 2000, s. 30-37.

Friedman'a göre, soğuk savaş dönemini küreselleşmeden ayıran temel özellikler, öncelikle küreselleşme sistemi, statik soğuk savaş sisteminin tersine dinamik bir süreçtir; Pazarların, ulus-devletlerin ve teknolojilerin karşı konulmaz bir ölçüde bütünleşmesini içermektedir. Küreselleşmenin ardındaki yön verici düşünce, serbest piyasa ekonomisidir.

Soğuk savaşa karşın, küreselleşmenin dışa açılma, devlet denetimini azaltma ve özelleştirme gibi kendine özgü kuralları vardır.

Soğuk savaş sisteminin tersine, küreselleşmenin kendine has kültürü vardır; sistemin homojenleştirme eğilimi buradan kaynaklanmaktadır. Önceki dönemlerde de bu durum, Yakın doğu ve Akdeniz'in Yunanlılar tarafından Helenleştirilmesi, Doğu ve Orta Avrupa ile Avrasya'nın bazı bölümlerinin Sovyetler tarafından Ruslaştırılması gibi, kültürel açıdan küreselleşme, tamamen değilse de büyük ölçüde, Amerikanlaşmanın küresel ölçekte yaygınlaşması anlamına gelmektedir.

Küreselleşmenin kendine özgü, bilgisayarlaşma, dijitalleşme, uydu iletişimi, fiber optik ve internet gibi tanımlayıcı teknolojileri bulunmaktadır. Bu teknolojiler de küreselleşmenin tanımlayıcı perspektifinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Soğuk savaşın tanımlayıcı perspektifi bölünme idiysen, küreselleşmenin tanımlayıcı perspektifi bütünleşmedir.

Soğuk savaş sistemi bütünüyle ulus-devletler üzerine kuruluydu ve iki süper güç tarafından dengede tutuluyordu. Buna karşılık küreselleşme sistemi, her biri diğeriyle örtüşen ve diğeri etkileyen üç denge üzerine kurulu: Birincisi, ulus-devletler arasındaki geleneksel denge, buna göre ABD artık tek ve başat süper güç konumunda, diğeri devletlerin tümü şu veya bu şekilde ona bağlıdır. İkincisi, ulus-devletler ile piyasalar arasındadır. Bu küresel piyasalar, bilgisayar faresine bir kez dokunarak dünyanın bir ucundan diğeri para aktaran milyonlarca yatırımcıdan oluşmaktadır. Nasıl ABD ülkelere bomba yağdırarak

ulusları yok edebilirse, piyasalarda tahvillerimizin değerini düşürerek yok etme etkisine sahiptir. Küreselleşme sisteminde dikkat edilmesi gereken üçüncü denge ise bireyler ile ulus-devletler arasındaki dengedir. Küreselleşme insanların dolaşımını, erişimini kısıtlayan duvarların pek çoğunu yıktığı ve aynı zamanda dünyayı iletişim ağlarıyla donattığı için gerek piyasaları, gerekse ulus-devletleri etkileme açısından bireylere büyük bir güç kazandırmıştır.

Kısaca özetlenmeye çalışılan bu farklılıklar sonucunda, anlayışların paylaştığı ortak nokta, küreselleşme sürecinin arzu edilsin ya da edilmesin kaçınılmaz bir olgu haline gelmiş olmasıdır.¹⁰⁶ Böylelikle kapitalizm, günümüz geçiş ülkeleri için, insanların yoksulluktan kurtuluşu için tek kalıcı yolu açmıştır. Dünyanın büyük çoğunluğu için en büyük tehlike küreselleşmenin başarısı değil, tam tersine başarısızlığı olmuştur.¹⁰⁷

¹⁰⁶ ŞENGÜL Tarık, "Siyaset ve Mekansal Ölçek Sorunu: Yerelci Stratejilerin Bir Eleştirisi, Küreselleşme", İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s.114.

¹⁰⁷ TONAK E. Ahmet, "Niçin Küreselleşme Üzerine Bir Kitap Daha, Küreselleşme", İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s.8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SSCB'NİN DAĞILMASININ ARDINDAN GEÇİŞ ÜLKELERİNDE EKONOMİK YAPI VE TÜRKMENİSTAN

1. Ulusların Bağımsızlıklarını Kazanması

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde uygulanan reform politikalarının başarısızlığı ve halk üzerindeki ağır ekonomik baskı, milliyetçilik bilincine sahip bazı Orta Asya entelektüellerinin belirsiz bir bağımsızlık ideali taşımalarına ve bazı ayrılıkçı grupların bağımsızlık fikrini program içine almasına neden olmuştur. Buna rağmen, bölge devletlerinin hiçbirinde ciddi bir bağımsızlık hareketi ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla, Ağustos 1991 darbesinden sonra hiçbir bölge devleti SSCB'nin dağılmasına psikolojik, politik ve ekonomik olarak hazır değildi¹.

Merkezi yönetim tarafından yapılan ekonomik istismar ve özellikle Orta Asya cumhuriyetlerini şiddetli bir biçimde etkileyen ekolojik bozulmaya rağmen, bu devletlerin hiç birisi SSCB'nin dağılmasını istememiş ya da fiili olarak düşünmemiştir. Orta Asya liderleri, Aralık 1991'de kendilerine herhangi bir malumat vermeden aralarında anlaşan Slav topluluğunun bu girişiminden oldukça rahatsızlık duymuştur. 1990 ve 1991 yıllarındaki Birlik Antlaşması görüşmelerinde başrol oynayan Kazakistan devlet başkanı Nazarbayev, Slav meslektaşlarının planlarından kendisini haberdar etmemelerinden ya da Slav olmayan cumhuriyetlerin

¹ BROWN Bess, "Central Asia's First Year of Unexpected Statehood", The Demise of The USSR: From Communism to Independence. Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995, s.311-331.

yeni topluluğa girmeleri konusunda güvence vermemesinden oldukça rahatsızlık duymuştur.

Orta Asya liderleri bölge ülkelerinin Slav topluluğuna karşı stratejilerini belirlemek amacıyla Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat'ta bir araya toplanmıştır. Aşkabat toplantısının sonucu, etnik ya da dini esaslara dayalı bir yapılanma olmaması koşulu ile, beş Orta Asya devlet başkanının topluluğa katılımının onaylanması olmuştur. Türkmenistan devlet başkanı Saparmurat Niyazov, daha sonra toplulukla ilgili çekinceleri bulunduğunu ifade etmiştir.

Aralık 1991'de Orta Asya devletlerinin esas kararı kendi devletlerinin içinde bulunduğu bir tür birliğin oluşturulup oluşturulamayacağı ya da her ne olursa olsun Sovyetler Birliği enkazından çıkan yeni bir yapılanmayı kabul edip etmemek olmuştur. Orta Asya liderleri ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmalarını organize edebilmek amacıyla gevşek bir birlik oluşturmak üzere 1990'da ve 1991'de iki girişimde bulundular. Orta Asya liderlerinden dördü Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan ortak bir Türk dili mirasına sahip olmalarına ve Tacikistan ile birlikte aynı tarihsel ve kültürel mirasın sahipleri olmalarına rağmen, tek çatı altında birleşme yolunda herhangi bir istek taşımamışlar, SSCB ile daha gevşek ilişkiler içinde birlikteliklerini sürdürme arzusu içerisinde olmuşlardır².

Darbe öncesi Yenilenmiş Birlik üzerine yapılan tartışmalar ve görüşmeler sırasında, Orta Asya liderleri bölgenin SSCB'nin diğer cumhuriyetleriyle olan ekonomik bağlantılarını asgari şekilde etkileyecek ve iç işlerinde alabildiğince bağımsız davranmalarını sağlayacak bir devlet yapısı üzerinde yoğunlaşmışlardır. 1990 yılında ilan ettikleri egemenliklerini koruma konusundaki isteksizliklerine rağmen, bölge

² a.g.e., s.169-183.

liderleri ülkelerini SSCB'nin diğer cumhuriyetlerinin dâhil olacağı bir federasyon ya da konfederasyon dışında düşünmediklerini ifade eden çok sayıda açıklamalarda bulunmuşlardır. Orta Asya cumhuriyetlerinin tam bağımsızlığı ve Birleşmiş Milletler üyesi olarak dış dünya tarafından kabulü yalnızca çok az sayıdaki milliyetçi Orta Asya entelektüelleri tarafından gerçekçi bir olasılık olarak görülmüştür³.

Ağustos 1991' deki darbeden hemen sonra Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Kazakistan ve Türkmenistan Sovyetler içinde yayılan bağımsızlık dalgasına başlangıçta tepki göstermelerine rağmen, bağımsızlık yolundaki düşünceler bu ülkelerde bir yıl öncesinden kendini göstermişti. Bölge ülkelerinin hiçbiri kendini SSCB'nin ayrılmaz bir parçası olarak görmemiştir. Özbekistan'ın bağımsızlık ilanı bir devlet kurma hakkı olduğu iddiasını taşıyan ciddi bir isteği içeriyordu ve kendini merkezi Sovyet hükümetinin müdahalesinden uzak tutmaya çalışmıştır. Sovyetler Birliğini 1985 yılından bu yana etkileyen politik değişikliklerin açıkça hissedildiği Türkmenistan'da bağımsızlık konusu Ekim 1991'deki referandumda çözülmüş ve bağımsızlık isteği yüksek oyla kabul edilmiştir. Kazakistan Sovyetler Birliği'nin çöküşü ile bağımsızlığını kazanmıştır. Ülkenin kuzey kısmındaki büyük Rus azınlığın varlığı Kazakistan'ın bağımsızlık cesaretini kırdığından Kazaklar bağımsızlığı bağrına basmıştır.

³ a.g.e., s.171.

2. Bağımsızlık Sürecine Doğru Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti

Türkmenler 10. yüzyılda oğuzların Orta Asya'ya yerleşmesiyle tarih sahnesine çıkmışlardır. 15. yüzyıldan yaklaşık 20. yüzyıla kadar politik bölünmelere rağmen ayrı bir etnik grup olarak yaşamışlardır.

Rusların Türkmenler üzerindeki hâkimiyeti 1877 yılında başlamıştır. Rusya'nın bu bölgelerde hâkimiyet kurmak istemesinin bir sebebi 1877 yılında Berlin Kongresinde Rusya'nın Ege Denizi'ne çıkmasına engel olunması ve İngiltere'nin Afganistan'ı himayesi altına aldığı ilan etmesidir. Bu sebeple Ruslar Asya'da İngilizlerle rekabete girmiş oluyorlardı. İç muhalefete rağmen Rus egemenliği gücünü korudu. Çarlık Rusya'sının 1917'de Bolşevik ihtilali sonucunda yıkılmasıyla yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu.

SSCB'de olduğu gibi, Çarlık Rusya'sı döneminin de en yoksul ülkelerinden biri Türkmenistan idi. Türkmenistan'ın gelişmesini sağlayacak üretim güçlerini engelleyecek politikalar uygulanmıştır. Türkmenistan kısaca üretilecek mamul malın hammaddesinin üretildiği bir ülkeden farklı değildi. Yani sahip olduğu hammaddeyi dâhi üretecek bir altyapıya sahip değildi.⁴

Devrimin yaşanmasıyla beraber, Türkmen halkı Çarlık Rusya'sının feodal beylerinin baskısından kurtulmuş ve ekonominin temel yapısı değişime uğramıştır. Ekonomik sistem Birliğin lideri V.İ.Lenin tarafından kumanda ediliyordu. Devrimin hemen akabinde Türkmenistan Sovyet Sosyalist cumhuriyeti (TSSC) kurulmamıştır. Bu süreç hanlık olarak yaşayan Hiva Hanlığı ve Buhara Emirliğinin karar almasıyla Hiva'da 27-30

⁴ MERETNİYAZOW A., "TSSR-in Transport Yktyady Aragatnaşyklary we Olary Ösdürmegin Yollary", Aşabat, Türkmenistan SSR Bilim Jemgyyeti neşri, 1980, s.3.

Nisan 1920, Buhara'da 6 Ekim 1920'de Halk Sovyet cumhuriyetleri kuruldu. Bu dönemde, Türkmen halkının %43,2'si Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist cumhuriyetinde (TASSC), %27'si Buhara Emirliğinde ve %29,8'i Harzem'de (Hiva) yaşıyordu. Aynı devletçikler halinde yaşayan Türkmen halkını tek devlet çatısı altında toplamak amacıyla 26 Temmuz 1924'de merkezi komite (MK-1) toplantısı yapılmıştır. Yapılan bu kurultay sonucunda bölünen halkların birleştirilmesi kararı alınmıştır. 27 Ekim 1924'de yapılan ikinci merkezi komite (MK-2) toplantısında halkların bir nevi referandum yoluyla karar verdikleri TSSC'nin kurulması karara bağlanmıştır⁵. Nihayet, 10 Mart 1927'de TSSC anayasası kabul edilerek devletin sınırları belirlenmiştir. Buna göre, TSSC, Zakaspi bölgesinden; Aşkabat, Türkmenbaşı, Tecen, Merv, Hiva hanlığından (Harezmi); Daşoğuz, Tağta, Yılanlı, Köhneürgenç ve Kali yöreleri, Buhara Emirliğinden; Çarcov ve Kerki vilayetlerinin katılmasıyla toprak sınırları belirlenmiştir. Toplam nüfusu 1 milyon ve bunun %80'nini Türkmenlerin oluşturduğu TSSC,⁶ SSCB'nin güneyinde, toplam 488,4 bin km²'lik yüz ölçümü ile tarih sahnesine çıkmıştır.

1917 yılında çöken Rus imparatorluğu ardından bağımsız bir hükümet kurulmuş. Bu hükümet ise, 1920 yılında Kızıl ordu tarafından görevden alınmış ve Türkmen Sovyet Sosyalist cumhuriyeti 27 Ekim 1924 yılında kurulmuştur. 1929 yılına kadar katı bir Sovyet yönetimi yaşanmamıştır. Bu durum tarımın kolektivizasyonu ve göçebe yaşayan nüfusun yerleşik hayata geçmeye başlamasıyla son bulmuş ve daha sonra

⁵ NİYAZOV S.A, "Türkmenistan", Aşkabat, Tirkmenistan İlimler Akademisi Batırov Ş. adındaki İnstituti, 1996, s.92.

⁶ KARPOV G.İ., "Türkmenistan'ın ve Türkmen Halkının Tarihi Barada Öçerkler", Aşkabat, Tirkmenistan ylmy barlag taryhy instituty Tirkmen dövlät neşir, 1940, s.7.

dini liderler etrafında birleşen halk 1930'lara kadar devam edecek olan gerilla savaşlarına başlamışlardır.⁷

Endüstri ile sınırlı olan gelişme 1920'li yıllarda başlamış ve 1930'lu yıllarda Sovyet rejimine karşı olan memnuniyetsizlik üzerine endüstrileşmenin bir kısmı Rusların yoğunluk kazandığı kentlere taşınmıştır. Bu bağlamda tarım desteklendi ve sulama imkânları geliştirildi. Bununla beraber, 1200 kilometre uzunluğunda olan Karakum kanalı – Amu – Derya'dan başlayan – tamamlandı. Bu projenin tamamlanmasıyla beraber özellikle 1945'den sonra pamuk üretiminde hızlı bir artış olmuştur.

1945'den sonra pamuk üretimi ve bunun işlenmesi Türkmen ekonomisi için temel alanlardan biri olmuştur. 1980'li yıllarda sulama sistemi ve üretim tekniklerinde gerekli yeniliklerin yaşanmaması sonucunda üretimde düşüşler başlamış ve bu durum ülkenin tüm ekonomik gelişimini etkilemiştir.

Türkmenler tarih sahnesine çıktıkları yıllar sonrasında da Çarlık Rusya'sı ile beraber çizilmiş olan kaderin dışına çıkamamıştır. Her ne kadar devletin kurulduğu ilk yıllarda gerek ekonomik gerekse sosyal yapıda bir ilerleme yaşanmışsa da bu uzun ömürlü olmamış, SSCB'nin uyguladığı politikalarla devlet hammadde üreticisi konumundan kurtulamamıştır. Bağımsızlığını kazandığı 27 Ekim 1991 yılında ise SSCB içerisindeki en yoksul cumhuriyet idi.

⁷ TİKA, a.g.e., s.3-5.

3. Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Ekonomik Yapı ve Türkmenistan

1991 yılından sonra bağımsızlıklarını beklenmedik bir durumda almak zorunda kalan birçok cumhuriyet, bağımsızlıklarının ilk yıllarında neyi nasıl yapacaklarının kararını verme ve yeni sistemi tanıma bağlamında bir bocalama dönemi yaşamışlardır. Kısacası, bir dönemin komünist liderleri yeni dönemin de liderleri olmuşlardır. Bu durum, yaşanacak sıkıntıların habercisiydi. İlk yıllarda yaşanan ekonomik bunalım bunun en belirgin kanıtıdır. Serbest piyasaya geçip geçmeme noktasında hâlâ kararsız olanlar ile SSCB'nin tekrardan toparlanıp problemlerini çözeceğini düşünen devletler serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine ancak bir kaç yıllık bocalamadan sonra başlayabilmişlerdir.

Geçiş sürecinde hangi stratejinin uygulanacağı noktasında genellikle bağımsızlığını yeni kazanan devletler birbirlerini izleme politikasını uygulamışlardır. Bu bağlamda, Rusya federasyonu bu ülkeler için öncü ülke konumundaydı. Bu nedenle, Rusya'nın piyasa ekonomisine geçiş sürecinde şok stratejiyi seçmesi diğer cumhuriyetlerinde bu stratejiyi benimsemesi sonucunu doğurmuştur. Ancak, Türkmenistan gerek kültürel yapı gerekse politik nedenlerle aşamalı stratejiyi benimsemiştir.

Şüphesiz seçilen strateji ülkenin ekonomik yapısını derinden etkileyecektir. Geçiş sürecinde uygulanan stratejiye göre, ülkelerin ekonomik göstergeleri farklılıklar göstermiştir. Şok terapiyi seçenler aşamalı stratejiye göre başlangıçta daha istikrarsız bir görünüm arz etmişlerdir.

Geçiş sürecinin ilk yıllarında, dönüşüm amacıyla gerçekleştirilen reformların, kaynakların yeniden dağılımı ve istikrar programı uygulamaları nedeniyle, üretimde seviyesinde düşüşlerin yaşanacağı,

ancak zaman içerisinde uygulanan politikaların başarısı ölçüsünde ekonomik performansta iyileşmenin olacağı varsayılmıştır. Beklentiler doğrultusunda, geçiş sürecinin ilk yıllarında tüm geçiş ekonomilerinde çok keskin bir üretim düşüşü yaşanmıştır. Ancak bu düşüşler beklenenin aksine, genel olarak gerekli kurumsal ve hukuki düzenlemelerin gerçekleştirilememesi ve olumsuz başlangıç şartlarından kaynaklanmıştır. Daha sonraki yıllarda ekonomik performansta gözlenen düşüşün temel nedeni, dönüşüm için gerekli reformların gerçekleştirilmesinde yavaş ilerlemeye bağlanmıştır.

Geçiş ekonomilerinin farklı ekonomik performans sergilemelerinin temel nedenleri;

- Ülkelerin sahip oldukları doğal zenginlikleri etkin kullanamama ve komünist rejim altında geçen süre gibi faktörler nedeniyle uygulamaların farklı olması
- Aynı politika, başlangıç koşulları ve reformların farklı ülkelerde farklı sonuçlara sebep olmasının nedeni, her ülkenin etkinliği sağlayan farklı kurumsallaşma düzeyi düzeyine sahip olması
- Üretim düzeyinde yaşanan gerilemeler ve farklılıklar için ileri sürülen gerekçelerden birisi ise, geçiş ekonomilerinin özelleştirme sürecinde yaşadıkları problem ve başarısızlıklardır.
- Diğer taraftan, geçiş ekonomilerinde, piyasa ekonomisi tecrübesinin zayıflığı, sermaye birikiminin düşük olması, piyasa ekonomisine ilişkin kural ve kurumların yeterince oluşturulamamış olması, iktisadi birimlerin piyasa mekanizmasına uyum sağlamadaki yetersizlikleri ve devlet mekanizmasındaki sınırlı değişim ekonomik performans

düşüşünün yanında, ülkelerdeki kayıtdışı ekonomik faaliyetlerin hızla yükselmesine neden olmuştur.

Bağımsızlığını kazanmasından sonra Türkmenistan'da da ekonomik performansta diğer ülkelere göre farklılıklar yaşanmıştır. Bu farklılık yukarıdaki sebeplerle paralellik göstermektedir. Bununla beraber, ülkenin geçiş sürecinde izlemiş olduğu politikaların farklılığı da önem arz etmektedir. Öncelikle diğer ülkelerin aksine, politikalarda izlenen aşamalı strateji, ülke ekonomisinin doğal zenginliklere bağımlı bir görünüm arz etmesi ve bu kaynakların arzının Rusya başta olmak üzere diğer güçlerin gölgesi altında gerçekleşmesi bu ülkenin bazı dönemlerde ekonomik performansta iniş ve çıkışlar yaşamasına neden olmuştur.

3.1. Ekonomik Büyüme

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla beraber, ilk yıllarda piyasa ekonomisine geçiş sürecinde bütün ülkelerin ekonomilerinde küçülme yaşanmıştır. Baltık cumhuriyetleri ile Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde ekonomideki küçülme ilk iki yılı kapsarken BDT ülkelerinin çoğunda 1997 yılı sonuna kadar sürmüştür. Geçiş ülkelerinde yaşanan ekonomik küçülmenin süresi, yapısal reformları merkezi planlama döneminde başlatan ve anti enflasyonist politikalar izleyen ve reformları gerçekleştirmede hızlı davranan ülkelerde diğerlerine göre daha kısa olmuştur. SSCB'nin dağılmasından sonra ilk yıllarda yaşanan negatif büyüme, Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinde kısa

sürmüştür. 1993 yılında sona eren durgunluk dönemi 1994 yılından itibaren pozitif büyüme oranlarıyla sona ermiştir.⁸

Geçiş ülkeleri arasında durgunluk en kısa Polonya'da yaşanmıştır. 1989 yılında yaşanan durgunluk dönemi 1992 yılında sona ermiştir. En uzun durgunluk dönemini ise Ukrayna yaşamıştır. Bu ülkede durum 1999 yılına kadar devam etmiştir.

BDT ülkelerinin çoğunun hammadde üreticisi konumunda olması veya sahip olduğu sanayinin hammaddesinden yoksun olması dolayısıyla, BDT ülkelerinin hepsi birbirlerine bağımlı bir durum arz etmesi, SSCB'nin planladığı ve dağılma sürecinden sonra ise Rusya'nın çıkarlarına uyan bir durumu yansıtmaktadır. Çünkü cumhuriyetlerin hiçbiri, zor durumda dâhi olsa Rusya'dan daha iyi bir konumda olmamalıydı ve olmadılar da. Yıllarca balık vererek bu cumhuriyetleri besleyen SSCB balık tutmasını öğretmemiştir. Dolayısıyla bağımsızlık süreci sonrasında eskiyen sanayiye yeniden yapılandırmak veya yeni sanayinin kurulması kısa bir dönem içerisinde olmamıştır.

Diğer BDT ülkelerinde olduğu gibi Türkmenistan'da da GSMH'da önemli düşüşler olmuştur. Türkmenistan ekonomisi 1997 yılına geldiğinde 1989 yılına göre kümülatif olarak %49 oranında küçülmüştür. İlerleyen yıllarda, ekonomide yaşanan olumlu gelişmeler sonucunda 1999 yılında ülkenin üretimi 1989'daki üretimin ancak %66'sı seviyelerine yükselmiştir.⁹ GSMH'deki artış 1999 yılı sonrasında ortaya çıkmıştır. Türkmenistan'daki ekonomik büyüme 1999 yılında %16,5¹⁰ 2000 yılında

⁸ CESAR Mustafa, "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Türkmenistan'da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci", T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, (çevrimci)<http://www.dtm.gov.tr> (25.05.2005)

⁹ a.g.e., (çevrimci)<http://www.dtm.gov.tr> (25.05.2005)

¹⁰ Kaynakların çoğunluğu ülkelerin kendi yetkililerinden, IMF, Dünya Bankası ve OECD'nin yayınlamış olduğu istatistiklerden elde edilmiştir.

ise %18,6 ile bütün geçiş ülkeleri arasında rekor bir büyüme hızına ulaşmıştır. 2004 yılı büyüme hızı ise %20 olarak hesaplanmıştır.¹¹ 2005 yılı büyüme oranı ise, %20,7 olarak hesaplanmıştır.¹² Ulusal verilere göre, 2000 yılından günümüze Türkmenistan ekonomisinde yaşanan büyüme %20'lerin altına düşmemiştir.¹³ 2005 yılında gerçekleşen büyüme sektörler bazında bir önceki yıla göre, sanayi %18,5, tarım %19,8, inşaat %17,1, ulaşım %17, hizmet sektörü %23 olarak gerçekleşmiştir.¹⁴ Enerji sektöründe ise, gaz üretimi %5,9, petrol %1,7 olarak hesaplanmıştır.¹⁵

Detaylı iktisadi bilgilerin kıt olmasına rağmen, Türkmenistan'daki iktisadi büyümenin ağırlıklı olarak, ihracata bağlı olduğu ifade edilebilir. Ek olarak, üretim seviyesinin yüksek gösterilmesi 1999–2001 yıllarındaki büyüme oranlarını yüksek çıkmasına neden olmuştur. Rusya'ya büyük miktarda doğal gaz ihracatının yapılmasıyla beraber, 1999 yılı pamuk mahsulüne uygun fiyatların verilmesi ve devletin yrttğy yoğun yatırım politikası sonucu Türkmenistan'da reel GSYİH büyüme oranının 1999 yılındaki büyüme oranının yüksek çıkmasının temel nedenidir. Tüm sektörlerdeki gerçekleşen hızlı artış ve Rusya'ya doğal gaz'ın yeniden satılmaya başlanması nedeniyle 2000 yılının ilk yarısında büyüme hızı

¹¹ EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "Transition Report 2004", London, 2004, s.189.

¹² Uluslararası kuruluşlar ile yerel kaynaklar arasında farklılıkların olması, ülkede verilerin sağlıklı hesaplanması noktasında kaygıları pekiştirmektedir.

¹³ CALICAT (Central Asian Law, Information, Consulting and Translation Co.) "Günlük Haber Tercümeleri", 25 Ocak 2006

¹⁴ "Altınasrın İktisadiyeti", Maglumatlar analitik jurnalı, Türkmenistan'nın Merkezi Bankının aphanası, Temmuz 2005, s.13.

¹⁵ "Türkmenistan News Weekly", Türkmen Dwlet Habar Gullugy, Weekly bulletin, no: 32(598), August 8 2005, p.6.

%18,6 olarak hesaplanmıştır.¹⁶ 2000 yılının ilk yarısında elde edilen GSYİH'da yaşanan artış hızı, 1999 yılında elde edilen üretimler sonucudur. Daha sonraki dönemde bölgede kuraklığın artması nedeniyle üretimde düşüşün yaşanması ve ithal edilen gıdanın yüksek fiyatlardan yapılması, istenilen oranda ihracat gelirinin arttırılamaması ve pamuğun ihracat gelirinin düşük olması dış ticaret fazlasında azalmaya neden olmuş ve 2002 yılı ve sonrasında GSYİH'nın düşmesine neden olmuştur.¹⁷

Kısaca ifade edilecek olursa, Türkmenistan'da iktisadi büyüme oranlarındaki dalgalanmanın temel nedeni ülkenin gaz ve petrol ihracatıdır. Ülkede negatif büyümenin hesaplandığı yılların temel özelliği gaz ve petrol ürünlerinin ihracatında yaşanan krizlerdir. Krizin giderilmesinin akabindeki yılda iktisadi büyümede artış olmuştur.

¹⁶ EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "The Economist Intelligence Unit, Country Report", Turkmenistan, 3th Quarter 2000, London, p.11.

¹⁷ a.g.e, p.7.

Tablo 4: Geçiş Ülkelerinde Reel GSMH Artışı (%)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri													
Arnavutluk	-7.2	9.6	8.3	13.3	9.1	-7	12.7	8.9	7.7	6.8	4.7	6	6.2
Bosna Hersek	-80	-10	0.0	20.8	86	37	15.6	9.6	5.5	4.4	5.5	3.5	4
Bulgaristan	-7.3	-1.5	1.8	2.9	-9.4	-5.6	4	2.3	5.4	4	4.8	4.3	5.5
Çek cumhuriyeti	-0.5	0.1	3.3	5.9	4.3	-0.8	-1	0.5	3.9	2.6	1.5	3.1	4
Hırvatistan	-11.7	-8	5.9	6.8	6	6.5	2.5	-0.9	2.9	4.4	5.2	4.3	3.7
Macaristan	-3.1	-0.6	2.9	1.5	1.3	4.6	4.9	4.2	5.2	3.8	3.5	2.9	4
Makedonya	-8	-9.1	-1.8	-1.2	1.2	1.4	3.4	4.3	4.5	-4.5	0.9	3.1	2.5
Polonya	2.6	3.8	5.2	7	6	6.8	4.8	4.1	4	1	1.4	3.8	5.5
Romanya	-8.8	1.5	3.9	7.1	4	-6.1	-4.8	-1.2	1.8	5.3	4.9	4.9	5.8
Slovakya	-6.7	-3.7	6.2	5.8	6.1	4.6	4.2	1.5	2	3.8	4.4	4.2	4.8
Slovenya	-5.5	1.7	5.8	4.9	3.6	4.8	3.6	5.6	3.9	2.7	3.4	2.3	4.1
Baltık cumhuriyetleri													
Estonya	-14.2	-8.8	-1.6	4.5	4.5	10.5	5.2	-0.1	7.8	6.4	7.2	5.1	5.5
Letonya	-34.9	-14.9	2.2	-0.9	3.8	8.3	4.7	3.3	6.9	8	6.4	7.5	7.5
Litvanya	-21.3	-16.2	-9.8	3.3	4.7	7	7.3	-1.7	3.9	6.4	6.8	9	7
BDT Ülkeleri													
Azerbaycan	-22.6	-23.1	-19.7	-11.8	0.8	6	10	9.5	11.1	9.9	10.6	11.2	10
Beyaz Rusya	-9.6	-7.6	-12.6	-10.4	2.8	11.4	8.4	3.4	5.8	4.7	5	6.8	6
Ermenistan	-41.8	-8.8	5.4	6.9	5.9	3.3	7.3	3.3	6	9.6	13.2	13.9	8
Gürcistan	-44.8	-25.4	-11.4	2.4	10.5	10.6	2.9	3	1.9	4.7	5.6	8.6	6
Kazakistan	-5.3	-9.3	-12.6	-8.2	0.5	1.7	-1.9	2.7	9.8	13.5	9.8	9.2	9
Kırgızistan	-19	-15.5	-20.1	-5.4	7.1	9.9	2.1	3.7	5.4	5.3	0.0	6.7	6
Moldova	-29.1	-1.2	-30.9	-1.4	-5.9	1.6	-6.5	-3.4	2.1	6.1	7.2	6.3	7
Özbekistan	-11.1	-2.3	-4.2	-0.9	1.6	2.5	4.3	4.3	3.8	4.1	3.1	1.5	2.5
Rusya	-14.8	-8.7	-12.7	-4	-3.6	1.4	-5.3	6.4	10	5.1	4.7	7.3	6.9
Tacikistan	-29	-11	-18.9	-12.5	-4.4	1.7	5.3	3.7	8.3	10.2	9.1	10.2	8.5
Türkmenistan	-5.3	-10.0	-17.3	-7.2	-6.7	-11.3	6.7	16.5	18.6	15.9	8.1	7.7	7.5
Ukrayna	-9.7	-14.2	-22.9	-12.2	-10	-3	-1.9	-0.2	5.9	9.2	5.2	9.4	12.3

Kaynak: EBRD transition Report 2004, London, 2004, s. 40. ve diğer geçiş raporları.

3.2. Enflasyon

1991 yılına kadar hesaplanan resmi enflasyon oranı fiyat kontrollerinin yaşandığı bir ortamda perakende fiyat endeksi ile ölçüldüğünden oran diğer cumhuriyetler gibi Türkmenistan'da da düşük hesaplanmıştır.¹⁸ Bununla beraber, 1991 yılında hesaplanan ortalama yıllık enflasyon %100'ün üzerinde gerçekleşmiştir. 1992 yılında ise bu oran %500'lere yükselmiştir.¹⁹ 1993 yılındaki aylık enflasyon oranı %14'ün altına düşmemiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında hiper enflasyonist bir sürecin yaşanması ve bu sürecin birçok cumhuriyette 1996 yılına kadar sürmesi ülkelerin piyasa ekonomisine geçişte karşılaştıkları zorlukların bir aynası olarak yansımaktadır. Bu durum ne Baltık cumhuriyetlerinde ne de Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde bu şiddette olmamıştır. Hiperenflasyonist bir ortam yaşanmış olsa da bu süreci kısa sürede atlattıklarıdır.

BDT ülkelerinde, ilk yıllarda hiperenflasyonist sürecin uzun ve şiddetli yaşanmasının temel nedeni bu ülkelerdeki para unsurlarının Rusya federasyonuna bağımlı olmasıdır. BDT ülkelerinin çoğu kendi para birimlerini ancak 1993 yılından sonra çıkarmış ve merkez bankasının yapılanmasına yönelik reformları gerçekleştirebilmişlerdir. Bu nedenle 1994 yılına kadar yaşanan dalgalanmaların Rusya'da

¹⁸ Türkmenistan tüm diğer eski Sovyet cumhuriyetleri gibi perakende fiyat endeksine göre yapılan hesaplamaları kabul etmektedir. Perakende fiyat endeksi fiyat gelişimini gösterecek güvenilirlikte ve uygunlukta değildir. Çünkü; 1. Değişken ağırlıklı Paasch endeksidir.(Passche Endeksi; Alman ekonomist Hermann Paasch tarafından belirli bir dönemdeki göreceli miktar seviyesi veya cari fiyatları hesaplamak amacıyla geliştirilmiştir.) 2. özel sektöre ait mal ve hizmetlerin çoğu dikkate alınmamıştır. 3.Procedure olara kayıt edilen malların çoğunluğunun perakende ticaret'e göre rapor edilmesi.

¹⁹ IMF, International Monetary Fund, "Turkmenistan", Economic Reviews, Washington DC, 1994, s.10-11. (çevrimci)
<http://www.bisnis.doc.gov/bisnis/country/991004t2.htm>

yaşanan dalgalamaların bir yansıması olarak görülebilir. 1994 yılı sonrasındaki hiper enflasyonist süreç ise ülkenin merkez bankası ve diğer parasal kurumlarla ilgili gereken reformların aksamasından kaynaklanmıştır. Diğer bir neden de bu ülkelerin başlangıç yıllarında her türlü tüketim malında dışarıya bağımlı olmasıdır. Dolayısıyla bu dönemde ekonomi dış şoklara karşı korumasız bir durum arz etmekteydi.

Tablo 5'te da görüleceği gibi hiperenflasyon durumu 1997 yılı sonuna kadar devam etmiştir. 1997 yılından sonra 1998 yılın % 16.8 seviyesine düşen enflasyon oranı daha sonraki yıllarda fazla dalgalanma göstermemiş ve 2004 yılında enflasyon oranı %8.8 olarak hesaplanmıştır.²⁰ Fiyatların sübvansede edilmesi ve ilgili kontrollerin yapılması, belirlenen dönem boyunca enflasyonun düşük tutulmasına neden olmuştur. Dikkat edilecek diğer bir husus 1999 yılı Aralık ayında ve 2004 Ocak ayında devlet sektöründe çalışanların maaşlarının iki kat arttırılması para arzında da aynı oranda hızlı bir büyüme beklentisine neden olmuştur.²¹ Bu da tabii ki enflasyonun artmasına sebebiyet vermesi beklenmiştir. Ancak, bu beklentilerin aksine enflasyon oranı beklentilerin altında çıkmıştır. Bunun temel nedeni ise, kamu sektöründe gizli işsiz olarak nitelendirilen kesimin işten çıkartılmasıyla finanse edilmiş. Bütçede bir artış yaşanmadan çıkarılan işçilerin maaşlarıyla maaşlardaki artış karşılanmıştır. Bu da doğal olarak enflasyonu arttırıcı bir etki oluşturmamıştır. 2005 yılı enflasyon tahmini ise, %9 olarak yapılmıştır.²²

²⁰ EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "Transition Report 2000", London, 2001, s. 220.

²¹ BOONE Peter, GOMULKA Stanislav, LAYARD Richard, **Emerging from Communism**, The MIT Press, London, 1998, s.43.

²² EBRD, **a.g.e.**, 2004, s.49.

Tablo 5: Geçiş Ülkelerinde Yıllara Göre Tüketici Fiyat Artış oranları % (1992-2004)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri													
Arnavutluk	226	85	22.6	7.8	12.7	33.2	20.6	0.4	0.1	3.1	5.2	2.4	3.4
Bulgaristan	82	73	96.3	62	123	1082	22.2	0.7	9.9	7.4	5.9	2.3	6
Çek cumhuriyeti	11.1	20.8	9.9	9.6	8.9	8.4	10.6	2.1	4	4.7	1.8	0.2	3.2
Hırvatistan	665.5	1515.7	97.6	2	3.5	3.6	5.7	4.2	6.2	4.9	2.2	1.8	2.5
Macaristan	23	22.5	18.8	28.2	23.6	18.3	14.3	10	9.8	9.2	4.8	4.7	6.8
Makedonya	1664.4	338.4	126.5	16.4	2.5	1.3	0.5	-1.3	6.6	5.2	2.4	1.1	2.8
Polonya	43	35.3	32.2	27.8	19.9	14.9	11.8	7.3	10.1	5.5	1.7	0.7	3.6
Romanya	210.4	256.1	136.7	32.3	38.8	154.8	59.1	45.8	45.7	34.5	22.5	15.4	11.9
Slovakya	10	23.2	13.4	9.9	5.8	6.1	6.7	10.6	12	7.1	3.3	8.5	7.5
Slovenya	207.3	32.9	21	12.6	9.7	9.1	7.9	6.1	8.9	8.4	7.5	5.6	3.7
Baltık cumhuriyetleri													
Estonya	23	22.5	18.8	28.2	23.6	18.3	14.3	10	9.8	9.2	4.8	4.7	6.8
Letonya	951.2	109.2	35.9	25	17.6	8.4	4.7	2.4	2.6	2.5	1.9	3	6.2
Litvanya	1020.5	410.4	72.1	39.6	24.6	8.9	5.1	0.8	1	1.5	0.3	-1.2	1.5
BDT Ülkeleri													
Azerbaycan	912	1129	1664	412	19.7	3.5	-0.8	-8.5	1.8	1.5	2.8	2.2	5.2
Beyaz Rusya	970.8	1190.2	2221	709.3	52.7	63.9	72.9	293.7	168.6	61.4	42.6	28.5	19.3
Ermenistan	1346	1822	4962	175.8	18.7	14	8.7	0.7	-0.8	3.2	1.2	4.7	7.8
Gürcistan	887.4	3125.4	15606.5	162.7	39.4	7.1	3.6	19.2	4.1	4.6	5.7	4.9	6
Kazakistan	1381	1662.3	1892	176.3	39.1	17.4	7.1	8.3	13.2	8.4	5.8	6.4	6.7
Kırgızistan	855	772.4	180.7	43.5	31.9	23.4	10.5	35.9	18.7	6.9	2	3.1	6.2
Moldova	1276.4	1184	487	30.2	23.5	11.8	7.7	39.3	31.1	9.6	5.2	11.8	10
Özbekistan	645.2	534.2	1568.3	304.6	43.1	70.9	29	29.1	25	27.2	27.6	10.3	12
Rusya	1526	875	311.4	197.7	47.8	14.7	27.6	86.1	20.8	21.6	15.7	13.7	10.7
Tacikistan	1157	2195	350	609	418	88	43.2	27.6	32.9	38.6	12.2	16.3	6.3
Türkmenistan	493	3,102	1,748	1,005	992	83,7	16,8	24,2	8,3	11,6	10,6	6,5	8,8
Ukrayna	1210	4734	891	377	80	15.9	10.6	22.7	28.2	12.0	0.8	5.2	8.1

Kaynak: EBRD transition Report 2004, London, 2004, s. 40. ve diğer geçiş raporları.

3.3. Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Sovyetler Birliğinin dağılması ve akabinde ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmasıyla doymuş olan dünya piyasasına bakir bir alan olarak iştahlarını kabartmıştır. Kapalı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişi sağlamak için her türlü yatırıma kapılarını açan bu ülkeler aslında doymuş ve kriz aşamasına gelmiş Batı ekonomisine atılmış bir can simidi gibi işlev görmüştür. Bu çerçevede birçok batılı ülke bu fırsattan faydalanmak amacıyla fizibilite çalışması yapmış ve gerekli şartlar incelendikten sonra yatırım için kollar sıvanmıştır.

Gelişmiş ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırımlar azalma eğilimindeyken, bunun tersine, Orta Asya ve Kafkas ülkelerine yönelik yatırımlar hızla artmaktadır. Bunun başlıca nedeni de Orta Asya ve Kafkas ülkelerinin sahip oldukları doğal zenginliklerdir. Orta Asya ve Kafkasya ülkeleri içinde de, özellikle Azerbaycan ve Kazakistan'a yönelik yabancı sermaye girişlerinde büyük artışlar gözlenmektedir. Örneğin, UNDP tarafından hesaplanan yabancı sermaye indeksinin sıralamasında 2001 - 2003 döneminde 140 ülke arasında Azerbaycan üçüncü, Kazakistan sekizinci sıraya yükselmiştir.²³

Türkmenistan da bağımsızlık sonrası serbest piyasaya geçişte önemli bir role sahip doğrudan yabancı yatırımların arttırılmasına yönelik çaba göstermiştir. Bu bağlamda öncelikli yatırım alanları belirlenmiş ve buna göre istenilen yatırım alanları; enerji, gaz, petrol, iletişim, taşımacılık, sanayi, tarım, tekstil ve sağlık olarak belirlenmiştir. Yapılacak yatırımlar için gerekli alt yapı çalışmaları ve teşvikler noktasında da gerekli yol haritası çizilmiştir. Buna göre, teşvik

²³ SERİN Vildan, "Globalleşme Sürecinde Orta Asya ve Kafkasya", Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı 25, 2005, s.1.

kapsamına giren alanlar ve oranları belirlenmiş, ek olarak yatırımların teşviki açısından da serbest bölgeler belirlenmiştir.

Türkmenistan'ı cazibe merkezi yapan diğer bir olgu olarak, ülkenin 12 Aralık 1995 yılında Birleşmiş Milletler (BM), tarafından 185 ülkenin onayı ile tarafsız ülke seçilmesi görülmektedir. Bu sadece ülkeye yapılacak doğrudan yabancı yatırımları değil aynı zamanda dış siyasi istikrarsızlıklara karşıda bir kalkan vazifesi göreceği varsayılmıştır. Bu da, yatırımlar için riskin azaltılması manasına gelmektedir. Tarafsızlık, ülke halkı ve yöneticileri tarafından çok önemli bir kazanım olarak görülmekte ve her yıl coşkulu bir şekilde kutlanmaktadır. Geçiş yılları göz önüne alındığında Tarafsızlık statüsü doğrudan yabancı yatırımlar konusunda önemli artışlar sağlamamasına rağmen ülkenin dış istikrarsızlıklardan korunmasında önemli role sahip olduğu görülmüştür. Bunun en önemli örneği ise, 11 Eylül saldırısı sonucunda ABD'nin Afganistan'a yönelik girişmiş olduğu operasyon öncesi çevre ülkelerden askeri konuda istemiş olduğu taleplere Türkmenistan dışındaki çevre ülkelerin çoğu (Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan) olumlu cevap vermiştir. Türkmenistan ise Tarafsızlık statüsünü sebep göstererek olumsuz yanıt vermiş ve ülkenin sadece insani yardımlara izin vereceği ifade edilmiştir. Tarafsızlık statüsünün doğrudan yabancı yatırımlarda beklenen etkiyi gösterememesinin altında yatan sebep, ülkede gerekli yapısal ve kurumsal altyapının geliştirilememiş olması nedeniyle yabancı ülkelerin bölgede yatırımı riskli görmeleridir

Türkmenistan devleti, doğrudan yabancı yatırımlar için oluşturulan ortamı, ulusal girişimciler için örnek olacağı ve dolayısıyla özelleştirme sürecini de hızlandıracağı düşüncesiyle hazırladı. Sağlanan teşviklerden azami derecede fayda sağlamak güdüsüyle dünyanın önde gelen şirketleri özellikle enerji sektörüne yatırımlarını yoğunlaştırdılar.

Yatırımların arttırılması amacıyla, kanuni ve ekonomik alt yapı oluşturulmaya çalışıldı ve ilk etapta doğrudan yabancı yatırımların teşviki amacıyla 3'ten fazla kanun çıkarıldı. Söz konusu kanunlarla çeşitli teşvikler sağlanmıştır. Bunlardan en önemlileri;

- Vergi muafiyeti
- Yer tahsisi
- Enerji indirim
- Yapılacak yatırımlara fon sağlama yardımı, bunların başlıcalarıdır. Diğer taraftan işgücünün ucuz olması yatırım için gerekli şartların oluştuğunu göstermektedir.

Yabancı devletlerin şartlı olmamak kaydıyla yapmış oldukları yardımlar Türkmenistan tarafından kabul edildi. Başta Türkiye olmak üzere, İran, Rusya, Afganistan, ABD, Fransa, İngiltere, Japonya, Malezya gibi ülkelerden firmalar doğrudan yatırımda bulunmuşlardır.

Türk yatırımcılar, 1992–2000 yılları arasında Türk cumhuriyetlerinde 2000'e yakın firma kurmuşlardır. Firma sayısı itibariyle Türkiye birinci olmasına rağmen yatırım tutarı ve hacminde aynı başarıyı sağlayamamıştır.²⁴

²⁴ KABASAKAL Öner, "Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri", TİKA Avrasya Etüdüleri 20, Özel Sayı, 2001, Ankara, s.41.

Tablo 6: Geçiş Ülkelerinde Dolaysız Yabancı Yatırımlar (Milyon Dolar)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri													
Arnavutluk	20	45	65	89	97	42	45	51	143	204	135	178	377
Bosna Hersek	-	-	0	0	0	0	67	177	150	130	230	320	420
Bulgaristan	42	40	105	98	138	507	537	789	1003	641	876	1398	2000
Çek Cumhuriyeti	983	563	749	2526	1276	1275	3591	6234	4943	5476	8276	2351	5000
Hırvatistan	13	102	110	109	486	347	835	1420	1085	1407	591	1700	1100
Macaristan	1471	2328	1097	4410	3295	3719	3065	3065	2191	3580	2590	874	1691
Makedonya	0	0	24	12	12	18	118	32	176	439	77	94	150
Polonya	284	580	1846	3617	4445	4863	6049	7239	9324	5802	3901	3839	5000
Romanya	73	87	341	417	415	1267	2079	1025	1051	1154	1080	1528	2100
Slovakya	100	107	236	194	199	84	374	701	2058	1460	4007	549	1500
Slovenya	113	111	129	161	167	303	221	59	71	371	1748	-118	-32
Baltık Cumhuriyetleri													
Estonya	80	156	212	199	111	130	574	222	324	343	153	743	684
Letonya	-	50	279	245	379	515	303	331	401	170	374	328	365
Litvanya	-	30	31	72	152	328	921	478	375	439	715	142	500
BDT Ülkeleri													
Azerbaycan	-	0	22	330	627	1115	1023	510	149	299	1048	2090	2673
Beyaz Rusya	-	18	11	15	105	350	201	443	119	96	453	170	150
Ermenistan	0	1	8	25	18	52	221	122	104	70	111	136	98
Gürcistan	-	0	8	6	54	236	221	62	153	80	130	306	350
Kazakistan	100	473	635	964	1137	1320	1143	1468	1278	2861	2164	2188	2500
Kırgızistan	-	10	38	96	47	83	87	38	-7	-1	5	17	72
Moldova	17	14	18	73	23	78	76	154	128	147	117	48	76
Özbekistan	9	48	73	-24	90	167	140	121	75	83	65	70	180
Rusya	-	-	408	1460	1656	1681	1492	1102	-463	216	-72	-3002	1000
Tacikistan	9	9	12	10	18	18	25	21	24	9	36	32	20
Türkmenistan	-	79	103	233	108	108	62	125	131	170	276	218	220
Ukrayna	-	-	151	257	516	581	747	489	594	769	698	1411	1300

Kaynak: EBRD transition Report 2004, London, 2004, s. 40. ve diğer geçiş raporları.

Türkmenistan'da dolaysız yabancı yatırımlar için yasal, ekonomik ve organizasyonel ihtiyaçlar için, 1992 yılının Mayıs ayında yürürlüğe giren yasa ile yabancı yatırımlar ve ekonomik faaliyetler güvence altına alınmıştır. Yasada yerli ve yabancı yatırımcıların korunması, mülkiyet sahibi ayırt edilmeden Türkmenistan'daki yabancı ekonomik faaliyetlerin idare edilmesiyle ve temel prensiplerin belirlenmesiyle ilgili düzenlemeler yer almıştır. Belirlenen alanlarda doğrudan yabancı yatırımların teşvik edilmesi açıklanırken, yatırımların devlet ile ortak anonim şirket şeklinde olma zorunluluğu da belirtilmiştir.

1993 yılında yapılan mevzuat değişikliği ile yabancı yatırımcıların ruble ve döviz hesaplarını muhafaza etmelerine izin verilmiştir. Bununla beraber, yabancı yatırımcılar, gelirlerini kendi ülkelerine aktarmak amacıyla ticari ve iş problemlerinin çözümü için genellikle ticari işlemlerde mal mübadelesine başvurmuşlardır. Ayrıca, yabancı şirketlerin, yurtiçinden kredi imkânına yönelik kolaylık sağlanmasına rağmen, pratikte hem uzun hem de kısa dönem kredi ihtiyaçları için kendi dış kredi anlaşmalarını yapmaları için cesaretlendirilmişlerdir.

Doğrudan yabancı yatırımlar devletin uluslararası teklifler verdiği çokuluslu şirketler aracılığıyla petrol ve gaz rezerv araştırmaları üzerine odaklanmıştır. Bu faaliyetler devletin de her iş kazancının %73'ünü elde etmek şartıyla iştirak ettiği anonim şirketler şeklindedir.²⁵ 1993 yılında yabancı yatırımcıların, önceliğe sahip sektörlerde yatırım yapmalarını

²⁵ Ticari düzenlemeler için bkz; "National Trade Data Bank, Market Reports, Turkmenistan", United States Department of Commerce, Washington DC, 14 April 1993.

teşvik etmek amacıyla, anonim şirketlerin faaliyet alanlarıyla ilgili bazı iş imkânları sağlanmıştır.²⁶ Bu sağlanan faaliyet imkânları kısaca;

- Su arıtma tesisi inşaatı
- Petrol rafinerisinin yenilenmesi
- Hazar denizinde petrol araştırma derinliğinin arttırılması
- Türkmenistan'ın konteynır inşaatı ve demiryolu ağının yaygınlaştırılmasını sağlayan liman altyapısının geliştirilmesi
- Elektrik santrallerinin kapasitesinin arttırılması
- Karakul yünün fabrikada işlenmesinin sağlanması ve turizm endüstrisinin geliştirilmesi olarak sıralanabilir.

Türkmenistan yalnız enerji sektöründe değil, diğer sektörler için de büyük oranda sermaye akımına ihtiyacı bulunmaktadır. 1999 yılında gerçekleşen dolaysız yabancı yatırım 125 milyon \$ civarındadır. Bu rakam 1998 yılı rakamlarıyla karşılaştırıldığında 62 milyon \$'lık yatırımın yaklaşık iki katıdır. SAFI'ye göre ülkede bulunan yabancı yatırımların sayısı yaklaşık 800, fakat bunların çoğunluğunu küçük ölçekli işletmeler oluşturmaktadır. Günümüzde ülke sadece ulaşım, gaz ve petrol sektöründe dolaysız yabancı yatırımları kabul etmektedir. ²⁷

Türkmenistan'da yapılan dış yatırımların %50'si Kasım 1991 ile Kasım 1999 yılında gerçekleştirilmiştir. Yatırımların %70'i sanayi

²⁶ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. "National Trade Data Bank, Market Reports, Turkmenistan", United States Department of Commerce, Washington DC, 14 April 1993.

²⁷ EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "2000 Country Investment Profile", Turkmenistan, s.8.

alanında ki bunun %29'unu gaz ve petrol sektörü oluşturmaktadır, %17'si hafif sanayi ve %13'ü gıda sanayi alanında yapılmıştır.²⁸

Ülkede uygulanan politikaların bir bölümü dolaysız yabancı yatırımların arttırılması ve daha çok anonim şirketin kurulması amacıyla mevzuat değişikliğini kapsamaktadır. Bu yapılan mevzuat değişiklikleri temel yatırım ve teşviklerin taslağını çizmektedir. Bunlar;²⁹

- Yabancı yatırımcılara vergi teşviklerini içeren bir takım ayrıcalıklar ve garantiler verildi
- Türkmenistan'da bulunan gerçek kişi ve tüzel kişilerin sahiplerine bakılmayarak işlemlerini yürütmelerine izin verilmektedir.
- Yabancı yatırımcılara toprak, doğal kaynakların ve diğer değerleri kullanım hakkı verilmiştir.
- Bir takım serbest bölgeler oluşturulmuştur.
- Kabul edilen yeni petrol yasasına göre bu alan yapılacak yatırımların vergilendirilmesinde sınırlamaya gidilmiştir.

Devlet her alanda yatırım yapılmasını istemesine rağmen, yabancı şirketlerin perspektiflerini gelişmemiş ya da gelişmekte olan sektörlerle yöneltmelerini amaçlamıştır. Devlet, yabancı yatırımları çekmek amacıyla gaz, iletişim, telekomünikasyon, ulaşım, sanayi, sulama, zirai yatırımlar, tekstil ve sağlık alanlarını içeren yatırımlarda öncelikli alanlar belirlenmiştir. Bu alanlarda yatırım yapacak olan

²⁸ Bilgiler Ulusal İstatistik ve Tahmin Enstitüsü tarafından hazırlanmıştır.

²⁹ EBRD, a.g.e, s.8.

yatırımcılara Türkmenistan Dış Ticaret Bankası (Vnesheconombank) tarafından kredi imkânları gibi ekstra teşvikler verilmiştir.³⁰

Yabancı yatırımlarla ilgili çıkartılan kanuna göre yatırımcıların yapacakları yatırımlarının %30'unu kendi öz sermayelerinden döviz olarak karşılaması durumunda, yapılan yatırımın maliyetinin elde edilmesine kadar kazanç vergisinden muaf tutulmuştur. Ayrıca yabancı yatırımcıların yapacakları yatırımla ilgili ithalatlarına da gümrük muafiyeti getirilmiştir. Kanun aşağıdaki maddeleri öngörmektedir;

- Üç yıl içerisinde olabilecek dalgalanmalara karşı yatırımcı garanti altına alınmıştır.
- Türkmen manat'ının yabancı dövize konverte edilmesi yönünde ayrıcalığın tanınması
- Yabancı yatırımcıların kazançlarının korunmasına ve tekrar yatırım yapmalarına izin verilmesi
- Özel mülkiyetin korunması,
- Millileştirmenin yasaklanması.

İstatistik'i bilgiler, Türkmenistan'a yapılan dolaysız yabancı yatırımların bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren artarak devam ettiğini göstermektedir.1993 yılında 79 milyon dolar olan dolaysız yatırımlar 2004 yılında 220 milyon dolara yükselmiştir. Ülkeye en fazla yatırım yapıldığı yıl ise 276 milyon dolarla 2002 yılı olmuştur. Bu rakamlara göre, Türkmenistan, Kazakistan, Ukrayna ve Azerbaycan'ın gerisinde kalsa da diğer BDT ülkelerin nazaran daha iyi bir konum arz etmektedir.³¹

³⁰ a.g.e, s.8.

³¹ EBRD, a.g.e., 2004, s.45.

Diğer taraftan, geçiş ülkeleri arasında doğrudan yabancı yatırımın en fazla rağbet gördüğü ülkeler, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle Baltık cumhuriyetleridir. Örneğin, 1992 yılında BDT ülkelerine yapılan yatırımın değeri 135 milyon dolar iken, Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetlerinde rakam 3 milyar dolar seviyelerinde gerçekleşmiştir. 2002 yılında BDT’de rakam 5 milyar dolara yükselirken diğer grupta yatırımın değeri 22 milyar dolar civarında hesaplanmıştır. 2004 yılında ise BDT ülkelerine yapılan yatırımın değeri 9 milyar dolar seviyelerinde gerçekleşirken Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetlerinde rakam 15 milyar dolar olarak hesaplanmıştır.³² BDT ülkelerine yapılan yatırımın değerinin her şeye rağmen, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinin gerisinde kalmasının temel nedeni, , yapısal ve kurumsal altyapılarında gerekli düzenlemeleri yapmadıklarından dolayı yatırımcıların bu ülkeleri riskli görmelerinden kaynaklanmaktadır.

3.4. Dış Ticaret Dengesi

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra yeni kurulan devletlerin en önemli hedefleri serbest piyasa ekonomisine geçerek dünya ülkeleriyle yarışabilecek konuma gelmektir. Ancak bu ülkelerin önlerindeki en büyük problem sahip oldukları sanayi ve teknolojinin dünya standartlarına uygun olmamasıydı. Teknoloji çok geriydi, kurulmuş olan sanayi tesisleri ise demode olmuş ve işlev görmez bir hüviyetteydi. Bu nedenle, geçiş ülkelerinin temel amaçları eskimiş olan teknoloji ve sanayi tesislerini yenilemektir. Bunun sonucu olarak, ilk yıllarda ithalat rakamları ihracat rakamlarının çok üstünde seyretmiştir.

³² EBRD, a.g.e., s.45.

Tablo7: Geçiş Ülkelerinde Dış Ticaret Dengesi (milyon \$)

	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri													
Arnavutluk	-457	-490	-460	-474	-692	-518	-604	-663	-824	-1027	-1155	-1336	-1601
Bosna Hersek	66	-53	-803	-930	-1546	-1758	-3116	-1852	-1715	-1831	-2076	-2438	-2607
Bulgaristan	-213	-885	-17	121	187	381	-381	-1081	-1175	-1566	-1619	-2474	-2790
Çek cumhuriyeti	-1900	-300	-900	-3700	-5900	-4500	-2603	-1903	-3131	-3068	-2179	-2458	-2400
Hırvatistan	-303	-960	-1323	-3238	-3651	-5224	-4071	-3299	-3204	-4101	-5649	-7921	-8317
Macaristan	0.0	-3200	-3600	-2400	-2600	-1700	-1885	-2170	-2911	-2235	-2120	-3366	-3735
Makedonya	-7	43	-186	-235	-317	-386	-515	-496	-690	-527	-803	-852	-860
Polonya	500	-2300	-800	-1800	-8200	-11300	-12836	-15072	-12308	-7660	-7249	-5725	-8000
Romanya	-1373	-1130	-483	-1605	-2494	-1980	-2625	-1092	-1684	-2969	-2613	-4494	-4814
Slovakya	-	-932	59	-228	-2293	-2081	-2293	-1103	-917	-2135	-2131	-641	-1219
Slovenya	791	-154	-339	-954	-882	-772	-792	-1235	-1139	-620	-243	-627	-715
Baltık cumhuriyetleri													
Estonya	-90	-145	-357	-666	-1019	-1125	-1115	-822	-767	-788	-1089	-1579	-1861
Letonya	-40	3	-300	-579	-798	-848	-1130	-1027	-1058	-1351	-1444	-1998	-2491
Litvanya	101	-155	-205	-698	-1147	-1518	-1518	-1405	-1104	-1108	-1337	-1629	-1240
BDT Ülkeleri													
Azerbaycan	-41	489	2	-121	-317	-811	-1046	-408	260	581	482	-98	-954
Beyaz Rusya	377	-1051	-710	-761	-1287	-1388	-1501	-570	-884	-807	-914	-1256	-1440
Ermenistan	-102.4	-77.6	-128.3	-354.4	-470	-560	-577	-474	-464	-431	-378	-434	-434
Gürcistan	-378	-448	-365	-338	-351	-559	-685	-536	-398	-486	-439	-615	-770
Kazakistan	-1100	-400	-920	-223	-326	-385	-801	340	2440	1320	2301	4088	6181
Kırgızistan	-74	-166	-119	-179	-252	-15	-221	-89	4	40	-54	-83	-120
Moldova	-37	-180	-54	-70	-254	-319	-388	-135	-307	-313	-378	-622	-595
Özbekistan	-235	-378	213	237	-706	-72	111	203	494	186	324	836	954
Rusya	-	-	21100	17500	16300	16600	16429	36014	60171	48120	46335	60493	70000
Tacikistan	-55	-159	-100	-32	9	-39	-139	-27	-46	-121	-124	-205	-226
Türkmenistan	1140	1100	485	440	159	-245	-523	-210	766	515	1030	966	938
Ukrayna	-600	-2500	-2600	-2700	-4300	-4200	-2584	244	779	198	710	-269	2290

Kaynak: EBRD transition Report 2004, London, 2004, s. 93-197., : EBRD transition Report 1999, London, 1999, s. 184-285. ve diğer geçiş raporları.

Dolayısıyla dış ticaret dengesi geçiş ülkelerinin aleyhinde gerçekleşmiştir. Ancak, yeraltı zenginliklerine sahip ülkeler örneğin Türkmenistan gibi, BDT ülkelerinin can damarı olan enerji kaynağına sahip olduğundan ihracat rakamları ithalatın üzerinde seyretmiştir. Enerji ihracatının krize girdiği yıllarda ticaret dengesi aleyhte gerçekleşmiştir.

Baltık cumhuriyetleri ile Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde 1992–2004 yılları arasında dış ticaret dengesi genel olarak negatif gerçekleşmiştir. Bunun temel nedenlerinden birisi bu ülkelerde piyasa ekonomisine geçiş sürecinde, yapısal değişim çerçevesinde sanayinin yeniden yapılandırılması için yatırma ihtiyaç duyulması ve yatırım için gerekli ara malların dışarıdan ithal edilmesi zorunluluğudur.

BDT ülkelerinde ise, doğal zenginliklere sahip ülkeler olan, Kazakistan, Özbekistan, Rusya ve Türkmenistan geçiş sürecinin ilk yılları dışında genel olarak dış ticaret dengesi pozitif gerçekleşmiştir. Bunun dışında kalan diğer devletler için dış ticaret dengesi aleyhte gerçekleşmiştir. Türkmenistan’da dış ticaret dengesi 1997–1999 yılları arasında doğalgaz satışından kaynaklanan kriz nedeniyle ihracatın yapılamaması nedeniyle dış ticaret dengesi aleyhte gerçekleşmiştir. Ancak diğer yıllarda bu sorun yaşanmadığından dolayı denge lehte gerçekleşmiştir.

Türkmenistan’ın temel ihracat ürünleri gaz, pamuk, petrol ürünleri, sülfür, halı, meyan kökü ve ekstresi astragan kürküdür.³³ 1992 yılında uluslararası fiyatlara geçiş ile doğalgaz ihracatında büyük güçlükler yaşanmıştır. Ülkenin eski Sovyet cumhuriyetleri haricinde ihracat yaptığı Batı ülkelerinin sınırlı olması ülkenin doğalgaz ihracatının önemli bir bölümünü ödeme gücüne sahip ve büyük miktarda borcu olan eski Sovyet Cumhuriyetleri, Ukrayna ve Gürcistan ile devam etmesini zorunlu kılmıştır. İthalatçı ülkelerin yaşamış olduğu bu problemler Türkmenistan’ın

³³ TİKA, a.g.e., s.53.

gaz ihracatında bir düşüşe sebep olmuş ve bunun sonucunda doğalgazın toplam ihracat içerisindeki payının düşmesine neden olmuştur.³⁴

Türkmenistan'ın dış ticareti daha çok karşılıklı mal takası temeline dayanmaktadır. Dış ticaretin çoğunluğu BDT ülkeleriyle yapılmaktadır. Türkmenistan'ın ithalatı makine ve maden işleri ürünleri, hafif sanayi mallarına dayanmaktadır. Pamuk üretimi ve hayvancılık üzerine bu kadar önem verilmesinin yanında ülke eskiden beri geleneksel buğday ve tamamlanmış gıda ithalatçısıdır. 1991 yılında ülkenin buğday ithalatının %65'i ve patates ithalatının %70'i ülke nüfusu tarafından tüketilmiştir.³⁵ Türkiye, Türkmenistan'dan tekstil, kimya endüstrisi ürünleri, ham deri, mineral ürünler ithal etmektedir.³⁶ İthalat açısından değerlendirildiğinde, Türkmenistan, Kazakistan, Ukrayna ve Türkiye'den tahıl, ABD, Ukrayna ve Litvanya'dan et; ABD, Ukrayna, Hong-Kong, Türkiye ve Rusya'dan şeker ve şekerli mamuller; Ukrayna, İngiltere, Kazakistan ve Rusya'dan unlu mamuller; Pakistan, İran ve İsrail'den ilaç; Almanya, Türkiye, İran, İtalya, Avusturya, Macaristan, Birleşik Arap Emirlikleri, İngiltere ve Rusya'dan makine ve teçhizat ithal etmektedir.

Türkmenistan bağımsızlıktan sonra pamuğun toplam ihracat içerisindeki payını düşürme girişimlerine rağmen ülkeyi doğalgaz ihracat problemlerinden dolayı pamuk ihracatına bağımlı hale getirmiştir. Ülkenin 1992 yılında doğalgaz ihracatında yaşanan büyük düşüşe rağmen eski Sovyet Cumhuriyetleri dışındaki ülkelere yapılan pamuk ihracatında sadece %18,9 oranında bir tepki olmuştur. Fakat bu oran 1993 yılında %26,1'e yükselmiştir. 1995 yılının başlarında devlet pamuk üretimini arttırma ve

³⁴ UNIDO, United Nations Industrial Development Organization, "Central Asian Republics", Industrial development Review, Volume II, 1996, s.81.

³⁵ Ülkenin eski Sovyet Cumhuriyetleriyle yapmış olduğu ticaret çoğunlukla mal mübadelesi esasına dayanmaktadır. Mübadeleye konu olan ürünlerin değerlerinin farklılık arz etmesi bu verilerin değerlendirilmesinde güçlükler doğurmuştur.

³⁶ TİKA, a.g.e., s.35.

pamuk ihracatını desteklemek amacıyla yeni program hazırlamıştır. Fakat bu programda hedeflenen üretim miktarlarına ulaşamamıştır.³⁷

1999 yılının ilk 7 ayında dış ticaretten sağlanan miktar 80 milyon dolar civarında olduğu ilan edilmesine rağmen, Ukrayna'ya yapılan ihracat sonucunda tahsil edilen gelir dolayısıyla 1999 yılı sonunda dış ticaret bilançosu yine açık vermiştir. Ülkenin toplam ihracat geliri 951 milyon \$ olarak gelişirken ithalat miktarı 1.05 milyar \$ seviyesine ulaşmıştır.

Diğer taraftan, ülke günümüzde de ihracatının önemli bir yüzdesini BDT ülkelerine yapmaktadır. Son yıllarda Gazprom yürütmüş olduğu politikalarla bölgedeki hâkimiyetini tekrardan sağlamak istemektedir. 1999 yılında Türkmenistan'ın Ukrayna'ya yeniden gaz satma yönünde anlaşma imzalaması ve BDT ülkelerinin beklentilerine rağmen ticaret hacmi önceki yıla göre (%42) değişmemiştir. Türkmenistan dış ticaretinin %27'sini Ukrayna, %13 Türkiye, %9 Rusya, %8 İran ve %5 BAE ile yapmaktadır.³⁸

Türkmenistan ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkisi incelendiğinde genel itibariyle dış ticaret dengesi Türkiye'nin gerçekleşmiştir. Türkiye'nin Türkmenistan ile İhracat hacmi tablodan da görüleceği üzere maksimum 180 milyon dolar seviyelerinde iken, ithalatı ise 170 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir. Bunun aksine, BDT ülkelerinin tamamı dikkate alındığında dış ticaret dengesinin Türkiye'nin aleyhine gerçekleştiği görülmektedir. BDT ülkeleri ile ihracatımız 2.664 milyon dolar seviyelerinden 5.057 milyon dolar seviyelerine yükselirken, ithalatımız 3.070 milyondan 17.204 milyon dolar seviyelerine yükselmiştir. Orta Asya Türk cumhuriyetlerinin ihracat rakamları incelendiğinde Türkiye'nin bu ülkelere ithalatının 287 milyon dolar ile 628 milyon dolar arasında değiştiği görülmektedir. Buradan da anlaşıldığı üzere Türkiye ithalatının çoğunu Türk cumhuriyetleri dışındaki diğer ülkelere yapmaktadır. Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine ihracatları

³⁷ UNIDO, United Nations Industrial Development Organization, "Central Asian Republics, Industrial development Review", Volume II, 1996, s.83 - 87.

³⁸ European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), "Turkmenistan 2000 Country Profile", London, 2001.

incelendiğinde ortalama 5,5 milyon dolar seviyelerinde olduğu görülmektedir. Bu da oransal olarak %4 - 5'e denk gelmektedir. Türkiye'nin ihracatının büyük kısmı ithalatta olduğu gibi diğer BDT ülkeleriyle yapılmaktadır.³⁹

Tablo 8: Türkiye Türkmenistan ve BDT Dış Ticaret Dengesi (1000 \$ 1990 – 2005)

Yıllar	İTHALAT		İHRACAT		DIŞ TİCARET DENGESİ	
	TÜRKMENİSTAN	BDT	TÜRKMENİSTAN	BDT	TÜRKMENİSTAN	BDT
1990	0		0		0	
1991	0		0		0	
1992	21.181		7.289		-13.892	
1993	76.893		83.848		6.955	
1994	65.560		84.317		18.757	
1995	111.826		56.290		-55.536	
1996	100.314	3.074.000	65.657	2.664.000	-34.657	-410.000
1997	73.547	3.615.000	117.534	3.512.000	43.987	-103.000
1998	41.995	3.724.000	95.813	2.667.000	53.818	-1.057.000
1999	67.029	3.734.000	106.628	1.533.000	39.599	-2.201.000
2000	97.878	5.693.000	120.155	1.649.000	22.277	-4.044.000
2001	71.739	4.630.000	105.278	1.978.000	33.539	-2.652.000
2002	106.348	5.555.000	110.021	2.279.000	3.673	-3.276.000
2003	123.682	7.777.000	170.347	2.963.000	46.665	-4.814.000
2004	175.795	12.927.000	214.848	3.962.000	39.053	-8.965.000
2005	160.541	17.204.000	180.611	5.057.000	20.070	-12.147.000

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı verileri (www.dtm.gov.tr)

³⁹ TURAN Fatih, ÖZDEMİR Atakan, "Türkiye – Türk Cumhuriyetleri Ticari Ve Ekonomik İlişkileri Hakkında Değerlendirme", www.dtm.gov.tr (Temmuz – 2006)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SERBEST PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ REFORMLARI VE TÜRKMENİSTAN

1. Geçiş Ekonomilerinde Uygulanan Reform Stratejileri

Genel anlamı ile strateji, alternatifler arasında seçim yapma işlemidir.¹ Doğaldır ki strateji, seçimin söz konusu olduğu durumlarda tercih de söz konusudur. Bir başka ifade ile strateji, sanayileşmeyi gerçekleştirebilmek amacıyla izlenen yaklaşımlar olarak tanımlanmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus politikalar ile stratejiler aynı şeyi ifade etmemektedir. Politikalar gelişme için seçilen ana stratejiyi uygulamaya koyan araçlardır. Politika stratejiden bağımsız düşünülemez.² Buna göre politikanın uygulanan stratejinin gerçekleşebilmesi için bir tamamlayıcı rolü olduğunu söyleyebiliriz. Uygulanacak sanayileşme stratejisi belirlenince, buna paralel olarak izlenecek politikaların özellikleri ve kullanılış biçimleri de ortaya çıkmış olacaktır.

Geçiş ekonomileri diye nitelendirilen ülkelerde temel hedef, daha önce sahip oldukları planlı ekonomiyi terk ederek, küreselleşen dünya ekonomisine uyum sağlamak için serbest piyasa ekonomisine geçmektir. Bu bağlamda geçiş ekonomilerinin bu süreçteki temel amaçları şunlardır;

¹ SEYİDOĞLU Halil, "Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası", Ekonomik ve sosyal Araştırmalar No:2, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982, s. 29.

² a.g.e., s.29.

- 1.** Planlı ekonomideki ekonomik etkinlik sorununun sistem değişikliği yoluyla giderilmesi,
- 2.** Ekonomik etkinliğin sağlanması paralel olarak ekonomide istikrarlı bir büyüme ortamının sağlanması
- 3.** Serbest piyasa ekonomisine geçişi sağlayan temel nedenlerden birisi de uzun dönemli yaşanan makro ekonomik istikrarsızlıkların giderilerek ekonomide istikrarın sağlanması. Makro ekonomik istikrar için piyasa merkezli enstrümanların doğrudan geliştirilmesi,
- 4.** Diğer yandan iç piyasayla sınırlı olan talebin serbest piyasa ekonomisi yoluyla dış pazara açılması,
- 5.** Rekabet gücünden yoksun olan ulusal firmaların serbest piyasa koşullarında rekabet güçlerinin arttırılması ve rekabet gücüne sahip olmayan firmaların yerlerini daha etkin firmalara bırakması. Buna bağlı olarak rekabet gücüne ve etkinliğe sahip olmayan kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi ve bu yolla etkili bir işletme yönetiminin ve ekonomik verimliliğin sağlanması,
- 6.** Geçiş ülkelerindeki işgücü profili, genellikle düşük gelir grubu içerisinde olduğundan, bu ülkelerin temel amaçlarından birisi de yaşam standartlarını yükseltecek gelir düzeyine ulaşmak istemeleri,
- 7.** Ekonomik faaliyetlerin, fiyatların ve piyasa işlemlerinin serbestleştirilmesi ve bunların sağlanabilmesi için gerekli olan kaynakların etkili bir şekilde kullanılması,
- 8.** Küreselleşen dünyada bir zorunluluk olarak ortaya çıkan demokrasinin bütün kurumlarıyla yerleştirilmesi, bu çerçevede temel teşkil eden hukukun üstünlüğü, piyasa giriş düzenlemelerinin saydamlaştırılması ve mülkiyet haklarının

korunması için gerekli olan kurumsal ve yasal çerçevenin oluşturulması temel amaçlar arasında sıralanabilir.

Bu amaçlar doğrultusunda hızlı bir ekonomik kalkınmayı hedefleyen bu ülkelerin, bu hedeflerini gerçekleştirebilmek amacıyla bir strateji seçmeleri zorunludur. Bu ülkelerde, hedef serbest piyasa ekonomisine geçiş olduğundan, seçilen stratejiler de bu hedefin önündeki engellerinin ortadan kaldırılmasına ve kesintisiz devamının sağlanmasına yardım edecek biçimde olmalıdır. Burada strateji, piyasa ekonomisine geçiş yöntemi olan; Aşamalı ve Eş zamanlı yöntemleri ifade etmektedir.

ABD henüz soğuk savaşı kazanma yolundayken 1980'li yılların başında izlediği politika, serbest piyasa ekonomisiyle küreselleşmenin evrenselleşmesi hareketi, merkez içi çözümlmeyi hedeflemekteydi.³ Bu nedenle Geçiş süreci, dünyada küreselleşme ve liberalleşme politikalarının arttığı bir dönemin sonucunda ortaya çıkmıştır. Böyle olunca bu ülkeler bir taraftan serbest piyasa ekonomisini tesis etmeye çalışırken, diğer taraftan küreselleşmeye adapte olmak, ekonomilerini söz konusu normlara uygun hale getirme çabası içine girmişlerdir. Bu dönemde bazı Doğu Avrupa ülkeleri aşamalı strateji ile daha sancısız bir uyum politikası benimserken, Rusya'nın başını çektiği birçok BDT ülkesi ise eş zamanlı stratejiyi benimsemiştir.⁴ Başka bir ifadeyle, geçiş ekonomileri reformların uygulanış zamanına göre erken reformcular ve geç reformcular olarak da bir sınıflandırmaya tabi tutulmuşlardır. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri arasında Arnavutluk, Bulgaristan, Makedonya ve Romanya geç reformcuları, Macaristan, Slovenya, Estonya, Çek cumhuriyeti, Slovakya, Litvanya, Polonya, Letonya,

³ a.g.e., s. 74-75.

⁴ MIYNAT M., "Geçiş Ekonomilerinde Yeniden Dağılım ve Yoksulluk", Proceedings of First International Conference on The Fiscal Policies In Transition Economies, Kyrgyz- Turkish Manas University Department of Public Finance, Kyrgyz -Turkish Manas University Publication No: 56, Conference Series No: 5, Bishkek, 2004

Bosna Hersek ve Hırvatistan erken reformcular olarak nitelendirilmektedir. Eski Sovyet cumhuriyetlerinin oluşturduğu Bağımsız Devletler Topluluğu ülkeleri ise aynı değişim sürecini geçirmekle birlikte aralarında derin farklar gözlenmektedir.⁵

Reform stratejilerinin uygulanmasında ülkelerinin sosyal ve ekonomik önceliklerinin belirleyici etken olmasından kaynaklanan farklı politika seçimleri olmasına rağmen nihai amaçlar bazında değerlendirme yapıldığında paralelliklerin olduğu görülmektedir. Nihai amaçlardaki paralelliklere rağmen bugüne kadar uygulanan politikalara bakıldığında temel konular benzer olmasına rağmen sonuçların farklı olması ülkelerin bu süreçte benzer olmayan deneyimler yaşadıklarını ortaya çıkmaktadır. Bu farklılıkların nedenleri olarak daha önce saymış olduğumuz etkenlere ek olarak, ülkelerin geçiş sürecine başlama koşulları, dış şokların önemli ölçüde etken olduğu dış çevre ve her ülkenin kendine özgü politik tercihlerinden kaynaklanmaktadır⁶.

Sonuç olarak, serbest piyasa ekonomisine geçişi benimsemiş olan ülkeler bu süreçte temel iki reform stratejinden birini seçmişlerdir. ⁷Bunlardan ilki, eş zamanlı reform veya diğer adıyla şok terapi (Büyük Patlama/Big Bang), ikicisi ise, aşamalı veya adım adım strateji, olarak sıralanabilir.⁸

⁵ BAL Harun , "Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Performans ve Yatırım İklimleri Üzerindeki Gelişmelere Bir Bakış", Proceedings of First International Conference on The Transition Countries on the way of Transforming Into Market Economies, Kyrgyz- Turkish Manas University Department of Economics, Kyrgyz -Turkish Manas University Publication No: 50, Conference Series No: 4, Bishkek, 2003.

⁶ GUMOLKA Stanislaw, "Macroeconomic Policies and Achievements in Transition Economies, 1989-1999", Economic survey of Europe, 2000 issue 2/3, s.69-70.

⁷ GABRISCH H., LASKI K., "Transition from command to market Economies, Dismantling the Command Economy in Eastern Europe", Boulder Co., Westview Press, 1991.

⁸ GUMOLKA, a.g.e., s.69-70; TURAN Güngör, "Sovyet Sonrası Orta Asya'da Sosyo-Ekonomik Değişim ve Sosyal Politika", yayınlanmamış doçentlik tezi, Aşkabat 2001, s. 40-41.

Diğer yandan, uygulayacakları stratejilere göre geçiş ülkelerinin gerçekleştirmek durumunda oldukları bazı radikal reformlardan da bahsedilebilir. Geçiş sürecinin başarısı için gerekli olduğu kabul edilen çok sayıda reform paketi bulunmaktadır. Öncelik sırasına göre bunlar;⁹

- a) Sürdürülebilir büyüme ve makroekonomik istikrarın sağlanması
- b) Ticaretin serbestleştirilmesi
- c) Yeniden yapılandırma ve Özelleştirme
- d) Özel girişimi teşvik eden yasal düzenlemeler
- e) Vergi reformu
- f) Kurumsal yeniden yapılandırma şeklinde kısaca sıralanabilir.

1.1. Eş Zamanlı Reform Stratejisi

Şok terapi ya da Büyük Patlama¹⁰ olarak da adlandırılan Eş Zamanlı reform stratejisinin arkasındaki ortak görüş, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ülkelerin temel hedefleri olan, makro ekonomik dengelerin serbest piyasada fiyat mekanizmasının işleyişi ile gerçekleşmesi, piyasa ve fiyatların serbestleştirilmesi, kamu teşebbüslerinin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesi ile kurumsal yeniden yapılanmaya ilişkin reformları eş zamanlı olarak gerçekleştirerek olabildiğince kısa sürede geçiş sürecini tamamlamak üzerinde birleşmektedir¹¹. Bu stratejide,

⁹ IMF, a.g.e., <http://www.imf.org/external/np/ib/2000/110300.htm> (Ağustos 2004)

¹⁰ Big bang.

¹¹ IMF, "World Economic Outlook", s.92., JONES C., "Holding a steady course: Reforming Romania's economy", The Banber, s.51.

aşamalı stratejiye nazaran daha sıkıntılı bir sürecin yaşanacağı kabul edilmekle birlikte, bu sürenin kısa olacağı ve önemli ölçüde kazanımlar sağlayacağına inanılmıştır. Sağlanacak bu kazanımlar kısa sürede gerçekleştirilecek reformlar doğrultusunda arz ve talep güçlerinin denge piyasa fiyatını gerçekleştirmesi, bütün kurumlarıyla oluşturulmuş piyasaların varlığına bağlıdır¹².

Eş zamanlı reform stratejisi, temel üç kısım altında değerlendirilmektedir;

- 1.** Kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi ve bu özelleştirmeye bağlı olarak sermaye birikimini sağlamak amacıyla kapitalist bir sınıfın oluşturulması
- 2.** Fiyatlar, kaynak tahsisi ve ekonomik etkinliğin sağlanmasında temel rol oynadığından, tam tahsis ve etkinliğin sağlanması için temel faktör olan yurtiçi ve yurt dışı fiyatların serbestleştirilmesi
- 3.** Üretim ve gelir düşüşlerinin yol açtığı sıkıntı ve sancuları hafifletmek amacıyla yabancı sermayenin kullanılması zorunluluk olarak nitelendirilmektedir.

Eş zamanlı reform stratejisinde, fiyatların serbestleştirilmesi ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi dolayısıyla ülkeye önemli ölçüde sermaye yatırımının olacağı beklentisi hâkimdir. Ancak bu stratejiyi uygulayan ülkeler bu beklentiyi haklı çıkartacak düzeyde dış yardım sağlanması konusunda başarılı olamamışlardır.¹³ Eş zamanlı reform stratejisinin, hiç bir ülkede bütün yönleriyle uygulanma şansı olmamıştır. Örneğin, sağlıklı bir özelleştirme sürecine paralel olarak fiyatların eş zamanlı serbestleştirilmesi gerçekleştirilememiş, bunun yanında üretim ve gelirdeki büyük

¹² UNDP, United Nations Development Programme, "Human Development Report (HDR) For Central and Eastern Europe and the CIS", 1999, s.30.

¹³ TURAN, a.g.e., s.45.

düşüşün ortaya çıkaracağı büyük sıkıntı ve sancıyı ortadan kaldıracacağı beklenen yabancı sermaye girişi yeterince sağlanamamış ve bu yolla engellenecek olan yoksulluk yeterli yatırım artışının sağlanamaması dolayısıyla artmıştır. Bu durum stratejinin hem tüm yönleriyle uygulanma şansının olmadığını hem de bu stratejiyi uygulayan ülkelerin başarısızlık nedenlerini ifade etmektedir. Buna bağlı olarak, reform stratejisinin başarısında kilit rol oynayan radikal reformların gerçekleştirilmesinde ağır kalınmıştır. Örneğin, kurulacak özel sektör girişimleri için gerekli altyapı ve yasal ortamın oluşturulması, kamu iktisadi teşebbüsleri ile ilgili reformlar, sosyal hizmetlerin yeniden yapılandırılması ve modern ticari bankacılık sisteminin kurulması gibi unsurlar bunlardan sadece bir kaçını olarak sıralanabilir¹⁴.

Eş zamanlı reform stratejisi, bütün ekonomik ve politik krizlere rağmen çoğu eski Sovyetler Birliği ve Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri tarafından tercih edilmiştir. Bu strateji iki kategoride değerlendirilmektedir. İlki S varyantı olarak ifade edilen güçlü değişim ve ikincisi W varyantı olan zayıf değişim. S varyantı, Hırvatistan, Çek cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Slovakya ve Slovenya gibi ülkeler uygulamışlardır. W varyantı ise özellikle Rusya ve Ukrayna olmak üzere diğer ülkeler tarafından benimsenmiştir. İki varyant arasındaki farklılıklar geçiş sürecinin ilk beş yılının sonunda belirginleşmiştir.¹⁵

S varyantı açıklayan bir yöntem, Çek cumhuriyeti başbakanı V. Klaus tarafından 10 emir niteliğinde aşağıdaki şekilde formüle edilmiştir;¹⁶

¹⁴ UNDP, HDR, a.g.e., 1999, s.30.

¹⁵ GUMOLKA, a.g.e., s.69-70.

¹⁶ a.g.e., s.69-70.

- 1.** Post komünist ülkelerdeki reformlar, karmaşık sosyal ve politik sürecin sonucudur. Bu nedenle bir kişi veya merkez tarafından sosyal yönleri önceden tasarlanamamış veya hazırlanamamıştır.
- 2.** Bu süreçte yabancı yardımlar marjinal bir role sahiptir.
- 3.** Ekonomide meydana gelebilecek bir şok, çıktıda büyük oranda düşüş manasına gelmektedir ki bu kaçınılmazdır.
- 4.** Dramatik eylemler, kısıtlayıcı makroekonomik politikalar, fiyatların serbestleştirilmesi ve özelleştirme sürecinin oluşturulmasının gerekliliğini göstermektedir.
- 5.** Kısıtlayıcı maliye politikalarının sürdürülebilir nitelikte olması zorunludur.
- 6.** Fiyatların serbestleştirilmesinden kaynaklanan fiyat şoklarına karşı koruma mekanizması olmalı ve bunun devamlılığı sağlanmalıdır.
- 7.** Ekonomik yapılandırma geniş manada özelleştirmeyi gerekli kılmaktadır
- 8.** Değişimin neden olduğu maliyetlerin bütün birimler tarafından paylaşılması zorunludur.
- 9.** İyi bir geçiş süreci piyasanın yabancı mallara açılmasını ve insanların özgür düşünme ve dolaşım hakkına sahip olmasını zorunlu kılmaktadır.
- 10.** Başarılı bir geçiş süreci ancak başarılı politikacıların var olmasıyla gerçekleşme zemini bulur.

Geçiş sürecinde başarılı olmuş çoğu Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Baltık cumhuriyetleri S varyant Eş zamanlı reform stratejisini tercih etmişlerdir. Buna en güzel örnek Polonya. Polonya'nın 1989 yılındaki reel GSMH'sı 1999 yılı ile karşılaştırıldığında %25 oranında bir artışın yaşandığı görülmektedir.

Bu oran bölgedeki diğer ülkeler arasındaki en iyi sonuç olarak hesaplanmıştır.¹⁷

1992 yılında Rusya'da uygulanan sıkı bütçe uygulamaları, dezenflasyon ve fiyatlarda tam olarak serbestleştirme, ticaret ve serbest dolaşım ile ilgili reformları içeren Gaidar planı¹⁸ başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun manası, liberalleşme sürecindeki hatalar yeni firmaların tesis maliyetlerinin yüksek olmasına neden olmuştur. Son beş yıllık süreçte uygulanan geniş kredi sübvansiyonları ve giriş engelleri uygulanan stratejinin başarıya ulaşmasını engellemiştir. Örneğin, sermaye kaçıışı, vergi kaçakçılığı için gerekli imkânların doğması, devlete ait varlıkların soyulması, eski firmaların yeniden yapılandırılmasının geciktirilmesi gibi yollarla başarılar engellenmiştir. Buna rağmen Rusya'daki reformlar fiyat ve ücretlerdeki geniş tabanlı ve hızlı liberalleştirme ile radikal bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, piyasalar gelişmeye başladı, planlamacıların bilgisel koordinasyona dayanan yönetim rolü el değiştirmiştir. Kısa zamanda büyük ölçekli özelleştirme programı uygulanmaya konuldu. Tam liberalleşme, girişimciler için bütçe kısıtının ve dezenflasyon sorunun ortadan kaldırılmasından önce özelleştirme sürecinin başlatılması Rusya ve diğer çoğu BDT ülkeleri tarafından kabul edilen reform stratejisinin temel karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır. Bununla beraber, S ve W varyantları arasındaki temel farklılıklar 1990'lı yılların sonlarında daraltılmıştır.¹⁹

¹⁷ a.g.e., s.71-72.

¹⁸ Gaidar planı, Sovyetler birliğinin dağılmasının akabinde Gorbaçev'in görevden ayrılmasıyla Boris Yeltsin Yegor Gaidar'ın danışmanlığında yeni kabineyi oluşturmuştur. Bu çerçevede Gaidar'ın adıyla da anılan piyasa ekonomisine geçişi sağlamak için bir plan hazırlanmıştır. Plan 1 Ocak 1992 yılında yürürlüğe konuldu. İlk aşaması, fiyatların serbestleştirilmesi ve dövizkuru piyasasının oluşturulmasını hedeflemektedir. SULLIVAN John D., "Russian Reforms and Entrepreneurship, The Program for Furthering Economic Reform", abridged version printed in Financial & Business News (Moscow), Vol. 1, No. 18, June 15-21, 1992.

¹⁹ SULLIVAN, a.g.e., s.72-73.

1.2. Kademeli Reform Stratejisi

Serbestleştirme ve özelleştirme gibi önem arz eden ve biran önce uygulanması gereken önemli ekonomik politikaların destekleyicisi olacak kurumların oluşumunda zamanlama büyük bir önem arz etmektedir. Bu kapsamda uygulamaya yönelik olarak ileri sürülen yöntem eş zamanlı reform stratejisidir. Eş zamanlı reform stratejisi, işlevsel piyasaların kurulması, işletmelerin yeniden yapılandırılması ve piyasa mekanizması için gerekli olan koşulların ihdası konusunda çok çabuk hareket edilmesine dayanan bir yöntemdir.²⁰ Ancak, bu yöntem bazı riskleri de içerisinde barındırmaktadır. Başlangıç şartlarının çok zorlu olması ve piyasa mekanizmasını destekleyecek kurumların olmayışı makroekonomik istikrar için büyük bir risk oluşturmaktadır.²¹

Eş zamanlı reform stratejisine alternatif olarak, kademeli reform stratejisi yöntemi ileri sürülmüştür. Adım adım yaklaşım olarak da ifade edilen bu strateji reformların aşamalı olarak gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır²². Bu yöntemin temeli, eski usulde çalışan işletmelerin faaliyetlerinin ve bu işletmelerdeki istihdamın daha yavaş bir şekilde ortadan kaldırılması, buna paralel olarak kamu sektörünün piyasa etkinliğinin azaltıldığı oranda özel sektör firmalarının faaliyete geçmelerinin ve etkinliklerinin artırılmasının sağlanmasına dayanmaktadır.²³ Bu yöntem, makroekonomik istikrar ve büyüme için önemli olan piyasa kurumlarının zaman içinde oluşumuna da imkân tanımaktadır.

²⁰ JONES C., „*Holding a steady course: Reforming Romania's economy*“, The Banber, s.51.

²¹ HATİPAĞAOĞLU Aziz Murat, „*Merkezi Planlamanın Çöküşünden Dönüşüme: Kırgızistan'da Ne Oldu?*“ (çevrimci) <http://www.foreigntrade.gov.tr> (Aralık 2004)

²² IMF, „*World Economic Outlook 2000*“, s.93.

²³ PARK H., „*A Selective Privatization model-valuable lesson from Eastern European Countries*“, *Multinational Business Review*, 1998, s.44-52.

Ancak, bu yöntemin riski de, eski ekonomik sistemin kademeli bir şekilde tasfiye edilmesi nedeniyle gücü elinde bulunduran çıkar gruplarının reform hareketlerini engellemeye çalışmalarıdır.

Aşamalı reform stratejisi tedrici olarak ekonomik gelişimi sağlamaya yönelik bir reform stratejisi olmasının yanında bu yöntemi tercih eden ülkelerin bu stratejiyi seçmelerini gerektiren çeşitli etkenler vardır. Bunlar aynı zamanda ülkeden ülkeye farklılık gösteren nedenlerdir. Kısaca;²⁴

- Aşamalı stratejiyi seçen ülkelerde tarihsel gelişim
- Politik yapı
- Yaşam standardı
- Halkın psikolojik yapısının eş zamanlı reform stratejisine uygun olmaması gibi nedenler bu stratejinin seçilmesinde temel etkenlerdir.

Türkmenistan, Özbekistan, Beyaz Rusya, Ukrayna gibi çeşitli ülkelerde bu strateji denenmiş ve belirli düzeyde sonuçlara ulaşılmıştır. Aşamalı reform stratejisinin amacı gerçekçi alternatif reformları kademeli olarak uygulamaya koymak ve önceliklere göre gerçekleştirmektir. Bu stratejinin uygulanmasında iki çeşit güçlük söz konusudur²⁵. Birincisi, öncelikler tanımlanmalı ve reformları sıralamada optimal bir yaklaşım sergilenmelidir. İkincisi, hükümet dengesizlik koşullarına hazırlıklı olmalı ve piyasa fiyatlarıyla oluşturulacak genel dengenin hemen kurulması hayalini bir kenara bırakmalıdır.

²⁴ UNDP, United Nations Development Programme, "Turkmenistan Human Development Report", Ashgabat 1997, s.10.

²⁵ UNDP, HDR, a.g.e., s.31-32.

Kademeli reform stratejisinde önceliklerin ilki makro ekonomik istikrarın sağlanmasıdır²⁶. Bilindiği üzere, etkin bir piyasa ekonomisinin oluşturulmasında ön koşul, enflasyonun kontrol altında tutulmasıdır. Bu, sıkı para ve maliye politikalarının uygulanmasına bağlı olarak fiyat denetimlerini gerektirir. Ne var ki, sıkı para ve maliye politikaları, çıktı üzerinde baskı oluşturup ekonomiyi derin bir durgunluğa sokabilecek tehlikeydedir. Bu tehlikenin öncelikli sektörlerin belirlenip çıktığı canlandırarak önlemlerin alınmasıyla ortadan kaldırılması gerekir. Reform çalışmaları arz esnekliğinin yüksek olduğu alanlarda üretim artışının sağlanması üzerinde yoğunlaştırılmalıdır.²⁷

Kısaca kademeli reform stratejisi 1970'li yılların sonlarında Çin tarafından başarıyla uygulanmıştır. Stratejinin bileşenlerinden bahsedildiğinde çıktı miktarının artırılması ve sosyal hizmetler reformu önemli unsurlar olarak öne çıkmaktadır;

Çıktı miktarının artırılması: Kademeli reform stratejisini benimseyen doğu Asya'nın geçiş ekonomileri Çin ve Vietnam'da reformlar, kırsal kesimlerdeki çıktı miktarında hızlı artışa ve ortalama gelirlerde önemli yükselmelere yol açan, gelişmiş ticari koşullar ve kurumsal değişimlerin yaşandığı tarım sektöründe başlatılmıştır. Tarım sektörünün yanısıra, küçük ve orta ölçekli işletmeler de yüksek arz esnekliği ile karakterize edilebilir ve bu tür işletmelerin yaygın olduğu sektörler fiyat liberalizasyonunun gerçekleştirilebileceği ilk sektörlerdir.

Küçük ve orta ölçekli işletmelerin diğer bir avantajı sermaye harcamalarının makul olması ve girişimcileri tarafından finanse edilmesidir. Bu nedenle, yeni özel işletmelerin doğması ve büyümesi için fırsatların yaratılmasına öncelik tanınması gerekir. Çin'de geçiş

²⁶ EBRD, a.g.e.,1999, s.29.

²⁷ TURAN, a.g.e., s.50-51.

sürecinde devlet teşebbüsleri hızlı bir şekilde büyümelerini sürdürmelerine rağmen, bugün endüstriyel çıktının yarısından daha azını gerçekleştirmektedirler²⁸.

Turizm arz esnekliğinin yüksek olduğu diğer bir sektördür ve hem Çin hem de Vietnam turizm sektörünün geliştirilmesinde başarılı olmuşlardır. Konut sektörü de potansiyel talebin büyük ve arz esnekliğinin yüksek olduğu bir sektördür. İlave olarak, konut yapımı coğrafik olarak geniş bir alana yayılmaya eğilimlidir ve dolayısıyla büyümenin getireceği kazançlar ülkenin bütün kesimlerine dağıtılabilir. Konut sektörü genellikle orta ve küçük ölçekli yerel inşaat şirketleri aracılığıyla inşaat malzemeleri sektörünü harekete geçirebilir. Son olarak, konut sektörü büyük ölçüde girişimciler tarafından finanse edileceğinden bu sektördeki büyüme tasarruf ve yatırımlara katkıda bulunacaktır. Gerçekten, dünyanın en büyük konut patlaması piyasa yönlü ekonomiye geçiş döneminin ilk yıllarında Çin'in kırsal kesimlerinde yaşanmıştır.

Arz esnekliğinin yüksek olduğu sektörlerde yoğunlaşma istihdam seviyesinin yükselmesine ve çıktı artışına katkıda bulunacak, gelir seviyesinin düşmesini engelleyecektir. Bir sonraki öncelik, büyümeyi sürdürebilmek ve hızlandırmaktır. Burada kilit nokta, yüksek oranlı bir yatırım seviyesinin sürdürülmesidir. Belirtildiği gibi, bazı durumlarda, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişmesi için yaratılan fırsatlar özel tasarruflar ve yatırım seviyesinin yükselmesini sağlayacaktır. Ne var ki, sermaye piyasası reformu, özellikle etkin bir ticari bankacılık sektörünün kurulması da gereklidir. İlave olarak, devlet teşebbüsleri; maliyetlerin düşürülmesi, karlılıklarının yükseltilmesi ve kârlarının makul bir kısmının yatırımların finanse edilmesine ayrılmasını sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılmalıdır. Son olarak, ulaştırma, enerji ve

²⁸ RENSSLEAER W. Lee III, "Issues in Chinese Economic Reform", Economic Reform in Three Giants , Ed. Feinberg E. Richard, Gant-Echeverri John, Müller Friedemann ve diğerleri, Washington, 1990, s.73-102.

haberleşme gibi altyapı yatırımlarına yönelik devlet yatırımları geçiş döneminde sürdürülmelidir. Bu sermaye birikimini sağlayan kamu harcamalarına öncelik verecek vergileme ve harcama politikalarının izlenmesini gerektirecektir.

Geçiş döneminde büyüme yaşamsal bir önem taşır. Çünkü büyüyen ekonomiler üretimi yeniden yapılandırır ve etkinliği arttırmaları. Yüksek bir yatırım seviyesi kaynakların fiyat sinyallerine göre tahsisine izin verir ve kâr fırsatlarının çıktı miktarlarında hızlı artışlara dönüştürülmesini sağlar. Bunun aksine, çıktı miktarındaki düşüşler yatırım seviyesini azaltır ve yeniden yapılanmayı oldukça güçleştirir. Diğer bir ifadeyle, fiyat liberalizasyonunun etkinliği ve görece fiyatlardaki değişim önemli ölçüde yatırım seviyesine bağlıdır.

Reform stratejisi, fiyat istikrarı ve fiyat liberalizasyonu ile sınırlandırılmışsa çıktı, istihdam ve gelir seviyesi muhtemelen düşecektir. Bu durum, sırayla, daha düşük yatırım seviyesi ve büyüme, ekonominin esnekliğinde azalma ve çıktı kompozisyonunda yapılması gerekli değişikliklerin geciktirilmesi ile sonuçlanacaktır. Bu nedenlerden dolayı, kademeli reform stratejisinde arz esnekliği ve yatırım seviyesi yüksek sektörlerle öncelik tanınmalıdır.

Sosyal hizmet reformu: Yukarıda sözü edilen reformların gerçekleştirilmesi sosyal hizmetlerin reformu ve etkin bir sosyal koruma sisteminin kurulmasına imkân verir²⁹. Geçiş döneminde istihdam seviyesi ve ortalama gelirler yükseliyorsa, gelir dağılımı bozuk olsa dâhi yoksul nüfus oranı düşük olacaktır. Düşük yoksulluk ve gelişmiş yaşam standartları, görece olarak ılımlı gelir transferi ile yoksulluğun makul seviyelere çekilebileceği ve ihtiyaç duyulan transfer harcamalarının finansmanını sağlayacak ılımlı bir vergi artışı anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle, yoksulluk yaygın ise ve ortalama gelirler düşüyorsa yoksulluğun azaltılmasına yönelik transfer

²⁹ UNDP, HDR 1997, a.g.e., s.32.

ihtiyacının boyutu büyük olabilecek ve yoksul kesim dışındakilerin direnci büyük olacaktır. Yoksulluğu azaltıcı etkin bir program finansal ya da politik olarak mümkün olmayacaktır.

Bu nedenle reformların ardı ardına gerçekleştirilmesinde gelir, istihdam ve çıktı büyümesi, yatırım seviyesinin yükselmesi ve büyüme oranının artışına, yoksulluğun önlenmesine yönelik transfer harcamalarındaki artışa ve sosyal hizmetlerin yeniden yapılanmasına yönelik çalışmalara göre öncelik tanınması gerekir. Hem üretim artışını gerçekleştirecek reformlar hem de sosyal hizmetlerin reformu oldukça önemlidir. Ancak sosyal hizmetlerin reformuna öncelik verilmesi durumunda bütün reform girişimlerinin başarısızlığı uğrama tehlikesi söz konusudur.

1.3. Reform Stratejilerinin Karşılaştırılması

Geçmişe bakıldığında, Eş zamanlı reform stratejisinden kısa sürede beklenen sonuçlara ulaşamadığı gözlenmiştir. Yabancı sermaye reform stratejisiyle bütünleşmemiş, özelleştirme politize olmuştur. Diğer bir ifadeyle, özelleştirme geçişi başarıyla gerçekleştirecek bir ekonomik perspektiften yoksundu. Fiyat liberalizasyonu reformu tek başına etkin işleyememiştir³⁰. Yukarıda sözü edildiği gibi, yasal çerçeve oluşturulmalı, piyasa kurumlarına işlerlik kazandırılmalı, arz ve müşteri ağı kurulmalı, rekabetçi koşullar sağlanmalı, yapılabılır olmayan tekel teşebbüsler kamu yararı doğrultusunda yeniden organize edilmelidir. Reformlar zaman aldığından, bu çalışmaların hiç biri eş zamanlı olarak gerçekleştirilemez ve tümünü aynı anda gerçekleştirmeye yönelik bir uygulama muhtemelen hiç bir şeyin yolunda gitmediği bir sonuç

³⁰ UNDP, United Nations Development Program, "The Shrinking State: Governance and Human Development in Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States", A UNDP Regional Report, New York, July 1997,, s.61.

doğuracaktır. Bu durum bize piyasa ekonomisine geçişte eş zamanlı reform stratejisi ile ilgili yanlış inancın olduğu da ifade edilmektedir. Bu görüşe göre, bazı uygulamalar göz önüne alındığında eş zamanlı stratejinin çözümden fazla sorun oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Ancak serbestleştirme ve istikrarın sağlanması durumunda bu stratejinin uygulanması uygun görülürken bu uygulamanın da zorunlu olmadığı ifade edilmektedir.³¹

Radikal reformlar genelde geçiş sürecinin ilk aşamalarında yalnızca kısmi fiyat liberalizasyonunu gerektirir. Örneğin, fiyat denetimleri ve kota teslimleri temel gıda maddeleri ile sınırlandırılmalı ve kota üzeri çıktının piyasa güçleri tarafından belirlenen fiyatla serbest piyasada satılmasına izin verilmelidir. Bu ikili fiyat sistemi birçok avantajı beraberinde getirmektedir. Her şey den önce, üretimin belli bir marjın üzerine çıkarılmasında güçlü bir özendirici işlev görmektedir. Aynı zamanda, tüketicilerin temel gıda ürünlerini denetimli fiyatlardan elde etmelerini sağlar. Bu durum reel ücretlerin tehlikeli bir şekilde düşmesini ve yoksulluğun artmasını engeller.

Benzer şekilde, hammaddeler ve ara ürünler konusunda sanayi işletmeleri temel girdileri denetimli fiyatlardan tedarik edebilir. Bu onları birden bire rekabet dışı bırakacak nispi fiyatlardaki değişimlere tepki olarak maliyetlerin keskin bir şekilde yükselmesine engel olur. Aynı zamanda, ikili fiyatlar girdi tedarikinin normal olarak sürdürülmesini sağlar ve dolayısıyla girdi tedarik sistemindeki bir kopukluğun üretimi durdurması önlenmiş olur. Öte yandan, çıktı ve istihdam seviyesinin yükselmesine katkıda bulunur. Son olarak, ikili fiyat sistemi hükümetin fiyatlar genel düzeyi üzerinde denetimini sürdürmesine yardımcı olur ve liberalizasyon sürecinde yüksek enflasyon tehlikesinin ortaya çıkmasını engeller.

³¹ KLODKO Grzegor W., "Ten Years of Post socialist Transition: the Lessons for Policy Reforms", The World Bank Development Economics Research Group, Washington DC., 1999, s.2.

İkili fiyat sisteminin dezavantajları yolsuzlukların teşvik edilmesi ve fiyat sinyallerinin bozulması şeklinde ortaya çıkar. Bir ürünün birden fazla satış fiyatı olacağından yolsuzluk teşvik edilmiş olur. Piyasada faaliyette bulunanlar arbitraja özendirilir. Örneğin, denetimli piyasadan düşük fiyattan satın alınan bir ürün yüksek fiyattan serbest piyasada tekrar satılabilir. İkili fiyat sistemi fiyat sinyallerini bozar. Çünkü ne denetimli fiyat ne de serbest piyasa fiyatı uzun dönem denge fiyatına tekabül etmez. Denetimli fiyat oldukça düşük, piyasa fiyatı ise çok yüksektir. Bu dengesizlik sistemi ekonomiyi doğru yönde hareket etmesini ve optimal bir sonuç ortaya çıkarmasını engelleyecektir.

Kademeli reform stratejisini benimseyen Çin, Vietnam gibi doğu Asya'nın geçiş ekonomileri eş zamanlı reform ya da şok terapi stratejisini benimseyen Polonya, Rusya Federasyonu gibi ülkelerden çok daha hızlı bir ilerleme gerçekleştirmişlerdir. Gerçekten, birçok ülke büyük patlama yaklaşımından sonra kişi başına gelirlerin azalması, ekonomik göstergelerin tersine dönmesi ve sosyal yapıda şiddetli çatışmalar yaşanması üzerine bu stratejiden geri adım atmak zorunda kalmışlardır³².

Çin 1978 yılında giriştiği kademeli reform stratejisi ile oldukça başarılı olmuştur. Çin ekonomisinin açıklık derecesi ithalat ve ihracatın GSYİH'ya oranı ile ölçüldüğünde, bu oran 1978 yılında %9,8'den 1996'da %35,7'ye yükselmiştir. Benzer şekilde, 1983 yılından 1996'ya kadar yıllık doğrudan yabancı yatırım Çin'de 0,6 milyar dolardan 41,7 milyar dolara yükselmiştir. Ekonominin dünya piyasalarına açılmasını içeren piyasa uyumlu reformların uygulamaya geçmesi hızlı bir ekonomik büyüme ve dünyanın gelişmekte olan en büyük ülkesinde keskin bir yapısal değişimi beraberinde getirmiştir. 1979-96 döneminde, Çinin GSYİH'sı yıllık ortalama %9,9 büyümüştür. Büyüme oranı reformlar öncesi 1960-78 döneminde

³² UNDP, HDR 1997, a.g.e., s.33.

ortalama %5,3 idi³³. Eski Sovyetler Birliği, Orta ve Doğu Avrupa'nın geçiş ekonomilerinin çoğunluğu on yıl sonra büyük ölçüde eş zamanlı reform stratejisi ile reformlara başlamıştır.

Sonuç olarak, kademeli reform stratejisi eş zamanlı reform stratejisi ile karşılaştırıldığında, bugün ulaşılan nokta, reformları zamana yaymak ve uzun vadeli olarak gerçekleştirmek suretiyle uygulanan bir reform stratejisinin uygulamada başarı şansının daha yüksek olduğudur. Eş zamanlı reform stratejisi ile kısa dönemde istenilen sonuçlar gerçekleştirilememiş, başlangıç döneminde makro ekonomik istikrarsızlık, hiper enflasyon, çıktı seviyesinde şok düşüşler gibi kısa vadede geçiş ekonomilerini önemli ölçüde etkileyen yapısal ve kurumsal başarısızlık yaşanmıştır.

1.4. Reformların Kapsamının Belirlenmesi

1990'lı yıllarda Orta ve Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği ülkelerinde uygulanan ekonomik sistem reformları, radikal bir değişimi hedeflemektedir. Reformlar, kurumlar, mülkiyetin çeşitlendirilmesi, yönetim yapısı, kanunlar, şahışlar arası davranış ve tavır şekillerinin iş hayatına uyarlanması gibi temel reformları içermektedir. Bu çerçevede bazı kurumlar ya kapatıldı ya da yeniden yapılandırılarak işlerlik kazandırıldı. Bu kurumsal değişiklikler nispi fiyatlarda ve dış ticarete önemli değişimi beraberinde getireceği varsayılmıştır.³⁴

Uygulanan reform stratejilerinin temel altı bileşeninden bahsetmek mümkündür;³⁵

³³ SUN Haishun, HONE Philip, DEUCOLIAGOS Hristos, "Economic openness and technical efficiency in China: A case study of Chinese manufacturing industries", The Economics of Transition, Volume 7, Number 3, 1999, s.615-631.

³⁴ GUMOLKA, a.g.e., s.69-70.

³⁵ a.g.e., s.69-70.

- Mikro düzeyde liberalleştirme; piyasalarda serbestleştirme, fiyat, ticaret ve giriş serbestiyeti gibi temel reformları içermektedir.
- Makro ekonomik dengelerde istikrar; enflasyon, yurtdışı finansman ve dış borçları dikkate almaktadır.
- Yapısal değişimler; özellikle özelleştirme ve uluslararası ticaretle ilgili düzenlemeleri içermektedir.
- Güvenlik ağı
- Dış yardımlar

Yukarıda sayılan reformlardan ilk dördü, herhangi bir stratejinin en önemli bileşenleri olarak değerlendirilmektedir.

Yükselen işsizlik ve hane halkına yapılan çoğu sübvansiyonların kaldırılması refah sisteminin yeniden gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Eski sistemden miras kalan bu konum genel ve ülkeye özel olmak üzere iki kategoride değerlendirilebilir. Reform politikaları ve geçiş süreci bazı ülkeler arasında benzerliklere sahiptir. Genel kategoride, hâkim olma yönüyle bir benzerlik vardır. Bununla beraber, ülkeye ait farklı yapısal durumlarda ise spesifik politikalarda olduğu gibi, reform stratejilerinin seçiminde ülke uygulamalarının ciddi manada bir etkisi söz konusudur.³⁶

Benzerlikler genellikle, mikro liberalleşme ve bazı yapısal değişimlerde özellikle dış ticaretin yeniden oryantasyonu ve özelleştirme gibi alanlarda görülmektedir. En büyük farklılıklar 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren ilk olarak makro ekonomik politikalarla ilişkili olarak ortaya çıkmıştır.

Geçiş ülkelerinde uygulanan reformların kapsamıyla ilgili önemli bir görüş de Svejnar'a ait. Bu görüşe göre, IMF, Dünya

³⁶ a.g.e., s.69-70.

Bankası ve diğer danışmanların rehberliğinde eski Sovyet blok'un yeni yöneticilerinin başlangıç stratejisi; makroekonomik istikrar, mikro ekonomik yeniden yapılanma uygulamaları üzerine odaklanmıştır. Makroekonomik istikrar politikası, sıkı maliye ve para politikaları, ücret kontrolleri ve sabit döviz kuru sisteminin uygulanmasını içermektedir. Mikro ekonomik yeniden yapılanma uygulamaları ise, piyasaların hızlı bir şekilde serbestleştirilmesi, küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi ya da kapatılması, ticaret için uygun ortamın hazırlanması, uluslararası ticaret için uygun zeminin oluşturulması, yasal yeni banka sisteminin kurulması, sosyal güvenlik ağı etkinliğinin sağlanmasını içermektedir. Svejnar'a göre reformlar iki tip olarak sınıflandırılmıştır. I. Tip reformlar; makro ekonomik istikrar politikaları, piyasaların serbestleştirilmesi, banka sisteminde monobank uygulamasının terk edilmesi, özel sektör firmalarının teşvik edilmesi, küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi, yeni sosyal güvenlik ağının kurulması, emeğin yeni kurulan özel şirketlere göre uyumlaştırılması, bütçe reformları gibi uygulamaları içermekte ve hedeflemektedir. II. tip reformlar ise, büyük ölçekli özelleştirme, piyasa ekonomisine dayalı yasal düzenleme ve uygulamalar, kurumsal reformlar, ticari banka sektörünün geliştirilmesi, emek piyasasına yönelik düzenlemeler ve sosyal güvenlik ağının kurumsal yapısının oluşturulmasını içermektedir.³⁷

Bu reformların gerçekleştirilmesi adına uygulanan eş zamanlı ve aşamalı reform stratejilerinden hangisinin seçileceği üzerine yapılan tartışmalar şöyle dursun, uygulanan bu stratejiler ülkelerin değişimini ve fonksiyonel piyasa sisteminin kapsamını ve hızını yakından etkilemiştir. Reform tipleri açısından değerlendirildiğinde, I. tip reformlarda aşamalı reform stratejisi cazibesini, reformlarda

³⁷ SVEJNAR Jan, "Transition Economies: Performance and Challenges", Journal of Economic Perspectives, 2001, s.2-4.

hızlı bir değişimi öngören eş zamanlı stratejiye bırakmıştır. Ancak uygulamada daha uzun sürece ihtiyacın olduğu II. tip reformlarda strateji seçimi ile ilgili tartışma haklı gerekçelerle devam etmektedir.³⁸

2. Sistem Değişimine Yönelik Reformlar

Olumsuz başlangıç şartlarında, serbest piyasa ekonomisine geçiş yolunu seçen BDT ülkeleri, problemlerin yoğun hissedildiği bir dönem yaşamıştır. Bu bölgelerin ekonomik ve politik yapıdaki değişim hızları, Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetleri seviyesine ulaşabilmeleri için uzun bir sürecin gerekliliğini ortaya koymuştur. Bazı bölgelerde hali hazırda yürütölen reform hareketine rağmen, sistem değişim reformlarının işleyişinde düzensizlikler görölmektedir. Fiyatların ve dış ticaretin serbestleştirilmesi, işletmelere yönelik sıkı bütçe uygulamaları ve verimli alanların mülkiyetinin değişimini öngören reformların çoğu Rusya'da gerçekleşmişse de, bunu BDT ülkelerinin çoğu için söylemek mümkün değildir. Diğer alanlarda yürütölen reformlar, örneğin; mevzuat değişimi ve rekabet politikalarının düzenlenmesi gibi konularda istenilen hızda ilerleme sağlanamamıştır. Bölgede özel mülkiyete dayalı piyasa yapısı, hazırlanan reform programlarıyla tavsiye edilmesine rağmen, bunun yerine getirilmesi hususunda önemli aksaklıklar yaşanmıştır. Özellikle özelleştirmenin hızlı ve toplu yapılmasına yönelik programların sonunda, devletin mülkiyetinin ağırlıklı olduğu verimli alanlarda olumlu bir sonuç elde edilemediği görölmüştür.

Bazı BDT ülkelerindeki geçiş süreci tecrübesi, sistem değişim reformlarının uygun bir kurumsal zemine oturmadığını göstermektedir. İzlenen politikaların eleştirisini yapacak ve yeni çıkış

³⁸ a.g.e., s. 4.

yollarının bulunmasında önemli rol üstlenebilecek, aktif ve iyi organize edilmiş sivil toplum kuruluşlarının eksikliği de, başarıyı engelleyen temel unsurlardan birisidir.³⁹ Geçiş ülkelerinde reform politikalarının seçimi ve hızı, bazı ülkelerin kurumsal yapısı, tarihi, ekonomik işleyişi ve politik şartlarıyla yakından ilişkili olduğu varsayılmaktadır. Bununla beraber, politik çeşitlilikle ilgili düzenlemeler ve etkin yasal çerçevenin oluşturulması ile ilgili birbirini izleyen hatalar zinciri reformların kısmileşmesine ve gecikmesine neden olmuştur.

Geçiş ülkelerinde farklı reform politikası yaklaşımlarının bulunması sürecin ayrı bir boyutunu oluşturmaktadır. Eski merkezi planlamaya sahip ülkelerin ekonomik ve politik dönüşümünün üzerinden on yılı aşkın sürenin geçmesinin ardından oluşan genel konsensüs, Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetleri, BDT ülkelerine nazaran daha fazla ilerleme göstermiş olmasıdır. BDT ülkeleri serbest piyasa ekonomisinin fonksiyonlarını hâlâ yerleştirmeye çalışırken, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin tamamına yakını ile Baltık cumhuriyetleri Avrupa Birliği'nin üyesi olmayı başarmışlardır. Bu bağlamda BDT ülkeleri ile diğer geçiş ülkeleri arasındaki uygulama farklılıklarının değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir. Baskın görüşe göre, merkezi planlama ve piyasa ekonomisi, geçiş sürecinin başlangıç ve bitiş noktalarını göstermektedir. Başlangıç şartlarına göre, uygun reform politikasını şekillendirecek siyasi iradenin bulunması durumunda, fiyatların hızlı bir şekilde serbestleştirilmesi, etkin istikrar politikasının uygulanması ve verimli alanların mülkiyet değişimini öngören özelleştirmenin hızlandırılması öngörülmüştür. Buna bağlı olarak, sıkı bütçe politikası uygulanmasını kapsayan reformların birbirini izlemesi, yeni yasal

³⁹ BABIC Verica, "Corporate Governance Problems In Transition Economies", Strategic Management Society, 21st Annual International Conference, San Francisco, 2001, s.10.

düzenlemelerin yapılmasını, talebin arttırılmasını ve diğer kurumların yapılandırılmasını sağlayacağı kabul edilmiştir.

Geçiş ekonomilerinde uygulanacak reform stratejileri dönüşüm sürecinde önemli bir yere sahiptir. Eş zamanlı reform stratejisinin seçilmesi durumunda, başlangıç aşamasında uluslar arası finansal kuruluşların aktif katılımı ve gözetiminde yürütülmesi önerilmektedir. Aşamalı strateji yaklaşımının savunucularının çoğu ise, serbestleştirme ve özelleştirmenin kurumsal reformlarla aynı çizgide ilerlemesi gerektiği üzerinde durmuşlardır. Ancak, başarılı geçiş süreci otomatik olarak yapılan serbestleştirme ve özelleştirmeye bağlı olmadığı da kabul edilmiştir.⁴⁰

Seçilen reform stratejisi ile sistem değişim reformlarının başarısı için önemli olan, planlı ekonomiye sahip olan ülkelerin, özel mülkiyete dayalı rekabetçi piyasa ekonomisini geliştirmek için nasıl bir yol takip edecekleridir. Ya da, piyasa fiyatlarının özel sektörün kararlarını takip etmesi toplum refahının artmasını sağlar mı?⁴¹ Bu soru bize BDT ülkelerinde farklı reform önceliklerinin olduğunu göstermektedir. Kısaca temel reformları – fiyatların ve dış ticaretin serbestleştirilmesi, sıkı bütçe politikası ve özel mülkiyetin verimli alanlara yayılması – piyasadan gelen sinyallere göre takip edilen işlemlerin seviyesi çerçevesinde belirlenen kurallar düzenlemektedir. Örneğin, yapısal reformlar, piyasa destekli kurumsal yapılanma, özel mülkiyetin hareketi ve kontrolünün çerçevesi ile ilgili yasal altyapının oluşturmayı kapsadığından, yürürlükteki şartların derecesi ortaya çıkmış olacaktır. Eğer yapısal reformlar, başarıyla uygulanmışsa fiyatların takip ettiği piyasa yapısı refah artışını sağlayacaktır.

Geçen süreç değerlendirildiğinde, BDT ülkelerinde piyasa reformlarının uygulanmasında ciddi zorluklar yaşanmış ve bunlar

⁴⁰ UNECE, "Economic survey of Europa in 1989-1990", s.13-17.

⁴¹ ARROW K., "Economic Transition: speed and scope", Journal of Institutional and Theoretical Economics, Vol. 156, No: 1, 2000, s. 11.

bazen reformların eksik uygulanmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. BDT ülkelerinin çoğu reform süreci boyunca ya reformları kısmi uygulamışlar ya da reformlar kâğıt üzerinde kalmıştır. Aslında reformların eksiksiz uygulanması serbestleştirme ve özelleştirme hareketini, yapısal ve kurumsal reformların aynı hızda takip etmemesinden kaynaklanmaktadır.⁴² Bu durum, çoğu zaman geçiş sürecinde BDT ülkelerinin farklı yapısal durumları olan; komünist yapının derin kalıntıları, demokratik kurumsallaşmanın uzun sürece yayılması, yaşanan bu sıkıntıların temel nedenleri arasında sayılabilir.

2.1. 1989 Yılından Günümüze Sistem Değişim Reformları

BDT ülkelerinde sistem değişikliğine yönelik reformlar Aralık 1991 yılında SSCB'nin dağılmasıyla başlamaktadır. Eski Sovyet cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, piyasa ekonomisine geçişi hedefleyen programlar hazırlamışlardır. Bu programları kendi paralarını basmaları takip etmiştir. 1992 yılı boyunca, Şok reform stratejisi seçilmiştir. Bu strateji; fiyatların serbestleştirilmesi, toplu ve hızlı özel mülkiyeti öngören bir özelleştirme programını kapsamaktaydı. Rusların ilk reform dalgası 1994 yılının ortalarında tamamlanmış, kamuya ait imalat sektörlerinin özelleştirilmesini öngören ikinci dalga ise 1995–1997 yılları arasında tamamlanmıştır. Ocak 2000'den itibaren bekle ve gör politikası izlenmesi nedeniyle reformların hızında bir düşüş yaşanmıştır. 2001 yılında kapsamlı bir reform yasası hazırlanmıştır. Bu yasa, vergilendirmeden sigorta sistemindeki değişime kadar geniş bir alanı kapsamıştır.

⁴² WORLD BANK, "Transition, The First Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern Europe and Former Soviet Union", Washington D.C., 2002.

BDT ülkelerinin belirlemiş oldukları reform programlarının temelini özelleştirme ve serbestleştirme oluşturmaya rağmen, reformların ilerlemesinde düzensizlikler görülmüştür. Beyaz Rusya ve Moldova'da 1990'lı yıllarda reformlar çok yavaş ilerlemiş, hatta Beyaz Rusya planlı ekonominin temel unsurlarını hâlâ terk etmemiştir. Ukrayna ise, fiyatların serbestleştirilmesi ve kaynakların etkin dağıtımını engelleyen mal takasına dayalı ticari işlemlerden devletin elini çekmesini sağlamıştır. Diğer önemli reform alanlarından biri olan tarım sektöründe, özel mülkiyete geçişi sağlayacak toprak reformunu öngören parlamento kararı alınmıştır. Diğer bir reform da vergi sistemine yönelik yapılmış ve vergi sisteminin aşamalı bir şekilde değiştirilmesi düşünülmüştür. 1990'lı yılların başlarında, Kafkaslarda kriz ortamının yaşanması Azerbaycan'da reformların 1990'lı yılların ortalarından itibaren başlamasına neden olmuştur. Yeni özelleştirme programı ve özel sektör için uygun şartların oluşturulmasını içeren, hali hazırdaki yapısal ve kurumsal reform politikaları, zorlu çevresel etkenlere rağmen, Ermenistan ve Gürcistan'da başarılı sonuçlar alınmasını sağlamıştır. Örneğin, her iki ülkede de, işletmelerin özelleştirilmesi tamamlanmış ve bazı büyük ölçekli işletmelerin yabancı yatırımcılara satışı yapılmıştır. Ek olarak, Ermenistan hükümeti, 1994'ün başlarından itibaren, toprak piyasasının gelişimine izin vermiştir.

Orta Asya ekonomileri, doğal kaynakların egemen olduğu ve çoğu reform inisiyatifleri, menfaat gruplarının direnişinin tehdidi altında bulunduğu ülkelerdir. Doğal kaynaklardan sağlanan gelir, bu ülkelerde reformlar yoluyla uygulanacak politikaların yoğunluğunu azaltmış ve doğal kaynaklarla elde edilen gelirin dışında sağlanacak gelirlerin cazibesini azaltmıştır.⁴³ Bununla beraber, Kazakistan fiyatların serbestleştirilmesi ve serbest ticaret rejiminin uygulanması

⁴³ ESAMOV A., RAISER M., BUITER W., "Nature's Blessing or Nature's Curse: The Political Economy of Transition in Resource-based Economies", EBRD Working Paper, No: 65, London , 2001.

anlamında, geniş çaplı reformlar gerçekleştirmiştir. Küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi tamamlanmış ve altyapıya ait bazı kurumlar özel mülkiyete devredilmiştir. Kırgızistan, liberalleşmeye dönük çok hızlı bir başlangıç yapmasına rağmen, 1997 yılına kadar reformlarda çok az mesafe katedilmiştir. Tacikistan ise, bağımsızlığın ilk yıllarında piyasa reformlarına yönelik politikalar izlemiş, bu bağlamda, 1997 yılına kadar sıkı bütçe politikası ve liberalleşmeye yönelik bazı politikalar uygulanmıştır. Küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi tamamlanmış ancak büyük ölçekli işletmeler ve toprak reformuna yönelik aşamalar henüz uygulanamamıştır. Daha sonraları, örneğin 2000 yılında, tarıma elverişli arazilerin yaklaşık %50'si özelleştirilmiştir. Diğer taraftan, Özbekistan ve özellikle Türkmenistan'da yetkililer hâlâ bazı ürünlerin fiyat kontrolünü ellerinde tutmakta ve kaynakların dağıtımını merkez tarafından yapılmaktadır. Özelleştirme Türkmenistan'da önemsenmemiştir. Özellikle, doğal kaynakların çıkarılması, tarım ve inşaat, finansal araçlar alanında özel sektörün payı hemen hemen yok denecek kadar az ve çoğu yatırımlar dolaysız olarak devlet tarafından finanse edilmektedir.⁴⁴

Toparlanacak olursa, BDT ülkelerinde sistem değişikliğine yönelik reformların hızı düzensizlik arz etmektedir. Bu durum daha çok, ülkelerin politik ayaklanma, askeri sorun, ekonomik kriz ve çıkar ilişkilerinden kaynaklanmaktadır. Olaya bölgesel perspektiften bakıldığında, Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetleri, reformlarda sona yaklaşırlarken, BDT ülkeleri için ise, daha katedilmesi gereken uzun bir yolun varlığı söz konusudur.

BDT ülkelerinin hiçbirisi reformların geneli dikkate alındığında, Orta ve Doğu Avrupa reformcularına yetişememişlerdir. Bununla beraber, bazı BDT ülkeleri, reformların genelinde olmasa da, bazı

⁴⁴ UNECE, Economic Survey of Europa, "Progress in Systemic Reforms in the CIS", 2003 Issue 1, s. 124 - 125.

reformlarda hızlı bir gelişim göstermişlerdir. Bu suretle, reformların bazılarında hızlı mesafe alan ülkelerin varlığından bahsedilebilir. Bu grup içerisinde, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna sayılabilir. Reform sürecinde yavaş ilerleme gösteren ülkeler Beyaz Rusya ve Türkmenistan'dır. Bunun yanında, Özbekistan'da da reformlar yavaş bir seyir göstermesine karşın, Tacikistan'ın önünde yer almaktadır. Kırgızistan ve Moldova ile üç Kafkas ülkesi ise orta seviyede bir hızla ilerlemektedirler.

2.2. Sistem Değişimine Yönelik Reformların Öğeleri

Sistem değişimine yönelik reformların öğelerini maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz;

- Serbestleştirme veya liberalleşme, fiyat, ücret ve dış ticarete yönelik reformları kapsamaktadır.
- Mali Yapı, Vergilendirme ve Sübvansiyon; sıkı bütçe politikasının uygulanması ve bütçenin finansmanını sağlayan vergi sisteminin değişimi ve maliye ve para politikası alanındaki reformları öngörmektedir.
- Özelleştirme; reform sürecinin en önemli ögesi olan özelleştirme, mülkiyet değişimini içermektedir.
- Toprak reformu

2.2.1. Liberalleşme Reformları

Reform öncesi çarpıklığı, fiyat, ücret ve dış ticaretin serbestleştirilmesi ve döviz kuruna geçiş yoluyla çözüme, kolay bir kabul ve gerekli sistem değişimini sağlayacak reformların eksiksiz uygulanmasını şart koşmaktadır. Bununla beraber, ilk reformculardan bazıları, liberalleşmeyi yapısal değişimi ve kurumsal

dönüşümde yavaş işleyişe rağmen kaynakların etkinliğini arttıracığını beklemekteydiler.⁴⁵

Bu beklentilerle aynı çizgide, Rusya, IMF destekli program çerçevesinde çoğu fiyatları serbestleştirdi. Katma değer vergisini (KDV) yürürlüğe koydu, dış ticaret üzerindeki kontrolü kaldırdı ve 1992 yılının başlarında ticaret üzerindeki devlet tekeline son verdi. Temmuz 1992 tarihinde ise, farklı kur uygulamaları kaldırıldı. Dış ticaretin serbestleştirilmesine yönelik tatmin edici uygulamalar, 1996 baharına kadar sürdürülmüş ve bunu cari hesapların yeniden düzenlenmesi takip etmiştir. Fiyatların serbestleştirildiği bütün ülkelerde, enerji sektörüne yönelik serbestleştirme uzun süre geciktirilmiştir. BDT ülkelerindeki üretimin, eski Sovyet cumhuriyetlerinden sağlanan enerji tüketimine bağlı olması bu alanda yapılacak reformların ve yatırımların cesaretinin kırılmasına neden olmuştur.

Rusya'nın uygulamış olduğu reformlar, diğer BDT ülkelerine örnek teşkil etmiştir. Ukrayna ve Kazakistan 1994'ün sonu itibariyle, çoğu fiyatların piyasa koşullarına göre belirlenmesini sağlamışlardır. Özbekistan ise, fiyatların serbestleştirilmesini 1995 yılına kadar sürdürmüştür. Azerbaycan ve Ermenistan da 1995 itibariyle fiyat kontrolünü piyasaya bırakmışlardır.⁴⁶

Beyaz Rusya, Türkmenistan ve Özbekistan dışındaki diğer BDT ülkeleri ticaretin serbestleştirilmesi ve dış ticaretin BDT dışındaki ülkelere yayılması açısından önemli gayretler sarf etmişlerdir. Ancak yine de bu alandaki reform hareketleri yavaş kalmıştır. Azerbaycan'da resmi kurum ve piyasada birbirinden farklı olan döviz kurlarının birleştirilmesi 1995 yılında sağlanmış bu durum Beyaz

⁴⁵ BERG A., "Does Macroeconomic Reform Cause Structural adjustment? Lessons from Poland", Journal of Comparative Economics, Vol. 18, No:3, 1994, s. 376-409.

⁴⁶ UNECE , a.g.e., 2003, s.126.

Rusya'da 2000 yılında gerçekleşmesine rağmen, Türkmenistan hâlâ çoklu döviz kuru rejimine devam etmektedir. Diğer taraftan, Türkmenistan ve Beyaz Rusya'da tarife dışı engeller olarak adlandırılan kota ve lisans şartı hâlâ yürürlüktedir. Özbekistan 1998 yılı itibariyle lisans zorunluluğu ve gümrük vergisini kaldırdı. Ancak, yerli endüstriler için ticaret ve döviz kuru sınırlaması hâlâ devam etmektedir. Bu ülkede de çoklu döviz kuru uygulamasına devam edilmektedir.

Günümüzde çoğu BDT ülkeleri hâlâ, ticareti ikili anlaşmalar yoluyla yürütmektedirler. Aralık 2002 itibariyle yedi BDT ülkesi Dünya Ticaret Örgütüne (DTÖ) girmek için çaba göstermekteydiler. Bu ülkelerden Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Ukrayna görüşmelerde önemli aşamaları geride bırakmışlardır. Diğer yandan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Tacikistan ve Özbekistan görüşmelerde oldukça yavaş ilerlemişler, buna karşın Türkmenistan görüşmelere henüz başlamamıştır. Bir karşılaştırma yapılacak olursa, BDT ekonomileri, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerine göre açıklık açısından daha geride bulunmaktadır.⁴⁷

BDT ülkelerinde yaşanan zorluklarla beraber, liberalleşme yumuşak bir şekilde ilerlemektedir. Bağımsızlığın kazanılmasından altı ay sonra, Tacikistan'da patlak veren iç savaşın ardından fiyatlarla ilgili düzenlemelere 1993'ün ilk aylarında başlandı ve yılsonunda ücretlerle ilgili gösterge seçimi tamamlandı. Beyaz Rusya ise, fiyatların serbestleştirilmesine yönelik bir buçuk yıllık reform çalışmasından sonra fiyat kontrolüne yeniden dönmüştür. Devletin uygulamış olduğu fiyat kontrolü 2001'in ikinci yarısında gevşetilmiştir. Önemli hususlardan birisi de, 1998 yılında yaşanan Rusya krizi, Kazakistan, Ukrayna ve Rusya federasyonunda geniş çaplı ticari kısıtlamalara neden olmuştur. Özbekistan ise, 1997

⁴⁷ a.g.e., 2003, s.127.

yılında sabit fiyat uygulaması ve döviz kuru kontrolüne devam etmiştir.⁴⁸

Sonuç olarak, BDT ülkeleri, geçen on yılı aşkın sürede, fiyat ve ticaretin serbestleştirilmesiyle ilgili, hâlâ kapsamlı bir reform programı uygulayamamışlardır.

Göstergeler, ilk olarak ülke grupları arasındaki farklılıkları göz önüne sermektedir. Buna göre, 12 yılı aşkın geçiş sürecinde, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri kapsamlı fiyat ve ticaret serbestleştirmesini sağlamışken, BDT ülkelerinin, ülkelerin grup ortalamasının çok gerisinde kaldığını göstermektedir.⁴⁹ Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin 11 yılı aşkın süredir uygulamış olduğu kapsamlı fiyat ve ticaretin serbestleştirilmesine yönelik reformları, BDT ülkelerinin yarısı, bir yıl dâhi uygulayamamışlardır. BDT ülkeleri arasında, Kazakistan ve Rusya başta olmak üzere, Ermenistan, Gürcistan, Kırgızistan ve Moldova en iyi performansı gösteren ülkeler olarak ön plana çıkmaktadırlar. BDT ülkelerinde gerekli reform hareketinin istenilen ölçülerde yerine getirilememesinin temel nedeni, yapısal reformlardaki eksikliklerden kaynaklanmıştır.

2.2.1.1. Fiyatların Serbestleştirilmesi

Türkmenistan'da birçok önemli ürünlerdeki fiyat kontrolleri devam etmektedir. Türkmenistan, bu süreçte 1996 yılına kadar beklemiştir. Geçiş döneminin başlangıcında fiyat serbestisi genel olarak sağlanmıştır, ancak, hâlihazırda gıda, enerji, toplu taşıma ve çeşitli hizmet alanlarındaki fiyat kontrolleri devam etmektedir. Temel ihtiyaç mallarının fiyatlarının doğrudan hükümet tarafından

⁴⁸ a.g.e., 2003, s.128.

⁴⁹ SACHS J., ZINNES C., EILAT Y., "Benchmarking Competativeness in Transition Economies", CAER II Discussion Paper 62, Harvard Institute for International Development (HIID), February 2000, s. 37, table 10.

belirlenmesine ilave olarak, belirli bir limitin üstündeki iç ve dış ticarete konu mallarda da fiyatlar 1994 yılında kurulan mal borsası aracılığıyla kontrol altında tutulmakta ve borsanın onayına tabi bulunmaktadır.

Fiyat kontrollerinin devam ettirilmesine yönelik, 30 milyon Manatı (resmi kurdan yaklaşık 5700 dolar) aşan tüm yerel ve uluslar arası işlemlerin mal borsasında kaydı tutulmakta ve ülkedeki belirli büyüklüğü aşan ticaret borsa seanslarında gerçekleştirilmektedir. Borsanın fiyatını uygun görmediği sözleşmeleri onaylamama yetkisi bulunmaktadır. Ayrıca, borsa, ihracat sözleşmelerini onaylamak için bir dizi şartın yerine getirilmesini aramaktadır. Sözleşme düşük fiyatlı olmamalı ve ülkede ihraç edilecek mala ihtiyaç bulunmamalıdır. Sözleşmedeki fiyatın uygun olup olmadığını belirlemek için, borsa'nın, sözleşmede öngörülen fiyatı uluslar arası piyasalardaki fiyatlar ile kıyaslama yetkisi bulunmaktadır. İthalat sözleşmelerinde de aynı şekilde fiyatlar piyasaya göre düşük veya yüksek olmamalı ve ithal edilmesi öngörülen ürünün yerli üretimi bulunmamalıdır. Eğer aynı ürün ülkede üretiliyorsa, ithalat belirli bir harç ödenmesi şartına bağlanabilmektedir. Mal borsası ihracat sözleşmelerinde olduğu gibi fiyat kontrolleri yapabilmektedir. İç ticaretteki sözleşmeler ile takas sözleşmelerinin de mal borsasına kaydedilmesi gerekmektedir. Bu sözleşmelerde de fiyatlar mal borsasının onayına tabidir.⁵⁰

2.2.1.2. Ticaretin Serbestleştirilmesi ve Dış Ticaret

Türkmenistan'ın ihracatı, pamuk ve enerji ürünlerine dayanmakta ve eski Sovyet cumhuriyetleri ile ticaret yapılmaktadır. Ülkenin 1992 yılında ihracatta uluslararası fiyatları uygulamak

⁵⁰ CIA World Fact Book 2000, "Turkmenistan", (çevrimci)<http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/geos/tx.htm>

istememesi ve ödemelerin döviz ile yapılmasını kararlaştırması, eski Sovyet cumhuriyetlerinin, ödeme güçlüğünden dolayı, özellikle gaz ihracatında çoğu kez problem yaşanmıştır.

Türkmenistan ihracatının bu sınırlı görünümü nedeniyle, devletin ticaret politikasını sadece ihracat miktarını arttırma yönünde değil de, pazarın çeşitlendirilmesini ve ihracatın katma değerinin arttırılmasını da kapsamaktadır.⁵¹ Bu çerçevede, temel ihraç maddesi olan gaz üretiminin arttırılması hedeflenmiştir. Maalesef, gaz üretiminde sağlanan artışa rağmen, ihracat pazarı çeşitlendirilememiş ve geleneksel ithalatçı olan BDT ülkeleri ticaretin baş aktörleri olamamışlardır.

Türkmenistan'ın dış ticareti genellikle ticareti gerçekleştiren iki ülke arasında mal takası anlaşmalarına dayanmaktadır. Takasa konu olacak mallar ve fiyatları dünya piyasası da dikkate alınarak belirlenmektedir. Takas işlemi sadece makine ihracatını değil yabancı hizmetleri de kapsamaktadır. Örneğin 1993 yılında İtalyan şirketi olan "Technologie Progetti Lavori" ile Türkmen yetkililer arasında, Aşabat tekstil sahasıyla ilgili yapılan 250 milyon dolarlık anlaşma uyarınca ödeme, petrol karşılığı yapılmıştır. Yine, Fransız şirketlerinin inşaat sektöründe yapmış oldukları hizmetlerin karşılığı da petrol olarak ödenmektedir. Takas yönteminde ticarete konu alan malların Türkmenistan'da ihtiyaç duyulan ürünler olmaması nedeniyle, mal takası Türkmenistan tarafından %50 ile sınırlandırılmıştır. Günümüzde de, ithalatçı ülkelerin ödeme güçlükleri sebebiyle %50 nakit %50 takas yöntemiyle ticaret devam etmektedir.

Diğer taraftan, ticaretin serbestleştirilmesi için, ticaret üzerindeki dolaysız kontroller değiştirilmiştir. 1992 yılında ithal ve ihraç edilen mal ve hizmetler ve diğer ihtiyaçlar resmi makamlarca

⁵¹ "Turkmenistan issues ambitious oil gas program", Oil and Gas Journal, PennWell Publishing Company, 8 November 1993.

belirlenmiştir. Çoğu sınırlamaların 1993 yılında hafifletilmesiyle beraber lisansa tabi tutulan ihtiyaçlar sadece az sayıdaki lüks ve stratejik mallarla sınırlandırılmıştır.

Dış ticaretin merkezileştirilmesine yönelik yapılandırma hareketini, 1994'te Aşkabat mal borsasının düzenlenmesi takip etmiştir. Bu düzenlemeden sonra ulusal ya da uluslararası 250000 Manat'ı aşan bütün ticari işlemlerin belirlenen kurdan ciro edilmiş ve kaydının yapılmış olması gerekiyor. Devlet bu uygulamasıyla ticaretin yasalara göre icra edilip edilmediğini kontrolü altına almayı hedeflemiştir.

Devlet gelirlerinin arttırılmasına yönelik, 1993 yılı başlarında dövizle ihraç edilen mallara ihracat vergisi uygulanmıştır. Uygulanan vergi, doğal gaz için %80, petrol ve tadil edilmiş mallar için %20 ve kimyasal maddeler için %15 olarak belirlenmiştir.⁵² Uygulanan bu gümrük vergileri, ihracatçılar için ağır bir vergi yükü oluşturmuştur.

Türkmenistan ticarete önemli sayıda tarife dışı engeller uygulamaktadır. Bunlar arasında ticaret sertifikası ve yatırım projelerinin tescil edilme zorunluluğu sayılabilir.

Yabancı şirketler yapacakları yatırım ve dış ticaret ile ilgili çalışmalarını Devlet Yabancı Yatırım Ajansı' (SAFI) ve Devlet Ticaret Malı ve Hammadde Borsası'na (SCRME) tescil ettirmek zorundadırlar. Bunlara ek olarak, kontrat ve projelerin tescil ettirilmesi gereken Valilik (Hekimlik), vergi daireleri ve bazı sektörel Bakanlıklar gibi kurumlar da söz konusudur.

SCRME genellikle hem yerli hem de yabancı tüccarlara zorluklar çıkarmaktadır. Cumhurbaşkanlığı özel kararıyla SCRME, ülke içerisinde üretilen ve yurtdışından ihraç edilen malların fiyatlarının belirlenmesi ve ihracat kontratlarının uygulamasının denetimiyle

⁵² Türkmenistan ile ilgili ticari düzenlemeler için, bkz. National Trade Data Bank, Market Reports, "Turkmenistan", United States Department of Commerce, Washington DC, various issues.

vazifelendirilmiştir. Diğer taraftan işletmeler para cezasına da çarptırılabilir. Bu gibi zorunluluklar, ülkeye düşük kalitede ürün ve hizmet ithal edilmesine neden olmuştur. Ayrıca SCRME ülkeye mal girişinden sonra ödeme yapılmasını da zorunlu kılmıştır.⁵³

Diğer taraftan yabancı yatırımcılar işlemlerini SAFI'ye de tescil ettirmek zorundadırlar. SAFI'de yapılan tescil işlemi zaman kaybına ve mal ve hizmetlerin tüketiciye ulaşmasında gecikmelere neden olmaktadır.

Kazanç vergisi kanunu, katma değer vergisi kanunu (KDV) ve ücret fonu toplam matrahı ile ilgili kanunu içeren ticaret vergisi yapısı, yabancı yatırımcıları bu dezavantajlı durumdan kurtulmak için yerli yatırımcılarla ortak olarak yatırım yapmaya yönlendirmiştir. KDV ile ilgili kanun yerli yatırımcıların bu alandaki yasal düzenlemelerden muaf tutularak geniş alanlarda çeşitli malların üretimini yapmalarına imkân vermiştir. Diğer taraftan, bu gibi muafiyetler benzer ithal mallarına uygulanmamaktadır.⁵⁴

Gaz kaynakları ile ilgili kanunun 37. maddesi petrol ve doğal gaz sektöründeki kontrat sahiplerinden kalite, fiyatlar, işleme ve dağıtım şartlarında rekabet edebilmeleri şartıyla ekipman, materyal ve Türkmenistan'da tamamlanmış mamul üretimi konusunda öncelik istenmektedir. Bu istek yabancı yatırımcılar ve tacirler açısından bir problem oluşturabilir.⁵⁵

⁵³ "Country Commercial Guide, Turkmenistan", US & Foreign Commercial Service, 1999, s.37.

⁵⁴ 1 Temmuz 1998 tarihinden itibaren, Kamu ve kamuya ait olmayan işletmeler ve tarımsal varlıklar. Mal ve hizmetlerin ihracatlarından sağlanan kazançlarının KDV'den muaf tutulması kararlaştırılmıştır.

⁵⁵ Ayrıntılı bilgi için ilgili mevzuata bkz.

2.2.2. Mali Sisteme Yönelik Reformlar

Merkezi plan ekonomilerinde vergi sistemi bozuk ve ihtiyaç karşılamaktan uzaktı. Geçiş sürecinde, vergi sistemine yönelik uygulanan reformlarla, vergi yükü ve yapısında önemli değişimler yaşandı. Yapılan reformlardaki nihai amaç, eski vergi sisteminin yerine, kamu işletmelerinin sübvansiyonunun azaltıldığı, etkin olarak sıkı bütçe politikasının uygulanmasına imkân verecek ve karmaşıklık yerine benzerlik ifade eden bir sistem sunmaktır.⁵⁶

Rusya 1992 yılında KDV vergisini yürürlüğe koymasına rağmen, vergi reformundaki ilk köklü reform hareketi, ancak 1998'in ortalarında gerçekleştirilmiş ve sonrasında, bu reform hareketi aşamalı olarak devam ettirilmiştir. Rusya'da yürürlüğe konulan vergi reformunun hedefi, bütün vergi kalemlerinden vergi yükünü azaltmak, vergi kaçakçılığının önüne geçilmesi ve bu amaçla güçlü vergi yönetiminin oluşturulmasıdır. Bu bağlamda, 2001 yılında kişisel gelir vergisi yürürlüğe girdi. Ayrıca, KDV'nin alanı CIS ülkeleriyle yapılan enerji dışı ticaretle genişletilmiştir.

Diğer BDT ülkelerinde, KDV dışındaki vergi sistemiyle ilgili düzenlemeler yavaş ilerlemektedir. Moldova'da vergi sistemine yönelik reformlar, 1992 yılında başladı, vergi muafiyetleri ise, ancak 1998 yılında kaldırılabilir. Ukrayna, 1993'ün başında gelir vergisi kanununu öngören yasayı kabul etmiştir. Bu yasa kabul edildikten iki yıl sonra yürürlüğe girmiştir. Kafkaslarda, Gürcistan, 1992'de gelir ve yeni işlem vergilerini kabul etti, ancak, vergi gelirleri düşük bir seyir izlemiştir. Ermenistan, 1997'de yapmış olduğu vergi reformunun ardından, 2000'de vergi kanununda önemli sadeleştirmelere gitmiştir. Orta Asya ülkelerinde ise, Kazakistan

⁵⁶ DOBRINSKY R., "Tax structures in Transition Economies: a Comparative Perspective vis-à-vis EU Member States", Paper Presented at the East-West Conference on Structural Challenges and the Search for an Adequate Policy Mix in The EU and in Central and Eastern Europa, Vienna, 4-5 November 2002.

1995'in ortalarında vergi yasası çıkarılmış ve 2001 yılında kanunda sadeleştirmeye gidilmiştir. Aynı süreç, Kırgızistan'da bir yıl sonra, Tacikistan'da ise 1999 yılında gerçekleşmiştir. Türkmenistan 1995'in ortalarında, gelir vergisini kanunlaştırmasına ve Özbekistan'ın 1998'de yeni vergi kanununu yürürlüğe koymasına rağmen, sektörler arası farklı vergi işlemlerinin önüne geçilememiştir.

Bununla beraber, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleriyle bir karşılaştırma yapılacak olursa, bu yapılan reformlardan sonra bile, vergi yükü ve değişik vergilerdeki vergi türlerindeki muafiyetler açısından farklılıklar vardır. Örneğin, Avrupa Birliğinde ortalama vergi yükü, GSMH'nin yaklaşık %41 iken, bu oran Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde %33 civarında, BDT ülkelerinde ise %22 olarak hesaplanmıştır. Vergiler arasındaki uyum derecesi ve kazanç vergilerinin seviyesi diğer bütün ülkelerin üzerindedir. Ayrıca kişilerin dolaysız vergilendirilmesi konusunda Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri BDT ülkelerine nazaran daha fazla ilerleme göstermişlerdir.⁵⁷ Vergilerin etkin toplanması, hâlâ uluslararası standartların çok gerisindedir.

Vergi reformunun, sübvansiyonlar ve finansal disiplin üzerine önemli etkileri söz konusudur. Eski merkezi planlama döneminde, kamu işletmeleri gevşek bütçe politikasıyla idare edilmekteydiler, firmalar iflasa karşı devlet garantisine sahiplerdi ve geniş sübvansiyon ve kredi imkânları altındaydılar.

1990'lı yılların başlarında, Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde, devletin bütçeden doğrudan sübvansiyonu çok sınırlıydı. Ancak, diğer gelişmiş ülkelerdeki seviyelerde de değildi. Bunun yanında, resmi bütçe verileri, devlet sübvansiyonunu olduğundan önemli ölçüde düşük göstermiştir. Devletin zor durumda kalan firmalara finansal yardım, dolaysız bütçe yardımı, borç muafiyeti, devlet

⁵⁷ DOBRINSKY, a.g.e., s. 12-17.

kredileriyle destek, ödenmemiş vergi ve kredilerinin genellikle devlet bankalarına veya kuruluşlarına ait olması, gibi çok farklı şekillerde gerçekleşmekteydi. Bunun benzeri kombinasyonları ve fazlasını BDT ülkelerinde de görmek mümkündür. Bu rakamlar arasında, Beyaz Rusya, Özbekistan ve Türkmenistan'ın verileri yer almamıştır. Bu ülkeler dışında, Dünya Bankası BEEPS (Business Environment and Enterprise Performance Survey Project) tarafından, 1999 yılında yapılan hesaplama göre, BDT ülkelerinin hepsinde verilerini geciktirmeden ve zamanında ödeyen firmaların sayısının %10'nun üzerinde olmadığı ortaya çıkmıştır.⁵⁸

Sonuç olarak, veriler bize, sıkı bütçe uygulamalarının her zaman liberalleşmeyi takip etmediğini göstermektedir. Bazı kaynaklar, yeni firmalar için gevşek bütçe uygulamalarının daha da gevşetildiği ve yeni firmalarla sıkı bütçe politikası uygulamasından daha da uzaklaşıldığını ortaya koymaktadır. Kafkas ülkeleri, fiyatların ve ticaretin serbestleştirilmesi konusunda önemli ilerlemeler göstermesine rağmen sıkı bütçe politikasında, diğer BDT ülkelerinin gerisinde kaldıkları görülmektedir. Sıkı bütçe politikasını en iyi uygulayan ülkeler Beyaz Rusya Ve Özbekistan olmuştur. Bu ülkeler diğer alanlardaki reformları aynı başarı ile uygulayamamışlardır.

2.2.2.1. Bütçe ve Vergi Reformu

Piyasa şartları altında ülke bütçesinin etkili yönetimi, siyasi veya ticari harcamaların belirlenmesinde daha yetkili olma, ulusal bütçenin hazırlanma zamanı, finansların kurumsal yapı tarafından yönetilmesine ihtiyaç vardır. Ayrıca bu kurum, fiili harcamaları ve

⁵⁸ Bu bilgiler, Dünya Bankası BEEPS kuruluşunun yapmış olduğu 24 geçiş ülkesini de kapsayan 4000 firmayı içine alan, 1999-2000 yılına ait çalışmasından alınmıştır. Ayrıntı için bkz. (çevrimci) <http://www.worldbank.org/governance/beeps/>

uygulama anındaki sorunları idare etmelidir. İşte bütün bu görevleri üstlenecek olan Hazine departmanı, Ekonomi ve Finans Bakanlığına bağlı olarak oluşturulmuştur. Aynı zamanda bütçeyle ilgili diğer unsurlar, özel planlama, analizler geliştirilmiştir. Hazine ödeme sistemi, devlet ile bankacılık sistemi arasındaki ilişkilerde köklü değişikliklere sebebiyet vermiştir. Bölgesel Hazine Departmanları, bakanlıkların ve kurumların bütçe hesaplarını gözetlemekte ve ödemeler dengesi hakkında zamanında ayrıntılı bilgiyi iletmektedirler.

Bütçe ve vergilendirme sistemi, piyasanın geliştirilmesi, bütçenin oluşumu, mali analiz ve politikanın oluşması, değerlendirmeler için yapılmıştır.

Türkmenistan'da bağımsızlığın ilk yıllarında bütçe yıllık olarak hazırlanmamaktaydı. Maliye bakanlığı üçer aylık bütçeler belirlemekteydi. Söz konusu bütçelerin üçer aylık hazırlanmasının nedeni, ülkedeki yüksek enflasyon ve tahminler için gerekli verilerin bulunmasıdır.⁵⁹

1997 yılından itibaren, bütçe yıllık olarak hazırlanmaya başlandı. Türkmenistan'da devlet bütçesi merkezi ve yerel olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Merkezi bütçe, bakanlıklar, birlikler, kamu iktisadi teşebbüsleri ve teşkilatların bütçesinden oluşmaktadır. Yerel bütçe ise, il, ilçe ve nahiyelerin bütçelerinden oluşmaktadır.

Bütçenin hazırlanma süreci, kurumların kendi bütçelerini iktisat ve maliye bakanlığına teklif taslağı olarak sunmasıyla başlamaktadır. Bakanlık tarafından yapılan incelemelerin ardından bütçede görülen eksikliklerin düzeltilmesi amacıyla ilgili kurumlara yeniden iade edilir. Düzeltmelerin tamamlanmasından sonra, bakanlığın onayı ile Bakanlar kuruluna sevk edilir. Bakanlar kurulu herhangi bir düzeltme gereği duyarsa iade eder ve önceki süreç

⁵⁹ TİKA, a.g.e., s.52-53.

yeniden başlar. Aksi durumda, Bakanlar kurulunun onayının ardından Meclis başkanı ve Cumhurbaşkanlığına teklif olarak sunulmaktadır. Bütçe Cumhurbaşkanının onayının ardından kabul edilmektedir. Bu süreç, Kasım-Aralık ayları içerisinde tamamlanmaktadır.

Türkmenistan'da 1997 yılından beri, bütçe yıllık olarak hazırlanmaktadır. Ülkede denk bütçe politikası uygulanmaktadır. Bütçede herhangi bir nedenle, açık oluşması durumunda, açık bankalardan sağlanan finansman ya da gelecek yılın bütçesine ekleme yoluyla kapatılmaktadır. Genellikle Türkmenistan'da bütçe fazlası söz konusudur. Buna neden olarak, işten çıkarılanlardan sağlanan fazla ve doğal zenginliklerden Cumhurbaşkanı'nın onayı ile bütçelere yapılan transferler görülmektedir.

1995 yılında planlanan bütçe fazlasına, özellikle ekmek ve unun ülke halkına bedava dağıtımının ifade edilmesinin ardından gerçek dışı nazarıyla bakılmıştır.⁶⁰ Ve 1995 yılı bütçesi açıkla sonuçlanmıştır. Bunun yanında, bütçeye önemli girdi sağlayacak temel tüketim maddelerinden, elektrik, gaz, su, tuz ve ulaşım giderleri 2010 yılına kadar ücretsiz karşılanması yönünde karar alınmıştır.

Bütçelerin kaynakları çeşitli vergilerden oluşmaktadır. Merkezi bütçe, Katma değer vergisi, Kazanç vergisi, yeraltı zenginlikleri vergisi, gümrük vergileri ve taşıt vergileri gibi kalemlerden kaynak sağlamaktadır. Yerel bütçenin kaynakları, Gelir vergisi, şerefîyeler (şehri güzelleştirme vergisi), emlak vergisi, cezalar, harçlar v.s.'den oluşmaktadır.

⁶⁰ UNIDO, United National Industrial Development Organization, "Central Asian Republics, Industrial development Review", Volume II, 1996, s.85.

Türkmenistan bütçe sistemini eski Sovyet bütçe sisteminden ayıran temel fark, Sovyet döneminde Türkmenistan'da hazırlanan bütçeden merkezi yönetime bir payın gönderilmiş olmasıdır.

Türkmenistan'da vergilendirme ve mali sistemin geliştirilmesi bağlamında, 1992 yılında bazı yeni yasalar kabul edilmiştir. 1993 yılında ekonomide uyarıcı bir etkiye sahip olan, gelir vergisi, KDV ve işlem vergisini öngören yasalar kabul edilmiştir. Vergilendirme sistemindeki bu değişiklikler ülkenin girişimcilik ve yatırım faaliyetlerini etkilemiştir. Küçük işletmeler tarafından ödenen vergiler azaltılmıştır. En az %30'u dövizle yapılan yabancı yatırım işletmeleri ilk üç yılda kazanç ve dividant vergilerinden muaf tutulmuşlardır. Ülkeye yapılan dolaysız yabancı yatırımlar, yatırımcılara sadece işletme yönetiminde yer almalarını sağlamamış aynı zamanda yerli uzmanlara işlerinde etkinliğe sahip olmalarını da sağlamıştır.

2.2.2.2. Para ve Maliye Politikasına Yönelik Reformlar

Piyasa ekonomisinin temel unsurlarından birisi de, mali politikalarıdır. Piyasa ekonomisinde, istikrarsızlıkları önlemek ya da ekonomik gidişatı denetlemek ve gerektiğinde müdahale etmek için temel iki farklı politika aracına ihtiyaç vardır; vergiler ve kamu harcamalarından oluşan maliye politikası ve faiz ve parasal unsurların kontrolünü sağlayan para politikası. Merkezi planlama döneminde, bu iki politika aracında kullanılmamaktaydı. Bundan dolayı, geçiş ülkeleri için, piyasanın temel araçlarından olan maliye ve para politikaları için gerekli altyapının oluşturulması bir zorunluluktur. Bu amaçla, para politikasının temel unsurları olan merkez bankası, sermaye piyasası ve bankacılık sistemi piyasa ekonomisine göre yeniden düzenlenmelidir. Maliye politikası alanında

ise, vergi sistemi, bütçe ve bunları uygulayıp denetleyecek kurumsal yapılarda ciddi manada reform ihtiyacı söz konusudur.

Türkmenistan'da bankacılık sistemi henüz, planlı ekonomi döneminden kalma mali kaynakların akışını kontrol etme işlevinden, tasarruf sahipleri ile yatırımcılar arasında aracılık etme işlevine dönüştürülemedi. Türkmenistan'da batılı standartlara göre bankacılık daha başlangıç dönemindedir.

Kasım 1993'de Türkmen Manat'ının piyasaya girişinden önce, para politikası Rusya Merkez Bankası tarafından yürütülüyordu. Uygulanan politika, gerek Türkmenistan gerekse eski Sovyet cumhuriyetlerinde ortaya çıkan enflasyonist baskılara çözüm getirememiştir. Türkmenistan'ın Rubleyi bırakıp Manat'a geçmesinden sonra Türkmenistan Merkez Bankasının daha muhafazakâr bir politika seçeceği ve en öncelikli iş olarak ulusal paranın istikrarının sağlanacağı ümit ediliyordu. Bu ümitler başlangıç aşamasında, yerine getirilemedi. Enflasyon 1994'de %1,100 ve 1995 yılında ise %2,500'ler seviyesinde gerçekleşmiştir.⁶¹

1993 yılında Türkmenistan para birimi Manat oluşturulmuş ve sınırlı konvertibilite tanınmıştır. Aynı yıl yürürlüğe konulan Döviz Düzenleme Kanunu ile tüm uluslararası işlemlerdeki ödemeler garanti altına alınmıştır. Bu genel kurala karşın, ihracat ve ithalatta yaygın olarak kontroller devam etmektedir. Döviz piyasasına erişime önemli kısıtlamalar getirilmiştir. Ülkede sabit kur rejimi uygulanmakta olup, resmi kur, piyasada oluşan kurun yaklaşık olarak beşte biri oranındadır. Resmi kur ile piyasa kuru arasındaki bu farklılık, EBRD tarafından hazırlanan 2000 Yılı Geçiş Raporunda, ekonominin piyasa şartlarında işleyişinin önündeki en büyük ve maliyetli engel olarak gösterilmektedir. Bu durum aynı zamanda ülkeye yönelik yabancı sermaye girişine de caydırıcı etki

⁶¹ EBRD, a.g.e., 2004, s.40

yapmaktadır. Hem ÷lkeye yönelik hem de ÷lkeden sermaye transferleri Merkez Bankası'nın onayına tabidir. Ülkeye döviz getirmek isteyen yatırımcılar için herhangi bir kambiyo kısıtlaması bulunmamaktadır. Yabancı yatırımcılara kârlarını Türkmenistan'da tekrar yatırıma dönüştürebilme, ÷lke dışına transfer edebilme veya Manat olarak döviz hesabına yatırabilme hakkı tanınmıştır. Kamu ödemelerinin geliştirilmesi, muhasebe, mali raporlama ve mali sistemin idaresi gibi hususlarda hükümete önemli hizmetler sunan hazine sistemlerinin geliştirilmesi konusunda eski SSCB ÷lkeleri arasında yapılan bir kategorizasyonda Türkmenistan önemli ölçüde ilerleme kaydeden ÷lkeler arasında yer almaktadır.

Türkmenistan sermaye piyasasının ilk adımı 1991 yılında Anonim Şirketler Kanunu'nun çıkarılması ile atılmış, 1993 yılında çıkarılan Türkmenistan Menkul Kıymetler ve Borsalar Kanunu hisse senetleri piyasasının gelişimi yönündeki ikinci adımı teşkil etmiştir. Ülkede, hisse senetleri, devlet ve özel sektör borçlanma araçları ile türev ürünlerinin işlem göreceği bir Menkul Kıymet Borsası kurulması planlanmaktadır. Ancak, 2005 yılı itibariyle bu alanda hâlâ hiçbir ilerleme kaydedilememiştir.

1991 öncesi maliye politikası kararları, merkez tarafından alınmaktaydı. Sovyetler Birliği'ndeki ÷lkeler, kamu harcamalarının %20'sine yakını ve GSMH'nin %10 'una varan kısmını birlikten transfer etmekteydiler. Ülkenin yurtdışından elde ettiği gelirlerden, muamele vergisi ve kişisel vergiler aracılığıyla gelir elde ediliyordu. Toplanan gelirler, cumhuriyetler ve yerel yönetimler arasında paylaştırılıyordu.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, eski gelir paylaşım şekli devam etmedi ve 1991 yılında ÷lkeler vergi sisteminde önemli değişikliklere gittiler. Bu vergi sistemi, işletme gelir vergisi sabit %35 olarak belirlendi. Ayrıca muamele vergisi ve satış vergilerinin yerine %28 oranında katma değer vergisi ve bazı ürünlerin

tüketimine dolaylı vergilerin konulmasını içermektedir. Ek olarak, kişisel gelir vergisi sistemi artan oranlı vergi sistemi ile değiştirildi.

1992 yılında temel gelir kaynaklarını, toplam gelirden %26 oranında kesilen katma değer vergisi ile işletmelerin gelirinden %20 oranında kesilen işletme gelir vergisi oluşturmaktadır. Diğer gelir kaynakları ise, devletin sahip olduğu toplam gelirin %29'unu oluşturan pamuk ve gaz gelirleridir.

Türkmen Merkez Bankası Manat'ın konvertibilitesini arttırmak ve enflasyonun tek rakama düşürülmesini sağlamak amacıyla sıkı para politikasını uygulamıştır. Aralık 1999 yılında Milli Gelirin iki katına çıkartılması ve kamu sektöründe çalışanların maaşlarının iki kat arttırılması yönünde karar alınması 2000 yılının ilk çeyreğinde para arzının aşırı şekilde büyümesini sağlayacağı beklenmiş ve dolayısıyla hem enflasyonda hem de kara borsadaki yabancı paraların manat karşısındaki değerinin yükseleceği beklenmiştir.⁶² Döviz kuru ile ilgili beklentiler kısmen doğrulanmış olsa da, enflasyon hakkında beklentiler boşa çıkmıştır. Bunun temel nedeni, ücretlerdeki artışın kamu sektöründe çalışanların bir kısmının işten çıkartılması yoluyla finanse edilmesidir. Örneğin gerek eğitim gerekse sağlık sektöründe çalışanların bir bölümü aşırı istihdam gerekçesiyle işten çıkarılmış ve bunlara ödenecek ücretlerle istihdam edilenlerin ücretleri finanse edilmiştir. Buna benzer durum, 2004'te de gerçekleşmiştir.

Para politikasıyla ilgili, dikkate değer husus, para politikasının etkinliğini arttıracak olan unsurlardan, merkez bankasının bağımsızlığı ve etkin sermaye piyasasının olmamasıdır. Bu nedenle uygulanan para politikası, döviz politikasından ileri gitmemiştir. Çünkü, para politikasının temel araçları olan, açık piyasa işlemleri,

⁶² a.g.e., s.14.

reeskont oranları ve zorunlu karşılık oranları için, sermaye piyasasının varlığına ve iyi işleyen bir banka sistemine ihtiyaç vardır.

Mali sistemle ilgili yapılması gereken reform hareketleri, gerekli şekilde uygulanmadığından, bu alandaki çalışmalar kısır kalmıştır. Dolayısıyla piyasanın temel unsurlarından olan, maliye ve para politikası uygulamalarının çerçevesi daraltılmıştır.

2.2.3. Özelleştirme

Piyasa ekonomisine geçiş süreci, devletin yapısında, verimli alanların mülkiyeti ve kontrolünü kapsayan köklü bir değişimi zorunlu kılmaktadır.

Özelleştirmenin kurumsal çerçevesi ile uygulanan bütçe politikası arasında yakın ilişki söz konusudur. Bu bağlantı iki şekilde ortaya çıkmaktadır; birincisi, devlet, kredi sıkıntısı çeken ve iflasın eşiğine gelen kamu firmalarının kontrolünü sağlıklı yapamamaktadır. İkincisi, politik müdahaleler yoluyla, firmaların zarar etmesine neden olunmuştur. Bundan dolayı, kamuya ait kurumların, özel mülkiyete devrini ifade eden özelleştirme, geçiş sürecinin ilk yıllarında etkinliğin sağlanması ve gelirin artırılması için gerekli şartların en önemlisi olarak görülmekteydi.

Geçiş ekonomilerinde genel olarak özelleştirme yöntemleri dört başlık altında sıralanabilir;⁶³

- **Sahibine İade;** bu yöntem mülkiyetin ilk kazanımının adaletsiz olduğu durumlarda, devlet varlıklarının gerçek sahiplerine iadesini kapsamaktadır. Bu yöntem geçmişteki yapılan adaletsizliklerin düzeltilmesi yoluyla ülkede mülkiyet haklarının yasal korunmasına yönelik

⁶³ TANDIRCIOLU Haluk, "Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, 2002, s. 209-212.

toplumun güvenini arttırır. Bu yöntem Estonya ve kısmen Çek cumhuriyeti haricinde pek benimsenen bir yöntem olmamıştır.

- **Doğrudan Satış ve Eşit Teklifler;** Bu yöntem ile temel amaç, kamuya ait teşebbüslerin yabancı yatırımcılar dâhil işletme yönetici ve çalışanları dışındaki alıcılara satılmasıdır. Bu yaklaşımın temel avantajı, yabancı yatırımcılar yoluyla yeni teknoloji ve yöntemlerin ülkeye getirilmesidir. Bu avantajların yanında bazı sakıncalarında olması söz konusudur. Örneğin yerli sermayenin yetersizliği ve yabancı yatırımcıların isteksizliği özelleştirme sürecini zora sokabilir. Bunun yanında, bu yöntemle özelleştirmeye halkın adaletsiz bölüşüm nazarıyla bakması diğer bir sorunu teşkil etmektedir. 1990 yılı başlarında çoğu geçiş ülkesi bu yöntemi benimsemesine rağmen, Estonya ve Macaristan dışında başarı sağlanamamıştır.
- **Yönetici ve Çalışanlara Satış;** bu yöntem kamu kuruluşlarının çeşitli işçi ve yönetici kooperatif ya da birliklerine satışı ya da bağışlanmasını öngörmektedir. Bazı ülkelerde bu iki sınıfın sahip olduğu nüfuz bu yaklaşımın uygulanabilirlik ve politik çıkarlar açısından avantajlara sahip olduğu görülmüştür. İçsel özelleştirme uygulama kolaylığı ve hızı açısından çok önemli faydalara sahip olmasına rağmen geçen süreç yabancı girişimcilerin girişinin engellemesi yoluyla ülkede oluşacak rekabet ortamının önlenildiği tespit edilmiştir. Çoğu dezavantajlarına rağmen yönetici ve işçilerin mülkiyet edinimi birçok ülkede en popüler yöntem olarak uygulanmıştır.

- **Hisse Senedi Satışı;** diğer adıyla Kuponla özelleştirme yöntemi, ulusal sermayenin yetersizliği durumunda en çok uygulanan yöntemlerden biridir. Kupon yönteminin tercih edilmesindeki temel nedenlerden birisi, diğer özelleştirme tekniklerinin sahip olduğu adaletsizliklerin büyük ölçüde kaldırılmasını ve yabancı yatırımcılara satıştan kaynaklanan kaygıların giderilmiş olmasıdır. Bu yöntem diğerlerine göre daha şeffaf ve adildir. Diğer taraftan özelleştirmenin büyük ölçekli ve hızlı yapılmasına da imkân sağlar. Bu yöntem, en iyi Çek cumhuriyetinde uygulanmıştır. Diğer yandan, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Letonya ve Litvanya'da yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir.

Farklı özelleştirme uygulamalarına rağmen, 1990'lı yılların başlarında, özel mülkiyet, bazı BDT ülkelerinde fazla önemsenmemiştir. Mülkiyetin değişimi noktasında, Ermenistan, Gürcistan, Ukrayna ve Rusya federasyonu olağan üstü gayret göstermiştir. Türkmenistan ve Beyaz Rusya'da ise ilerleme çok yavaş olmuştur. Özelleştirme sürecinin ilk aşamasında, bütün küçük ölçekli işletmeler, müzayede ile yerli girişimcilere satılmıştır.

Rusya'da özelleştirmenin bir kısmı, 1992'de çıkartılan yasa çerçevesinde, orta ve büyük ölçekli işletmeler hisse senedi çıkartmak suretiyle, halka arz edilmiştir. Rusya'nın halka arz sistemi, daha çok işletmelerin işçilere devredilmesi sistemine benzemektedir.⁶⁴ İlk programın 1994'ün ortalarında sona ermesinden sonra, devletin özelleştirme kapsamında tuttuğu işletmelerin yaklaşık %70'i özelleştirilmiştir. Bu da, Rus sanayisinin yaklaşık %30'unu oluşturmaktadır. İkinci özelleştirme hamlesi ise, 1995-1997 yılları arasında uygulanmış, ancak yürütülen ikinci aşama Rusya'da bazı

⁶⁴ HARE P., MURAVYEV A., "Privatization in Russia", Russian-European Center for Economic Policy, Research Paper Series, Moscow, 2002.

kesimlerin yararına hizmet etmekten ileri gitmemiştir.⁶⁵ Ukrayna'da küçük ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi, 1992 yılı mart ayında başladı, ancak, özelleştirme süreci günümüze kadar uzamıştır. Moldova'da 1995 yılı itibariyle mülkiyetin değişimi sağlanmıştır. Beyaz Rusya da küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine yönelik yasayı 1995 yılında çıkarttı ve devir yöntemine ilişkin, senetle satışı öngören yöntemi, 1994 yılında yasallaştırmıştır. Ancak, özelleştirme ile ilgili başarı çok sınırlı kalmıştır. Küçük ölçekli işletmelerin, ancak yarısından azı özelleştirilmiştir.

Kafkas ülkelerinde diğerlerine göre, daha başarılı bir süreç yaşanmıştır. Ermenistan'da küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine 1991 yılında başlanmış ve hisse senedi yoluyla arzı öngören yöntem ise 1994'ün ekim ayında yasallaşmıştır. Bu yasayla, özelleştirme sürecinin 2003'ün sonu itibariyle sonuçlandırılması amaçlanmıştır. Gürcistan'da küçük ölçekli işletmelere yönelik uygulanan başarılı özelleştirme programı, 1993 yılında yürürlüğe girmiştir. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin dörtte biri özelleştirilmiş, büyük ölçekli işletmeler ise, 1995'te özelleştirme programına dâhil edilmiştir. Azerbaycan'da sürecin 1997 yılında başlamasından sonra, 1998-1999 yıllarında durduruldu ve yeni bir program uygulamaya koyulmuştur. Bunun yanında, 1994 yılından beri uygulanan üretim paylaşım anlaşması dolayısıyla, petrol ve gaz sektörü dolaysız yabancı yatırımlar için cazip hale getirilmiştir.

Orta Asya ülkelerinde ise, mülkiyet değişimi çok yavaş olmuştur. Tacikistan'da küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi ile ilgili yasa 1991 yılında çıkartılmıştır. Sürecin yavaş işlemesi nedeniyle orta ve büyük ölçekli işletmeleri kapsayan özelleştirme programı, ancak, 1996 yılında karara bağlanmıştır. Özbekistan'da

⁶⁵ HOFF K., STIGLITZ J., "After Big Bang? Obstacles to Emergence of the Rule of Law in Post-communist Societies", World Bank, Washington D.C., 2002, s.7-8.

ılımlı bir özelleştirme süreci izlenmiştir. Küçük ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine yönelik yasa, 1994 yılında yürürlüğe girmiştir. Kırgızistan'da ise, 1994'te hızlı bir hamleyle, büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine başlanmasından sonra, program saydamlık ve etkinliğin olmadığı gerekçesiyle, 1997'de durdurulmuştur. 2002 başlarında kabul edilen yeni programla iki yıl içerisinde 400 firma özelleştirilmiştir. Kazakistan'da da 1994 yılında başlayan özelleştirme süreci, iki yıl içerisinde tamamlanmıştır.

Özel sektörün gerek özelleştirmeler, gerekse yeni firmalar kurulması yoluyla hızlı bir şekilde geliştirilmesi reform sürecinin temel unsurlarından birini oluşturmaktadır. Genel olarak, geçiş dönemlerinde mülkiyet yapısı önemli ölçülerde değişmiştir. Ancak, Türkmenistan bu genel sonucun bir istisnası olarak durmaktadır. Türkmenistan'da, 1993 yılında kabul edilen mülkiyet hakkı kanunu ile her türlü mülkiyet devlet garantisine bağlanmıştır. Yasa, özel mülkiyeti gerçek kişiler, tüzel kişiler ve gerçek ve tüzel kişi ortaklıklarına ait mülkiyet olarak üç kategoriye ayırmaktadır. Arazi mülkiyeti hakkı yabancılara tanınmamış olup, Türkmenistan vatandaşları 50 hektara kadar arazi mülkiyetine sahip olma hakkını elde etmiş, ancak bunu satma, devretme veya değiştirme hakkına sahip değildir.⁶⁶

Geçiş sürecinin geçen 14 yılının sonunda, hâlâ devletin ekonomi üzerindeki sıkı kontrolü devam etmekte ve siyasal iktidar bu kontrolü elinden bırakmanın yol açabileceği politik gelişmeler nedeniyle buna istekli değildir. Yöneticiler tarafından sürekli olarak serbest piyasa ekonomisine geçişe vurgu yapılmasına karşın, kamunun ekonomideki payının azaltılmasına yönelik olarak gerçek anlamda herhangi bir reform yapılamamıştır. Tablo 12'de de görüldüğü üzere, Türkmenistan'da özel sektörün GSMH içindeki payı,

⁶⁶ CESAR Mustafa, "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Türkmenistan'da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci", T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, (çevrimci)<http://www.dtm.gov.tr> (25.05.2005)

% 25 ile tüm geçiş ekonomileri içerisinde en düşük seviyeye sahip ülkeler arasındadır. Bu oran diğeri geçiş ekonomilerinden Macaristan'da % 80, Rusya'da % 70, Kazakistan ve Kırgızistan'da % 60 seviyelerine yükselmiştir.⁶⁷

Sovyet dönemindeki ekonomik yapıyı dönüştürmek için gerekli reformları uygulamada çok yavaş kalınmıştır. Ülkedeki ekonomik faaliyetlerin büyük kısmı, hizmetler sektörünün bir bölümü haricinde hâlihazırda devlet kontrolünde ve piyasa mekanizması dışında yürütülmektedir. Hükümet, özellikle pamuk ve enerji üretimi alanlarındaki kontrolü bırakmakta gerek stratejik gerekse politik kaygılar nedeniyle isteksiz davranmaktadır.

Türkmenistan'da 2000 yılı itibariyle, büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi için bir hukuki çerçeve hazırlanmış, ancak çok az sayıda orta ve büyük ölçekli işletme özelleştirilebilmiştir. Fischer ve Sahay'a göre⁶⁸, geçiş ekonomilerinin özelleştirme yaparken önceliği küçük ölçekli firmalara vermesi, bu alanda mesafe alınabilmesi bakımından önem taşımaktadır. Türkmenistan'da da bu yöntem izlenmiş ve küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinde önemli ölçüde mesafe kaydedilmiştir. Ancak, küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesinde de ülke, diğeri geçiş ekonomilerine kıyasla geri kalmıştır.

⁶⁷ EBRD Transition Reports 1998 and 2002 (London), 1998 and 2002; S.Estrin, "Competition and corporate governance in transition economies", Journal of Economic Perspectives; Vol.16, No/1, Winter 2002.pp.101-124. ve CESAR, a.g.e. (çevrimci)<http://www.dtm.gov.tr> (25.05.2005)

⁶⁸ FISCHER S., SAHAY R., "The Transition Economies After Ten Years", IMF Working Paper, February 2000,

Tablo 9: BDT ve Orta ve Doğu Avrupa Ülkelerinde Özel Sektörün GSMH İçindeki Payı (2002) ve Özelleştirme Metodları

	Özel sektörün GSMH içindeki payı	Birinci Aşama			İkinci Aşama		
		Doğrudan Satışlar	Yönetim çalışanlarına satış	Senetle satış	Doğrudan Satışlar	Yönetim çalışanlarına satış	Senetle satış
Orta Avrupa							
Çek cumhuriyeti	80			+	+		
Macaristan	80	+				+	
Slovakya	80	+					+
Polonya	75	+				+	
Slovenya	65		+				+
Baltık cumhuriyetleri							
Estonya	80	+					+
Litvanya	75			+	+		
Letonya	70			+	+		
Doğu Avrupa							
Arnavutluk	75		+				+
Bulgaristan	70	+					+
Romanya	65		+		+		
Hırvatistan	60		+				+
Makedonya	60		+		+		
Bosna Hersek	45						
Yugoslavya	40						
BDT ülkeleri							
Ermenistan	70			+		+	
Rusya Federasyonu	70			+	+		
Gürcistan	65			+	+		
Kazakistan	65			+	+		
Ukrayna	65			+		+	
Azerbaycan	60			+	+		
Kırgızistan	60			+		+	
Moldova	50			+	+		
Tacikistan	50		+				+
Özbekistan	45		+		+		
Türkmenistan	25		+		+		
Beyaz Rusya	20		+				+

Kaynak: EBRD Transition Reports 1998 and 2002 (London), 1998 and 2002; S.Estrin, "Competition and corporate governance in transition economies", Journal of Economic Perspectives; Vol.16, No/1, Winter 2002.pp.101-124. ve diğer geçiş raporları.

Türkmenistan'da özelleştirmenin yasal çerçevesi ile ilgili yasal düzenlemeler, özelleştirme kanunu ile 19 Şubat 1992 yılında kabul edilmiştir.⁶⁹ Bu yasa ile devlet özel teşebbüsün gelişmesi, halkın kendi mesleğini seçme ve istihdam açısından ekonomik özgürlüklerinin sağlanması ve yeni ekonomik yapının oluşturulmasını amaçlamaktadır. Yasa kamu teşebbüslerinin kolektif işletmelere, anonim şirketlere, kooperatiflere ve diğer yatırımcılara devredilmesini öngörmektedir. Yasa, ilgili işletmelerin üretim çizgisinin devam ettirilmesi, ürünlerin belirli alıcılara dağıtımı, sosyoekonomik imkanların korunması ve ekolojik emniyet ve çevrenin korunması gibi zorunlulukları da içermektedir.

Yasaya göre özelleştirmenin temel prensipleri aşağıdaki gibidir;⁷⁰

- Kamu teşebbüslerinin devredilmesinde öncelik işçi topluluklarına verilmiştir,
- Özelleştirme işleminde sosyal fayda garanti altına alınmıştır,
- Mülkiyetin devrinde hem serbestiyet hem de ödeme ile ilgili taahhütler söz konusudur,
- Özelleştirme işleminin denetimi için tedbir koyulmuştur,

Çıkarılan bu yasa, özelleştirme sürecinin hukuki çerçevesini çizmiştir. Özelleştirmenin yasal çerçevesi 1992'nin Şubat ayında hazırlanmasına rağmen özelleştirme işlemi yavaş ilerlemiş ve sanayi sektörünün tamamını kapsamamıştır. 1993 yılında devlet sanayide, bilimde, sağlık ve ulusal kültürde ve GSMH'nin %80'ine sahip olan enerji ve tarım sektörü için önemli role sahip olan piyasa ekonomisini geliştirme yönünde çaba göstermeye çalışmıştır. Buna

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için "Turkmenskaia Iskra", 5 March 1992.

⁷⁰ Ayrıntılı bilgi ilgili mevzuata bkz.

rağmen devlet, kamu teşebbüslerini elinde tutma politikasına devam etmiş, yabancı yatırımcıların sadece petrol ve gaz araştırmaları ile ilgili yeni projelerinin uygulanmasına izin vermiştir.

Önceliğin işçilere tanındığını belirten yasa ise, 1994 yılının Mayıs ayında yürürlüğe girmiştir.⁷¹ Bu süre içinde marketler ve küçük işletmeleri içine alan küçük çaplı bir özelleştirme reformu başlatıldı. Planlara göre, 1995 yılı itibariyle, 4000 adet satış tamamlanması gerekirken, bunların sadece 1400 kadarı raporlandırılmıştır. Bu bilgiler ışığında, ilk etapta küçük ölçekli hizmet ve ticari işletmelerin özelleştirilmesine ağırlık verilmiştir. 1994 yılında 1064, 1995 yılında 402, 1996 yılında 224, 1997 yılında 138 ve 1998 yılında 107 işletme özelleştirilmiştir. Bu rakamlar, serbest piyasa ekonomisine geçişin ilk aşamasında gerçekleştirilen özelleştirmelerden sonra, özelleştirmenin yavaşladığını göstermektedir.

1997 yılında yayımlanan üç ayrı kararname ile küçük ve orta boy işletmelerin ihale yoluyla, büyük işletmelerin anonim şirkete dönüştürülerek, modernizasyon gerektiren işletmelerin ise, yatırım taahhüdü yollarıyla satılması kararlaştırılmıştır. Buna göre, 100'den az sayıda işçi çalıştıran ve önemli bir yatırıma ihtiyaç duyulmayan işletmeler ihale yoluyla, 100'den fazla işçi çalıştıran büyük boy işletmeler ise anonim şirkete dönüştürüldükten sonra satılacaktır. Bu güne kadar hiç bir büyük işletme özelleştirilememiştir.

Özelleştirilen teşebbüslerin çok büyük bir bölümünü ekonomik önemi oldukça sınırlı bir düzeyde olan küçük ölçekli ticaret ve gıda işletmeleri oluşturmuştur. Büyük işletmelerin özelleştirilmesi çok yavaş ilerlemektedir. Büyük ölçekli işletmeler aşamalı olarak satışa sunulmuştur. 1999'a kadar 43 imalat firması özelleştirildi. 73 işletme ise açık arttırma ile çalışanlara satıldı. Yabancı yatırımcılara satılan

⁷¹ UNDP, HDR 1997, a.g.e., s.19.

işletme sayısı ise yok denecek kadar azdır. 1999 yılı itibariyle özelleştirilen işletmelerden imalat sanayinde faaliyet gösterenlerin sayısı sadece 43'tür. Özelleştirilen işletmelerin % 75'i işletmelerin yönetici ve çalışanlarına, geri kalanları ise, ihale ve pazarlık yoluyla yerli özel işletmelere satılmıştır. Özelleştirilen işletmelerin faaliyet alanlarına göre dağılımına bakıldığında; % 64'ünün tüketici hizmetleri, % 32'sinin ticaret ve gıda, % 2'sinin tamamlanamayan inşaatlar ve % 2'sinin de imalat sanayinde faaliyet gösteren işletmeler olduğu görülmektedir.⁷²

Diğer taraftan, özelleştirme çalışmalarının yavaş ilerlemesinde, kamunun ekonomideki kontrolü bırakmak istemeyişi ile bağlantılı temel etkenlerden bir diğeri hükümetin satış listesine koyduğu işletmeler arasında özelleştirilebilecek durumda olanların sınırlı sayıda olmasıdır. Küçük ölçekli ticarethaneler ve restoranlar dışında özelleştirme listesinde yer alan işletmeler faaliyet halinde olmayan ve zarar eden kurumlardan oluşmaktadır. Ayrıca, gaz, petrol, ulaşım, telekomünikasyon, sağlık, eğitim ve kültür sektörleri özelleştirme kapsamı dışında tutulmaktadır.⁷³

Geçiş ekonomilerinde özel sektörün gelişebilmesi için, elverişli piyasa şartları ve etkin bir rekabet ortamının oluşturulması gerekmektedir. Zira, elverişli piyasa şartları oluşturulmadığı ve özellikle ucuz krediler ve sübvansiyonlara dayalı esnek bir bütçe politikası izlendiğinde kaynakların rasyonel kullanılamaması dolayısıyla orta ve uzun vadede özel sektörün gelişimi engellenmiş olmakta ve işletmelerin yeniden yapılandırılması gecikmektedir. Özel sektörün gelişimine imkân tanıyacak destekleyici mahiyetteki piyasa şartları, makro ekonomik istikrar, sıkı maliye politikası, rekabetçi

⁷² IMF, "Recent Economic Development, Turkmenistan", December 1999, s.53-54.

⁷³ CESAR, a.g.e., (çevrimci) <http://www.dtm.gov.tr> (Temmuz 2005)

piyasalar ve mülkiyet haklarının garanti altına alınması olarak sıralanabilir.

2.2.3.1. Özelleştirme Sürecini Etkileyen Faktörler

Geçiş ülkelerinde, kamu teşebbüslerinin özelleştirilmesinde ilerlemenin çok yavaş olmasının temel nedeni, devletin, önemli sektörlerin kontrolünü bırakmak istemeyişinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla, bu durum çeşitli ekonomistler tarafından önerilen piyasa ekonomisine geçiş sürecinde deneme-yanılmalar yoluyla en optimum seçeneğin bulunmasına gayret edilmesi ve özelleştirmelerin işletmelerin gerçek değerleri üzerinden yapılması ve bunun için acele edilmemesi yaklaşımından oldukça farklı bir tutumdur. Zira özelleştirmeler için siyasal bir irade bulunmamaktadır. İktidar, en azından bugüne kadar, kamunun ekonomi için önemli sektörlerden çekilmesi yönünde bir tutum benimsememiştir.⁷⁴ Diğer taraftan, özelleştirme çalışmalarının yavaş ilerlemesinde, kamunun ekonomideki kontrolü bırakmak istemeyişi ile bağlantılı temel etkenlerden bir diğeri hükümetin satış listesine koyduğu işletmeler arasında özelleştirilebilecek durumda olanların sınırlı sayıda olmasıdır. Küçük ölçekli ticarethaneler ve restoranlar dışında özelleştirme listesinde yer alan işletmeler faaliyet halinde olmayan ve zarar eden kurumlardan oluşmaktadır.⁷⁵ Ayrıca, gaz, petrol, ulaşım, telekomünikasyon, sağlık, eğitim ve kültür sektörleri özelleştirme kapsamı dışında tutulmaktadır.

⁷⁴ a.g.e., (çevrimci) <http://www.dtm.gov.tr> (Temmuz 2005)

⁷⁵ BUTLER Stuart M., Çev. Can AKTAN COŞKUN, "Kamu Hizmetlerinin Özelleştirilmesi", (çevrimci) <http://www.canaktan.org> (16.03.2004)

Yukarıda sayılan iki temel faktöre ilave olarak özelleştirme çalışmalarının yavaş ilerlemesinin bir dizi farklı nedeni bulunmaktadır:⁷⁶

- Özelleştirilen işletmelerin üretim modernizasyonu ve teknolojik gelişime ayak uydurması için yatırıma ihtiyaç duyması nedeniyle özelleştirilmesinin maliyetli olması,
- Devletin özelleştirmeye ilgili özel yatırım projelerine yeteri derecede finansman desteği sağlamaması veya bu finansmanın devletin %51 paya sahip olmasına bağlanması,
- Özellikle orta ve büyük boy işletmeler için belirlenen fiyatların yüksek olması ve özelleştirilecek işletmelerin zarar eden kuruluşlar olması,
- Girişimciliğin gelişimine imkân tanıyacak bir hukuki alt yapının oluşturulmamış olması, diğer bir deyişle, gerekli kurumsallaşmanın sağlanamaması,
- Kalifiye işgücü ve yönetici eksikliği,
- Tescil ve lisans işlemlerinin karmaşıklığı ve bunu sağlayan kurumların yolsuzluk ve rüşvet girdabı içerisinde yüzmesi,
- Türkmen Manat'ının gerek dünya da gerekse BDT ülkeleri arasında konvertiblitesinin olmaması,
- Mevzuatın sık sık değişmesi ve mevzuatın kişi ve kurumlar tarafından farklı yorumlanması,
- Alıcılara getirilen kısıtlamalar ve bunun sıkı prosedürlere bağlanması,
- Hükümetin orta ve büyük boy işletmelerin çoğunluk hisselerini devretmeye istekli olmaması

⁷⁶ CESAR, a.g.e., (çevrimci) <http://www.dtm.gov.tr> (Temmuz 2005)

Özelleştirmenin önündeki önemli engellerden biri de, bu politikayı yürütebilecek olan bir kurumsal çerçevenin eksikliğidir. Özelleştirmeyi gerçekleştirmekle görevli üç kurum bulunmaktadır, ancak bunlardan hiç birinin programı uygulayacak ve nihai kararları verecek yetkileri bulunmamaktadır. Nihai kararlar, yürütme erkinin en üst makamlarınca verilebilmektedir.⁷⁷

2.2.3.2.Özelleştirme Sürecinin Sonuçları

Geçiş ekonomilerindeki özelleştirme süreci birçok amaç ve kısıtlamalar ile farklılık göstermiştir. Özelleştirmenin ana amacı devletin, karar verme dâhil, kuruluşların sahipliliğinden çıkarılmasıdır. Bu serbest bırakmanın hızı, bazen politik düşünceler ve reformlara yardım için kritik kütle için inşa etmek için çok önemli olmuştur. O yüzden özelleştirme çoğu ülkeler için, eğer reformlar politik olarak devamlıysa, liberalizasyonun ve stabilizasyonun tamamlayıcısı olarak sayılmıştır. Ayrıca özelleştirme, işletmelerin özelleştirilmesiyle, verimliliğin artırılması hedeflenmiştir. Bu da ekonominin gelişimine olumlu katkıda bulunacağı beklentisiyle yapılmıştır.⁷⁸

Özelleştirme için ilave edilen diğer amaçlar bazen hükümet devlet gelirlerinin artırılması, rekabetin teşviki ve milli zenginliğin adil dağıtımını olarak sıralanabilir. Ancak, geçiş sürecinde, özelleştirmenin politik fizibilitesi, şeklinin ve kapsamının belirlemede diğer amaçlar kadar etkili olmuştur. Devlet, kurum müdürleri ve memurları arasındaki kuvvetin dengesi, hükümetin

⁷⁷ CESAR, a.g.e., (çevrimci) <http://www.dtm.gov.tr> (Temmuz 2005)

⁷⁸ EBRD Transition Report 1999, a.g.e., s.32

idari kapasitesi ve seçim politikası çoğu devletlerde özelleştirmenin şekline ve kapsamına önemli kısıtlamaları yerleştirmiştir.⁷⁹

Geçen on yıllık süreçte, orta ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirme problemlerine karşın, küçük ölçekli işletmeler daha hızlı özelleştirilmiştir. Çoğu küçük ölçekli işletmeler, ticaret ve hizmet sektöründe faaliyet gösterdiğinden, yönetimleri ve daha önceki sahipleri olan kamu görevlilerinin nüfuzu da düşük olmuştur. Geçen on yılın sonunda çoğu devletler küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi sayesinde hızlı ilerleme göstermişlerdir. Küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesini tamamlamayan ya da yapmayan, bazı eski Yugoslav ülkelerinde ve Beyaz Rusya ve Türkmenistan'da piyasa yapısının inşasında geri kalınmasına neden olmuştur.⁸⁰

Özelleştirme süreci doğrudan satışlar dikkate alınarak bir karşılaştırma yapılacak olursa, bu metot ne yatırımlar, ne de devlet gelirleri ve yönetim tarafından desteklenmiştir. Sonuç olarak, BDT ülkelerinde devlet, işletmelerin önemli bir kısmının sahibi olarak kalmıştır. Arnavutluk, Beyaz Rusya, Gürcistan, Litvanya, Polonya, Romanya, Rusya ve Ukrayna'da, ortalama kamu sektörünün payı, yaklaşık %15 iken, Bulgaristan, Hırvatistan, Slovenya ve Özbekistan'da %30'lar civarında gerçekleşmiştir.⁸¹

Şimdiye kadar yapılan değerlendirmeler çerçevesinde, günümüze kadar sürdürülen reform hareketi göz önünde bulundurulduğunda, BDT ülkeleri Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinin gerisinde kalmıştır. Ve hâlâ piyasa ekonomisine geçiş adına, altyapıyı sağlayamamışlardır. BDT ülkelerinin hiçbirisi, gerçek anlamda, liberalleşmemiş, kamuya ait

⁷⁹ a.g.e., s.28-33

⁸⁰ EBRD Transition Report 1999, a.g.e., s.33-34

⁸¹ BENNETT J., ESTRIN S., MAW J., "Mass Privatization and Partial State Ownership of Firms in Transition Economies", CEPR Discussion Paper, No: 2895, London, 2001.

işletmeleri özelleştirememiş ve sıkı bütçe programı uygulayamamışlardır.

Geçiş ekonomileri ile ilgili bazı genellemeler yapılacak olursa şu sonuçlara ulaşmak mümkündür;

- 1.** Özellikle BDT ülkelerinde mülkiyetin özel şahıslara devri ile kamuya ait teşebbüslerin yeniden yapılandırılması gerçekleştirilememiştir.
- 2.** Kısmen özelleştirilmiş bazı firmalar, tamamı özelleştirilmiş firmalardan daha başarılı olduğu görülmüştür.
- 3.** Bazı ülkelerde ise, özelleştirilmiş firmalar ile kamu iktisadi teşebbüsleri arasında hiçbir farklılık gözlenmemiştir.
- 4.** Yabancı sermayeye devredilmek suretiyle özelleştirilen firmaların performansları ile kamuya ait teşebbüslerin performansları arasında özelleştirilen firmalar lehine önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır.

2004 yılsonu itibariyle özelleştirme süreci değerlendirildiğinde, Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinde özelleştirme ortalaması EBRD ölçüm tekniğine göre 2,4 olarak hesaplanmıştır. Bu ülkeler arasında en iyi performansı sağlayan ülkeler, Macaristan 3,4, Bulgaristan 2,9, Çek Cumhuriyeti, Polonya ve Slovakya 2,8 olmuştur. En kötü performans ise Bosna Hersek 1,4 ile Arnavutluk'a 1,6 aittir. Baltık Cumhuriyetleri, tüm sektörler dikkate alındığında 2,9 ortalamayla diğer geçiş ülkeleri arasında en iyi performansı sağlayan ülke grubu olmuştur. Bu ülkeler arasında en iyi performansı sergileyen ülke 3,3 ortalamayla Estonya olmuştur. BDT ülkeleri özelleştirme sürecinde iyi bir performans sergileyememiştir. BDT ülkelerinin özelleştirme performans ortalamaları 2 olarak hesaplanmıştır ki, bu durum tüm sektörler incelendiğinde özelleştirmenin %15'nin dâhi tamamlanamadığı görülmektedir. Özelleştirmede en iyi performansa sahip ülke 3,4 ortalama ile Ermenistan olmuştur. Bu ortalama ile

geçiş ülkeleri arasında en iyi performansı sağlayan iki ülkeden birisidir. Özelleştirme sürecinde en az gelişme gösteren ülkeler ise, Beyaz Rusya 1,2, Tacikistan ve Türkmenistan 1,5, Özbekistan ve Kırgızistan 1,6 olarak sıralanmaktadır.

Türkmenistan özelleştirmenin yasal çerçevesini belirlemesine rağmen uygulamada istenilen başarı sağlanamamıştır. Sektörler bazında değerlendirildiğinde, enerji sektöründe özelleştirme yapılmamış ve günümüzde devlet enerji sektöründe tek söz sahibi olarak durmaktadır. Telekomünikasyon sektöründe sabit hatlarda devlet özelleştirmeye gitmemiş ancak mobil telefon sektöründe özel teşebbüsün yatırımları bulunmaktadır. 2005 yılında devlet Türkmencell adı altında bu sektörde girmiştir. Ulaşım sektörünün tamamı hâlâ devletin kontrolünde bulunmaktadır. Ancak şehir içi taşımacılıkta çok sınırlı oranda özel sektör girişimde bulunmuştur. Bu oran %15'in altındadır. Zorunlu ihtiyaç maddelerinin üretimi ve dağıtımını konusunda da devletin kontrolü söz konusudur. Örneğin, elektrik, su, şehir içi telefon görüşmeleri, tuz, benzin, motorin ve şehir içi toplu taşıma araçlarının fiyat kontrolü hâlâ devlet tarafından yapılmakla birlikte sayılan mal ve hizmetler ücretsiz ya da düşük bir ücret karşılığında halka sunulmaktadır. Bu durum bu alanlarda özelleştirme yapılmasını engelleyen en önemli hususlardan birisi olarak değerlendirilmektedir.

Tablo 10: Geçiş Ülkelerinin Özelleştirme Performansları

ÜLKE	ENERJİ SEKTÖRÜ				İLETİŞİM		ULAŞIM			ŞEHİRÇİ TAŞIMA	SU	ORTALAMA
	Isınma	Elektrik Üretimi	Elektrik Dağıtımı	Gaz üretim ve Dağıtımı	Sabit Hat	Mobil	Havayolu ve Limanlar	Demiryolu	Karayolu			
Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri	2,2	2,3	2,8	2,6	3,6	4,5	1,6	1,5	1,3	2,2	2,3	2,4
Arnavutluk	1	3	3	(1)	1	5	1	1	1	3,5	2	2
Bosna Hersek	1	1	1	(1)	1	3	1	1	1	3	1	1,4
Bulgaristan	2	2,5	5	(3)	5	5	1	1	1	3,5	2,5	2,9
Çek cumhuriyeti	4	3	3	4	2	3,5	2	2	1	2	4	2,8
Hırvatistan	1	2	1	2	5	5	2	2	2	1	2,5	2,3
Macaristan	2,5	4	5	4	5	5	2,5	2	2	2	3	3,4
Makedonya	4	1	1	(1)	5	5	1	1	1	2,5	1	2,1
Polonya	3	3	2,5	2	5	5	2	2	2	2	2	2,8
Romanya	2	2	3	3	5	5	2	2	1	2,5	2,5	2,7
Slovakya	3	2	5	5	5	5	1	1	1	1	2	2,8
Slovenya	1	2	1	3	1	2,5	2	1	1	1	2,5	1,6
Baltık cumhuriyetleri	3	2	2	5	5	5	2,2	2,7	1	2,5	1,7	2,9
Estonya	4	2	2	5	5	5	2	5	1	2,5	3	3,3
Letonya	2	2	1	5	5	5	2,5	2	1	2,5	1	2,6
Litvanya	3	2	3	5	5	5	2	1	1	2,5	1	2,8
BDT Ülkeleri	1,2	1,8	2,3	1,8	1,7	4,7	1,5	1,3	1	3,1	1,3	2
Azerbaycan	1	1	3	1	1	5	1	1	1	3,5	1	1,8
Beyaz Rusya	1	1	1	1	1	2	1	1	1	2,5	1	1,2
Ermenistan	(1)	4	5	5	5	5	5	1	1	3	2,5	3,4
Gürcistan	(1)	3	4	2	2,5	5	2	1	1	3	1	2,3
Kazakistan	2	4	3	1	2	5	1	2	1	3	2	2,4
Kırgızistan	1	1	1	1	1	5	1	1	1	3,5	1	1,6
Moldova	(1)	1	4	5	1	5	1	1	1	3	1	2,2
Özbekistan	1	1	1	1	1	5	1	1	1	3,5	1	1,6
Rusya	2	2	1	2	2,5	5	2,5	3	1	3	2	2,4
Tacikistan	1	1	1	1	1	(4)	1	1	1	3	1	1,5
Türkmenistan	1	1	1	1	1	(5)	1	1	1	2	1	1,5
Ukrayna	1	1	3	1	1	5	1	1	1	2,5	1	1,7

Kaynak: EBRD transition Report 2004, London, 2004, s. 77. ve diğer geçiş raporları.

Ebrd Ölçüm yönteminde yazılan rakamlar çu değerlere göre belirlenmiştir; 1= Özelleştirme yapılmamış ya da önemsenmeyecek değerde 2=%15'i geçmeyen oranda yapılan özelleştirme 3=Özelleştirmenin en az %25'i gerçekleştirilmiştir 4= Özelleştirmenin en az %60'ı gerçekleştirilmiştir 5= Bütün sektörde özelleştirme tamamlanmıştır.

2.2.4. Toprak Reformu

Geçiş ülkelerinde toprak reformu, başlıca üç unsurdan oluşmaktadır; toprak mülkiyetinin değiştirilmesi anlamında toprakların özelleştirilmesi, devlete ait büyük ölçekli toprakların ve kolektif arazilerin parçalara ayrılması ve sınırsız transferin sağlanması.⁸² Arazilerin parçalara ayrılması ile etkinlik arasında doğru bir ilişkiden bahsedilemez. Büyük arazilerin birçok küçük parçalara bölünmesi, mülkiyetin değişmesine rağmen etkin kullanımı sağlayamayacaktır. Toprakların mülkiyet değişimi sadece piyasa ile doğrudan ilişkilidir. Bununla beraber, plansız olarak hizmet ve finans sektörüne giren ve ölçek ekonomisine göre üretim yapan büyük tarım işletmelerinin doğmasına neden olabilir. Toprak reformu, özel mülkiyetin gelişimi açısından önem arz etmektedir. Yatırım ikliminin geliştirilmesini sağlar ve tarımın önemli bir paya sahip olduğu BDT ülkelerinde verimliliği arttırıcı bir etki doğurur. Bunun yanında, özel toprak mülkiyeti ve tarım alanındaki reformlar, diğer değerlerin özelleştirilmesinden daha yavaş gelişimi sağlar.

Rusya'da özel mülkiyet, 1991 yılında çıkarılan anayasa kararıyla güvenceye alınmıştır. 2001 yılında ise, toprak reformu yasası kabul edildi ve 2002'de yürürlüğe girmiştir. Yasa, ticari ve özel toprakların, hane halkına ait parsel ve aile çiftliklerinin transferini ve mülkiyetin etkinliğini sağlayacak düzenlemeler içermektedir. Buna ek olarak, toprakların mülkiyetinin serbestçe değişimini kolaylaştıran yasa, 2002 yılında kabul edilmiştir.

Ukrayna'da 1990'lı yıllarda çıkartılan toprak reformu kanunu, Rusya'nın uygulamış olduğu kanuna benzer niteliktedir. Ukrayna'da özel mülkiyete ait düzenlemeler, 1992 yılında yapılmış, ancak, 2005

⁸² CECH R., "Discussion on Land Privatization in Russia: the Intersection of Economic AND Political Problems, Economic Systems", Vol. 26, No.2, 2002, s. 163.

Temmuzuna kadar toprakların özel mülkiyete satışını düzenleyen yasa, Ukrayna meclisi (Rada) tarafından 2001 yılında kabul edilmiştir.

Diğer geçiş ülkelerinde, toprak reformuna yönelik uygulamalar, daha yavaş olmuştur. Çoğu ülkede, 1990 yılı boyunca, toprak reformuna yönelik çabalar gösterilmiştir. Bununla beraber, özel mülkiyete geçiş çok yavaş gerçekleşmiştir. Ermenistan, toprak reformu yasasını 1991 'de, toprak ticaretini serbestleştiren yasayı ise, 1994 baharında onaylamıştır. 1995–1998 boyunca Azerbaycan'da toprakların yaklaşık %90'ı özelleştirilmiştir. Özbekistan'da devlet hâlâ toprakların büyük bir bölümünün kontrolünü elinde bulundurmaktadır. Kontrol, pamuk ve buğday gibi tarım ürünlerinin fiyatlarının devlet tarafından belirlenmesi ile ithal ikameci programın finansmanı dolayısıyla tarım dışı sektörlere kaynakların transfer edilmesi nedenlerinden dolayı uygulanmaktadır. Bu çerçevede, Özbekistan, altın ve pamuk ihracatından sağlamış olduğu GSMH'nın yaklaşık %16'sını ithalatçılara kaydırmıştır.⁸³

BDT ülkelerinde, toprak reformu başlıca iki aşamada gerçekleştirilmiştir; ilki, eski topraklar, kolektif çiftliklere dönüştürüldü ve sonrasında sertifikalarla kişiler toprakların kolektif sahipleri oldular. Diğer taraftan, sertifikalar, toprakların fiziki alanını göstermemektedir. Netice olarak, Rusya ve BDT ülkelerinin toprak reformu, özel mülkiyetin toprağa sahip olmasını sağlamamıştır. Bu durum, BDT ülkelerindeki toprak reformu uygulamasını, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerindeki önemli ölçüde farklılaştırmaktadır. Bu ülkelerin temelde ayrıldıkları noktalar; iade, sertifika ile özelleştirme ve kırsal kesime, toprakların koşulsuz dağıtım şeklinde sıralanabilir.⁸⁴

⁸³ ROSENBERG B., ZEEUW M., "Welfare Effects of Uzbekistan's Foreign Exchange Regime", IMF Staff Papers, Vol. 48, No: 1, Washington D.C., 2001, s. 365-394.

⁸⁴ MACOURS K., SWINNEN J., "Patterns of agrarian transition Economic Development and Cultural Change", Vol. 50, No:2, 2002, s.365-394.

Türkmenistan'da tarım alanlarının halen devletin kontrolünde olmasından dolayı toprak reformuyla ilgili çok fazla bir gelişme sağlanamadığı görülmektedir. 1995 yılında devlet kontrolünde ve kooperatife ait olan tarım alanları kullanım hakkına sahip olan Dayhan Birliklerine dönüştürülmüştür. 1.7 milyon hektar ekilebilir arazinin 1,5 milyon hektarı 570 birlik tarafından kullanılmaktadır. 1996 yılı sonunda toprak reformu ile ilgili yasa çıkartılmıştır. Yasa çiftçilere özel mülkiyet hakkını öngörmektedir. Bu yasaya göre Dayhan Birliklerine bağlı ailelere toprak sahibi olma veya uzun süreli kiralama hakkı da tanımaktadır. Evvela, toprak halka iki yıllık deneme anlaşmaları ile kiralanmıştır. Bunun sebebi toprağa sahip olacak çiftçinin toprağı gerektiği gibi işleyip işlemediğini kontrol etmektir. Bu deneme süresinden sonra halka toprağın verilmesi düşünülmüştür. Toprak sahibi toprağı satma, değiştirme veya boş bırakma hakkı yoktur. Toprak sadece aile fertlerinden herhangi birine devredebilme hakkına sahiptir. Çoğu topraklar ailelere 10 ila 15 yıl süre ile belirli ürünlerin (buğday, pamuk) ekilmesi şartıyla kiralanmıştır. Devlet toprağın gerektiği şekilde kullanılmaması durumunda toprağa el koymaktadır. 1998 yılında kiralama yoluyla toprak sahibi olanların sayısı 400000'i geçmiştir.⁸⁵

İki yıllık deneme süresinin sonunda ya da süre bitmeden de çoğu çiftçiye toprak için kiralama sertifikası verilmemiştir. Bununla beraber, çiftçilerin faaliyetleri köy yönetimi tarafından belirlenen Dayhan Birlikleri komisyonu tarafından kontrol edilmektedir.

2.2.5. Sosyal Yapıda Değişim

Geçiş ekonomileri, Sovyet sisteminin dağılmasının ardından bir dizi yapısal ve kurumsal ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bu olumsuzlukların yanı sıra, devlet sosyalizminden bu ekonomilere

⁸⁵ UNDP, HDR 1997, a.g.e., s.20.

yansıyan bir miras da söz konusudur. Piyasa ekonomileriyle karşılaştırıldığında, kişi başına gelir düzeylerine göre, hem yaşam standartları hem de eğitim bakımından insani sermaye zenginliğinin bu ülkelerde görece olarak yüksekliği dikkat çekmiştir. Gelirler piyasa ekonomilerine göre daha eşit dağıtılmış ve sosyal koruma sistemi herkese istihdam güvencesi sağlayacak ve böylece gelirleri garanti altına alacak şekilde düzenlenmişti⁸⁶.

Kamu sektörü sosyalist refah politikasının gerçekleştirilmesinde oldukça önemli bir işlev görmekteydi. Çünkü istihdam garantisi bir ayrıcalık değil, teşebbüsler için kaçınılmaz bir görevdi. Emeklilik, istihdam garanti altına alınmıştı. Yaşlıların büyük çoğunluğu emeklilik maaşı almaktaydı. Sosyal sigortalar kazalar, hastalık, anne ve baba ölümleri ve çocuk doğumlarını içerecek şekilde çok sayıda gereksinimi karşılamaktaydı. Tam istihdam politikasından dolayı işsizlik tazminatına ihtiyaç duyulmamıştır.

SSCB'nin son dönemlerinde herkes için eğitim, sağlık ve sosyal koruma söz konusuydu. Sovyetler Birliğinin Orta Asya ülkelerinde 9. sınıfa kadar eğitim zorunluydu. 7-15 yaşındaki çocuklar için kayıt oranı %85-95'di. En düşük oran Kırgızistan'da bulunuyordu. Ev kadınları için çalışmak yaygın olduğundan hem kentlerde hem de kırsal kesimlerde anaokulu eğitimi ve okul öncesi eğitim verilmiştir. Okullarda tüm çocuklar zorunlu eğitimi almaktaydı. Devlet kitap, okul üniforması ihtiyacını karşılıyordu. Dördüncü sınıfa kadar yemek ücretsizdi. Öğretmenlere konut, gaz, elektrik ve ulaşım ücreti ödenmiştir. Uzak kesimlerde dâhi sağlık ve tedavi imkânları bulunmaktaydı. Doğumların %95'i hastanelerde gerçekleşmiştir.

Sosyalist koruma sistemi hem ihtiyaç sahiplerine yardım sağlamakta hem de emeklilik ödeneği şeklinde sosyal sigorta hizmeti vermekteydi. Çocuklar için doğuştan 16-18 yaşlarına kadar aylık

⁸⁶ World Economic Outlook, a.g.e., s.88.

ödeme yapılıyordu. Dul anneler, askeri personelin çocukları, bakıma muhtaç yetimler ve özürlü çocukların tümüne ödemeler yapılmaktaydı. Tarım sektöründe dâhi çalışanlar için emeklilik yaşı kadınlarda 55, erkeklerde ise 58 olarak tespit edilmişti. Orta Asya devletlerinin çoğunda, 1991 yılına kadar kamu harcamalarının hemen hemen %50'si Moskova tarafından sübvansede ediliyordu. Kamu harcamalarının %50'den fazlası sağlık, eğitim ve sosyal korumayı içeren sosyal sektörlere yapılmıştır⁸⁷.

Kısaca, merkezi planlama altında, yaşam standartları bireysel ücretlerden daha çok sosyal gelir tarafından belirlenmiştir. Sosyal gelir ya da tüketim, ücretsiz ya da sübvansede edilmiş geniş mal ve hizmetler yelpazesinden oluşmuştur. Sosyalist refah devleti özel bir içeriğe sahipti. Bu devletlerde istihdam garantisi, kapsamlı sosyal sigorta sistemleri, ücretsiz eğitim, ücretsiz sağlık hizmetleri, geniş ölçüde sübvansede edilmiş mal ve hizmetleri ile çocuk tazminatları ve burslarının yanısıra ucuz konut sağlanması gibi önemli sosyal yardımlar yapılmıştır. Ne var ki sosyal yardımların çoğu istihdam ile ilgilidir ve devlet teşebbüsleri bu yardımların sunulmasında önemli bir işlev üstlenmiştir.

Geçiş ekonomileri Sovyet döneminden önemli sosyal koruma programları devralmış ve genel olarak bu düzeyi sürdürme eğilimi taşımışlardır. Birçok ülkede, 1991-1995 döneminde sağlık hizmetleri için yapılan kamu harcamalarına ilişkin veriler, harcama düzeyinin GSYİH'nın %1,8'i ile %9,8'i arasında değiştiğini ve ortalama harcama düzeyinin %4,2 olduğunu göstermektedir. Eğitim harcamaları ise aynı dönemde, GSYİH'nın %3,3'i ile %6,8'i arasında değişmiş ve ortalama harcama %5,3 olarak gerçekleşmiştir⁸⁸.

⁸⁷ SANOTSH Mehrotra, "Public Spending Priorities and the Poor in Central Asia", Central Asia 2010: Prospects for Human Development, UNDP, 1999, s.48-57.

⁸⁸ UNDP, Poverty in Transition, a.g.e., s.97.

Aynı dönemde, GSYİH'nin yüzdesi olarak toplam sağlık ve eğitim harcamaları oranı Orta ve Doğu Avrupa ekonomilerinde %10,6, eski Sovyetler Birliği'nin geçiş ekonomilerinde ise %10,2 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran batı Avrupa'nın gelişmiş piyasa ekonomilerinde aynı dönemde %13,6 olarak gerçekleşmiştir. Geçiş ekonomileri dünya ortalamasının üzerinde (%9,3)⁸⁹ sağlık ve eğitime yönelik kamu harcamalarından ayırdıkları oran ile 1990'lı yılların ilk döneminde sosyalist rejimden devraldıkları bu düzeyi en azından koruma eğiliminde olmuşlardır. Ancak 1989 sonrasında bütün geçiş ekonomilerinde gelirlerdeki şok düşüşlerin kamu harcamalarını da önemli ölçüde kısıtladığını belirtmek gerekir. GSYİH'dan sosyal sektöre ayrılan oranlar önemini sürdürmekle birlikte, kamu harcamaları reel olarak önemli ölçüde düşmüştür.

Geçiş döneminde insani gelişme düzeyine ilişkin veriler, özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısında geçiş ekonomilerinin ekonomik ve sosyal reform programlarını uygulamaya koymalarıyla birlikte sosyal sektörde bir gelişme eğilimine girdiklerini göstermektedir. Özellikle geçiş öncesinde yaşam standartları ve eğitim düzeyi bakımından gelişmiş piyasa ekonomilerine yakın olan orta ve doğu Avrupa'nın geçiş ekonomileri kısa dönemde toparlanarak eski konumlarına yeniden ulaşmışlardır. Bu ülkelerin çoğunun Avrupa Birliği'ne katılımı sağlamış ülkeler olmasında en büyük etken sosyal sektörde sağladıkları gelişme düzeyi olmuştur.

Eski Sovyetler Birliği ülkeleri ise, iç çatışmalar ve sınır ihtilafları nedeniyle politik istikrara kavuşmamış bir kaç ülke dışında, insani gelişme düzeyi bakımından gelişmekte olan ülkeler düzeyinin üzerine çıkarak önemli bir seviye yakalamışlardır. Özellikle eğitim ve yaşam standartlarını yansıtan veriler gelişmekte olan piyasa ekonomilerinin oldukça üzerinde seyretmektedir. Belirtmek gerekir ki politik istikrarsızlık, iç çatışmalar ve sınır ihtilaflarının halen sürdüğü az

⁸⁹ a.g.e., s.211.

sayıdaki ülkelerin verilerinin bozukluğu genel BDT ortalamasını olumsuz etkilemektedir. Bu ülkeler hariç tutulduğunda, bazı BDT ülkelerinde sosyal gelişme düzeyinin Orta ve Doğu Avrupa'nın ekonomileri düzeyine oldukça yaklaştığı görülecektir.

Sosyalist refah devleti uygulamalarının geçiş dönemine yansımaları farklı olmuştur. İnsani sermaye düzeyindeki yükseklik geçişi kolaylaştırmış, ancak kapsamlı sosyal güvenlik ağının varlığı insanları işsizlik gibi ekonomik belirsizlikler ve riskler karşısında deneyimsiz bırakmıştır. Bu nedenle geçiş döneminde güçlükler yaşanmıştır. Özellikle sosyal hizmetlerin ve sosyal yardımların sürekli zarar eden devlet teşebbüsleri tarafından sağlandığı bir çok BDT ülkesinde daha ciddi boyutlarda sorunlar ortaya çıkmıştır.

Günümüzde geçiş ekonomilerinde uygulanan sosyal güvenlik sistemleri birçok yönüyle çökmüştür. Eski Sovyet sistemi altında uygulanan sosyal güvenlik sisteminin dayanaklarından birisi kapsamlı bir sosyal koruma ağının varlığıydı. Ancak, ekonomik bozulma, vergi gelirlerinin azalması, sigorta sisteminde bozulma ve özelleştirmeye bağlı olarak bu dayanak gittikçe zayıflamıştır. Bölgede temel insani gelişme düzeylerinin görece olarak yüksek olmasına önemli bir katkısı olan eski kapsamlı sosyal güvenlik sisteminin parçalanması geçiş sürecinin en büyük trajedilerinden birisi olmuştur⁹⁰.

Orta Asya ülkelerinde 1990-91 dönemi eğitim ve sağlık harcamaları toplamı diğer bölge gruplarındaki ülkelerin ortalamalarının üzerindedir. Özellikle eğitim harcamaları oranı diğer bölge gruplarına göre yaklaşık iki kat daha yüksektir. Ancak 1994-95 dönemi verileri diğer ülkelere benzer şekilde Orta Asya ülkelerinde de sağlık ve eğitim harcamalarının yarı yarıya düştüğünü göstermektedir.

Orta Asya ülkelerinde 1995 yılı sonrasına ilişkin verilere göre, GSYİH'nın yüzdesi olarak eğitim ve sağlık harcamalarında Tacikistan

⁹⁰ UNDP, HDR, a.g.e., s.52.

dışında bütün ülkelerde özellikle Özbekistan ve Türkmenistan'da belirgin bir artışın gerçekleştiği görülmektedir. Kırgızistan'da GSYİH'nin yüzdesi olarak eğitim ve sağlık harcamaları toplamı 1993 yılında %6,8 iken 1995 yılında %10,5'e çıkmış, 1999 yılında ise %6,4 olarak gerçekleşmiştir⁹¹. Kazakistan'da 1992 yılında %6,1 iken daha sonraki yıllarda yükselmeye başlamış, 1995 yılında %7,5, 1999 yılında ise %6,5 olarak gerçekleşmiştir⁹². Tacikistan'da 1991 yılında toplam %17,4 iken 1999 yılında %3,1'e kadar düşmüştür⁹³.

Türkmenistan ve Özbekistan 1990'li yılların ikinci yarısından itibaren uyguladıkları sosyal reform politikalarıyla eğitim ve sağlık sektörünün yeniden yapılandırılmasında gözle görülür bir gelişme sağlamışlardır. Bunun en belirgin göstergesi eğitim ve sağlık harcamaları için ayrılan kaynaklardaki önemli artışlardır. Türkmenistan'da GSYİH'nin yüzdesi olarak eğitim ve sağlık harcamaları 1991 yılında %9,4 iken 1996 yılında %4,4'e kadar düşmüş, ancak daha sonra artarak 1998 yılında %10,4, 1999 yılında da %8,3 olarak gerçekleşmiştir⁹⁴. Özbekistan'da 1992 yılında bu oran %14,8 iken 1999 yılında %11,4 olarak gerçekleşmiştir⁹⁵.

Türkmenistan geçiş döneminde halkın yaşam standardını yükseltmek amacıyla çeşitli çalışmalar gerçekleştirmektedir. Temel tüketim maddeleri ve kamu hizmetlerinin fiyatlarının sübvansiyon edilmesine yönelik uygulamalarını halen sürdürmektedir. Sosyal koruma sistemi dört unsuru içermiştir: fiyat regülasyonu ve sübvansiyonlar, emeklilik ve malullük aylıkları, aile ve diğer tazminatlar ile istihdam garantisi. 1993 yılından itibaren devlet halka ücretsiz gaz,

⁹¹ EBRD, European Bank Of Reconstruction and Development, "Transition Report 2000", s.180.

⁹² a.g.e., s.176.

⁹³ a.g.e., s.216.

⁹⁴ a.g.e., s.221.

⁹⁵ a.g.e., s.228.

su ve enerji temin etmektedir. Temel gıda ve kamu hizmetleri ücretsiz ya da çok düşük bir fiyatla devlet tarafından sübvansiyon edilerek halkın hizmetine sunulmaktadır.

Türkmenistan'da 1 Ağustos 1998 tarihinde "Devlet Sübvansiyonları Yasası"nın benimsenmesiyle yeni gelişmiş bir devlet sübvansiyon sistemi uygulamaya konulmuştur. Sübvansiyonlar devlet bütçesinden finanse edilmektedir. Yeni yasanın yürürlüğe girmesiyle birlikte, devlet yardımlarının miktarı ve ölçeğinde önemli bir değişim yaşanmıştır. 1 Ocak 1999 tarihi itibarıyla, 113,800 kişi sübvansiyonlardan yararlanmıştır. Bugünkü emeklilik ve sübvansiyon sistemi çoğunlukla yaşlılar için emeklilik aylığı ile sakat ve geçim kaynağı olmayan aileler için devlet sübvansiyonu sağlanmasını içermektedir. Emeklilik ve sübvansiyonlar için yapılan harcamaların %93'ü bu üç kategoriye yapılmıştır⁹⁶.

Emeklilik reformu Türkmenistan'da gerçekleştirilen sosyal reformların en önemlilerinden birisidir. 17 Temmuz 1998 tarihli yeni "Emeklilik Yasası"nın⁹⁷ benimsenmesiyle emeklilik sisteminin yeniden kurulması ve finansmanında önemli bir değişiklik gerçekleştirilmiştir. Bazı özel ayrıcalıklar yasaklanmış, emeklilik yaşı değiştirilmiş ve emeklilik aylıklarının ödenmesi ile ilgili diğer düzenlemeler uygulamaya konmuştur.

Türkmenistan vatandaşlarına emeklilik aylığı bağlanması bu emeklilik kanunu ile yeniden düzenlenmiştir. Bu kanuna göre; "Türkmenistan vatandaşlarına emeklilik aylığı bağlanması, yaşlılık çağında sosyal olarak garanti altına alınan anayasal haklara dayanır ve devlet emeklilik sistemi altında yönetilen fon ile devlet tarafından yönetilmeyen emeklilik fonlarının iştiraki ile gerçekleştirilir.

⁹⁶ UNDP, "Turkmenistan National Human Development Report 1999", Ashgabat, s.34.

⁹⁷ "Türkmenistan Emeklilik Yasası (Zakon Turkmensitana-Pensiya Barada Kanun) Neutralny Turkmenistan", No.180, 23.07.1998.

Türkmenistan vatandaşlarına emeklilik aylığı bağlanması isteğe bağlı emeklilik sigortası esasları altında gerçekleştirilir. Türkmenistan vatandaşlarına emeklilik aylığı bağlanmasında devlete ait olmayan fonların iştiraki Türkmenistan Bakanlar Kurulu tarafından yapılacak düzenleme ile gerçekleştirilir” (md.1).

Emeklilik sisteminin reformunda ilk adım 1 Ocak 1999 tarihinden itibaren uygulamaya konulan isteğe bağlı emeklilik sigortası uygulaması ile emeklilik aylığının hesaplanmasındaki yeni düzenleme olmuştur. Buna ilave olarak, emeklilik aylığı ile çalışma süresi arasında ilişki kurulması amaçlanmıştır. Reform sürecindeki bir diğer temel unsur emeklilik aylıklarının izlenmesini sağlayan bir veri tabanının hazırlanmasıdır.

Türkmenistan’da geçiş döneminde iki emeklilik sistemi süreci aynı anda işlev görmektedir: dayanışma sistemi ve birikim sistemi. Dayanışma sistemi zorunlu olarak maaşlardan %30 oranında bir kesintinin işverenler tarafından sosyal güvenlik fonuna aktarılmasını öngörmektedir. Birikim sistemi isteğe bağlı emeklilik sisteminden yararlanmak isteyenlerin kişisel banka hesaplarına maaşlarının en az %4 oranında yapacakları ödemelere dayandırılmıştır.

Türkmenistan’da toplam nüfusa göre emekli sayısı düşüktür. 1 Ocak 1999 itibarıyla toplam emekli sayısı ve sosyal yardımlardan yararlananların sayısı 407,6 bindir. Bunun 293,7 bini emeklilik aylığı, 113,8’i ise sosyal yardım ödeneklerinden yararlanmaktadır. Bu rakam toplamı nüfusun %8’idir. Birçok ülkede bu oran toplam nüfusun %20-30’una ulaşmaktadır. 1999 yılı başı itibarıyla istihdam edilen insan sayısı 1.839.000’dir. Bu koşullar altında, Türkmenistan’da emeklilik sisteminin demografik yükü 100 çalışana 16 emekli olarak

gerçekleşmiştir. Eski Sovyet ülkeleri ile karşılaştırıldığında, bu rakam görece olarak düşüktür. Örneğin, Ukrayna'da 58, Litvanya'da 60'tır⁹⁸.

1 Ağustos 1998'de yeni bir sigorta sözleşmesi sistemi uygulamaya konmuştur. Bu sistemde "iş kaydı" yerini "sigorta kaydı"na bırakmıştır. Bu kayıt yeni "Emeklilik Yasası"nın uygulamaya konulmasından önceki çalışma süresini ve aynı zamanda isteğe bağlı emeklilik sigortası altındaki çalışma sürelerini göstermektedir. Bu sistem 30-40 yıl gibi oldukça uzun bir süre üzerine hesaplanmıştır. Yeni sistem altında emeklilik sigortası kaydı olanların yanısıra yeni yasadaki önceki bir iş kaydı olanlar emeklilik yaşına ulaştıklarında bir emeklilik aylığından yararlanacaklardır. Emeklilik aylığı sosyal sigorta fonuna zorunlu olarak yapılacak kesinti ile isteğe bağlı emeklilik sigortasından yararlanmak isteyenlerin kişisel banka hesaplarında biriken fonlardan oluşacaktır. Yeni yasanın uygulanmaya başlamasından sonra çalışmaya başlayanlar isteğe bağlı sigorta şemasına göre emeklilik aylığı alacaklardır. Bu kişilerin emeklilik aylığı bunların kişisel hesaplarında biriken fonlardan finanse edilecektir.

Bu güne kadar, emeklilik sisteminin finansmanı iki kaynaktan sağlanmıştır: devlet tarafından yönetilen sosyal sigorta fonu ve isteğe bağlı emeklilik sigortası uygulaması gereğince kişisel banka hesaplarında biriken emeklilik primleri. Gelecekte işverenlerin zorunlu sosyal sigorta şeması aracılığıyla katkıda bulunabilecekleri üçüncü bir fon kaynağı oluşturulabilir. Devlet tarafından yönetilen sosyal sigorta fonunun yanısıra diğer kaynaklar emeklilik sisteminin finansmanı için söz konusu olabilir. Yasa devlet dışı emeklilik fonlarının kurulabileceğini öngörmektedir.

1999 yılı başı itibariyle, Türkmenistan'da ortalama emeklilik aylığı ortalama ücretin %40'ıdır. Yeni yasa emeklilik aylığından yararlananların çalışabilmesine imkân tanımıştır. 1998 yılında

⁹⁸ UNDP, "Turkmenistan National Human Development Report 1999", Ashgabat, s.33.

emeklilerin %8,9'u çalışmaya devam etmekteydi. 1999 yılında sayıları 29,300'e, emeklilerin toplam sayısının %10'una ulaşmıştır⁹⁹. Yeni "Emeklilik Yasası" ile devlet emeklilik sistemini düzenleyecek ileriye yönelik yeni bir uygulamayı benimsemiştir. Bu yasa emeklilerin finansal durumunu geliştirmeyi amaçlamıştır. Halkın yaşam standartlarının yükseltilmesine yönelik uygulamalar çerçevesinde, 1 Mart 2001 tarihinden geçerli olmak üzere, "Türkmenistan'da asgari ücretler, emekli aylıkları ile devlet yardımlarının arttırılması hakkındaki" Türkmenistan Devlet Başkanının kararı gereğince, emeklilik aylığı iki katına çıkarılmıştır¹⁰⁰.

2.2.6. Girişimin Yeniden Yapılandırılması

Son yıllarda, geçiş ekonomilerindeki makro ekonomik performansta önemli bir değişiklik olmuştur. Çek cumhuriyetinde en son yaşanan düşüş hariç, Orta Avrupa ülkeleri ve Baltık devletleri hayli güçlü bir büyüme gerçekleştirmiştir (1996'dan 1998'e kadar 4,5%). BDT ülkelerinde GSMH, Rusya ve Ukrayna'da azalırken, Beyaz Rusya'da artmıştır. Kafkaslar ve Kırgızistan'da güçlü büyüme kaydedilmiştir. Orta Asya'da Özbekistan senede % 2'lik bir büyüme gösterirken, GSMH Kazakistan'da sabit kalmıştır.¹⁰¹

Son makroekonomik gelişmeler 20 ülkede girişimleri kapsayan araştırmaya bir içerik sağlamıştır. Araştırmada, birçok ülke için aynı ürün ve verimlilik büyüme şablonu ortaya çıkmıştır. Veriler, orta Avrupa ve Baltık ülkelerindeki satış büyüme ortalamasının Güneydoğu Avrupa ülkelerindeki önemli düşümlere kıyasla son üç senede %9'u bulunduğunu göstermektedir. Slovenya ve Estonya'da büyüme bu

⁹⁹ UNDP, HDR 1997, a.g.e., s.34.

¹⁰⁰ "Neutralny Türkmenistan", 21.02.2001.

¹⁰¹ EBRD Transition Report 1999, a.g.e., s.132

lkelerinkinden hatırı sayılır biçimde daha yüksektir. Litvanya'da bu rakam daha düşüktür. Verilere bakınca, Özbekistan ve Rusya'nın büyüme performansı bu ülkelerinkinden daha etkileyicidir. BDT'nin geri kalanı için durum tam tersidir.¹⁰²

Beklendiği gibi istihdamı önemli biçimde azaltan yeni Şirketlerin oranı kamuya ait olan veya olmayan eski Őirketlerden daha az olduğu görülürken, istihdamı artıran yeni Şirketler oranının daha yüksek olduğu bir gerçektir. Bu, bir noktaya kadar ayakta kalma güdüsünü yansıtılmaktadır. Fabrika kapatma oranları kamu ve zel Şirketler için aynıyken, yeni bir fabrikanın kamu girişiminden çok yeni Şirketler ve özelleştirilmiş Şirketler tarafından açılma ihtimali çoktur.¹⁰³

Muhtemelen yeniden yapılandırmanın en temel biçimi yeni veya geliştirilmiş ürünleri piyasaya sürmektir. Kamu Şirketlerinin performansının az çok iyi olduğu BDT lkeleri hariç, yeni ürünleri piyasaya sürme hususunda kamu Şirketleri brlerinin çok gerisinde kalmıştır. Hlihazırdaki rnleri geliştirme konusunda ve bölgeler arasında nispeten küçük bir değişiklik bulunmaktadır. Bununla beraber, yeni ürünlerin geliştirilmesine benzer olarak BDT çevresinde diğer yerlerdekinden daha az etkinlik görülmektedir.¹⁰⁴

Veriler, bölge genelindeki Şirketler arasında kurumsal değişimin çarpıcı derecesini ortaya koymaktadır. Özelleştirilmiş ve kamuya ait Şirketlerin yarıdan fazlası son üç senede yeniden kurumsallaŐmada gelişme kaydetmiŐtir. Düşen üretime sahip bölgelerdeki Şirketler kurumsal yapılarını büyük hızla deđiŐtirmiŐlerdir. Beklendiği gibi, yeni Şirketler diğerlerine kıyasla yapı değiştirmeye daha az istekliler. Yeniden yapılanmaya genel olarak bakıldığında, kamu Şirketlerin

¹⁰² a.g.e., s.133

¹⁰³ a.g.e., s.133

¹⁰⁴ a.g.e., s.133

yeniden yapılanmaya isteksiz olmalarına rağmen yerinde saymadıkları görülmüştür.¹⁰⁵

Belirli yeniden yapılandırma biçimlerinin gelişmiş performans ve yeniden yapılanma üzerindeki etkileri aracılığıyla performansı dolaylı veya dolaysız olarak güçlendiren faktörlere katkıda bulunup bulunmadığını belirlemek başarılı bir geçiş dönemi için önemlidir.

Şirketlerin satış ve verimliliklerindeki büyümenin bir istatistiksel analizi çok enteresan birçok sonuca ulaşmıştır. Normal bir rekabet ortamında bulunan bir şirketin tek el veya çok sert bir rekabet ortamında faaliyet gösteren şirketlere oranla daha çok satış yaptığı tespit edilmiştir. Satışlarında önemli bir düşüş yaşamaksızın fiyatlarını yükseltebilen şirketlere nispeten daha büyük satış oranını yakalamışlardır. Satış büyümesi için rekabetçi baskı kaynağı da önemlidir. Bu durum iç rekabetin geçiş dönemi ekonomilerinde yabancı rekabet için zayıf bir yedek olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca, gevşek bütçe tedbirleri uygulayan ülkelerde faaliyette bulunan şirketler de çok yavaş biçimde genişlemektedir. Yatırım iklimi ve satış büyümesi arasında çok güçlü olmasa da olumlu bir bağlantı bulunmaktadır. Şirketlerin başarısının özelleştirmeden mi yoksa el değiştirmeden mi kaynaklandığı bilinmediğinden araştırma kesin çıkarımlar yapamazken, bazı çalışmalar bu konuyu incelemeyi başarmıştır. Özelleştirmenin önemli etkisi, bulunduğu tüm çalışmalarda en çarpıcı, dikkat çeken husustur.¹⁰⁶

Bununla birlikte, mülkiyetin performansla ilgisi olup olmadığı kolayca kontrol edilebilir. Farklı mülkiyetlere sahip, ister kamuya ait ister özel şirketlere aynı ölçüde satış büyümesi gözlemlenmiştir. Satış

¹⁰⁵ a.g.e., s.133-134

¹⁰⁶ a.g.e., s.142

büyümesi şirketlerin hacmiyle yakından ilişkilidir, fakat coğrafi konum diğer faktörler düşünüldüğünde hiç de önemli değildir.¹⁰⁷

İş verimlilik büyümesini etkileyen faktörlerin, satış büyümesi sonuçlarıyla tutarlı biçimde ilintilidir. Rekabet performansla yine alinear ilişki içerisindedir. Verimlilik büyümesi ile ilgili hususlar satış büyümesiyle çok benzerlikler taşımaktadır. Fakat satış büyümesi sonuçlarının aksine, yeni şirketlerde verimlilik büyümesi çok yavaştır ve şirketin büyüklüğü hiç önemli değildir.¹⁰⁸

Yeni ürün geliştirme ve ürün modernizasyonu gibi stratejik yeniden yapılanmaların performans üzerinde olumlu etkisi bulunup bulunmadığının tespit edilmesi ve yeniden yapılanma için önem taşıyan dış faktörlerin performans üzerinde ekstra bir etkisi olup olmadığının değerlendirilmesi önemlidir. Örneğin, sıkı bir bütçe tedbirleri şirketleri sadece yeni ürün geliştirmeye değil, aynı zamanda maliyetleri azaltmaları ve fiyat rekabetini geliştirmelerini de sağlayabilir. Şayet durum böyleyse, sıkı bütçe tedbirlerinin performans üzerinde yeni ürün geliştirmede olduğu gibi doğrudan etkisi yanında dolaylı etkileri de bulunmaktadır.¹⁰⁹

Diğer taraftan, rekabet, mülkiyet, gevşek bütçe tedbirleri, yatırım iklimi ve yeniden yapılanmanın satış büyümesi üzerindeki etkilerinin dış faktörlerin bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür. Bu analiz yeni ürünlerin piyasaya sürülmesi ve mevcut ürünlerinin geliştirilmesinin satış büyümesiyle yakından alakalı olduğunu, fakat üreticilerin el değiştirmesi ve şirketin yeniden yapılanmasının bununla bir ilgisi bulunmadığını meydana çıkarmıştır. Bununla beraber son

¹⁰⁷ a.g.e., s.142-143

¹⁰⁸ a.g.e., s.143

¹⁰⁹ a.g.e., s.143

bahsedilen etkinlikler maliyet ve kâr gibi bazı performans ölçülerini etkileyebilirler.¹¹⁰

Araştırmanın en önemli buluşu çok sayıda rekabetçinin satış büyümesi üzerinde yeniden yapılanma kararları hariç çok önem arz etmediğidir. Bu sonuç rekabetin, şirketlerin büyümesine öncelikle yeni ürünlerin geliştirilmesi ve mevcut ürünlerin modernize edilmesi hususunda katkıda bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle rekabetle yenilenme arasındaki bağ gerçek hayatta da çok güçlüdür.¹¹¹

2.2.7. Sektörel Alanda Yapısal Değişim

Geçiş ekonomilerinde izlenen yapısal değişim ve geçen süredeki performans değerlendirildiğinde, ekonomik sektörlerde yaşanan değişim üç başlık altında değerlendirilebilir. Bunlar, Tarım, Sanayi ve diğer sektörler olarak sıralanabilir.

2.2.7.1. Tarım Alanında Yapısal Değişim

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda, tarım sektörünün ekonomi içerisindeki payı düşürülmeye çalışılırken, bazı ülkelerde, özellikle Romanya'da tarım sektöründe çalışan işgücünde artış yaşanmıştır. İlginç olarak, Tarım sektörünün büyük paya sahip olduğu ülkelerdeki ekonomik istikrarsızlık, tarımın daha az paya sahip olduğu ülkelere daha az şiddetli olmuştur.¹¹²

Türkmenistan'da hâkim ekonomik faaliyeti tarım sektörü oluşturmaktadır. Hesaplamalara göre işgücünün %40 bu sektörde istihdam edilmektedir. Ayrıca bu sektör GSMH'nin %50'sini

¹¹⁰ a.g.e., s.143-144

¹¹¹ a.g.e., s.144

¹¹² LANDESMAN, a.g.e., s.96.

oluşturmaktadır. Diğer taraftan bu sektör temel istihdam alanı olduğu gibi ihracat gelirlerinde de önemli bir paya sahiptir.¹¹³

Tablo 11: Türkmenistan'da Toprak Kullanımı

	<i>Milyon Hektar</i>	<i>Yüzde</i>
Toplam	48.8	100
Tarımsal alan	35.8	73
Ekilebilir Alan	1.2	2
Ekim yapılamayan Alan	1.2	100*
Çayır ve Mera	34.6	71
Tarım dışı Alan	13.0	27

Kaynak: United Nation and Social Commission for Asia and The Pasific (ESCAP), "Repot of amission to the Central Asian Republics", Bangkok, October 8, 1993 ve diğer geçiş raporları.*Ekilebilir alanın yüzdesi gibi.

Pamuk üretimi tarımsal faaliyetler içerisinde en önemli paya sahiptir. Türkmenistan Özbekistan'dan sonra eski Sovyetler Birliği döneminde en büyük ikinci pamuk üreticisi ülke durumundaydı. Türkmenistan'ın ekilebilir arazisinin %50'si, Tarımsal ürünlerden sağlanan gelirin yarısına yakını ve işgücünün %42'si bu alanda istihdam edilmektedir. 1990 - 1993 arasında meydana gelen gelişmeler mahsul çeşitlerinde değişikliklere neden oldu ve ekim yapılan topraklarda pamuğun payı %51'den %45'ye düşmüş ve bu da çıktıda %11 oranında bir düşüşe sebep olmuştur.¹¹⁴ 1993 yılında doğal gaz ihracatında yaşanan düşüşün ardından, ihracatta çeşitliliği arttırmak ve bağımlılığı azaltmak amacıyla Türkmenistan programda değişikliğe gitti ve pamuk ekim alanını %3,2 oranında arttırarak pamuk üretimini destekleme yoluyla bir sonraki yılda bu üründen sağlamış olduğu geliri %16,7 oranında arttırmıştır.¹¹⁵

¹¹³ IMF, "Economic Review: Turkmenistan", Washington DC, March 1994

¹¹⁴ EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "Country Report: Turkmenistan 2nd Quarter 1995", The Intelligence Unit, London 1995.

¹¹⁵ IMF , "Economic Review: Turkmenistan", Washington DC, March 1994.

Ülkede Buğday üretiminin arttırılması buğday ve un ithalatını azaltmıştır. Bununla beraber ithal un, kalitesi dolayısıyla halen belirli bir talebe sahiptir. Hedeflenen programa göre düşük kaliteli yurtiçi buğday üretimi zamanla fazla vermeye başlayacaktır. Hedeflere göre 2010 yılında gerçekleşmesi gereken buğday üretimi 3 milyon ton olarak öngörülmüştür.

Pamuk dışında, Türkmenistan diğer sanayi ve tüketim mallarını da topraklarının büyük bir kısmının tuzlu ve ekime müsait olmamasına rağmen yetiştirmektedir. Yetiştirdiği diğer önemli ürünlerden bazıları hububat, meyve (özellikle üzüm), ve sebzelerdir. Ülkenin tarım sektöründe pamuk üretimine önem vermesi, diğer tarımsal tüketim mallarında dışarıya bağımlılığını da beraberinde getirmiştir. Örneğin 1991 yılında ülke hububat ihtiyacının %65'i ve patates ihtiyacının %70'i diğer bağımsızlığı kazanmış cumhuriyetlerden ithal etmiştir.

Devletin programları çerçevesinde pamuk ve buğdaya ayırmış oldukları alanın genişliği nedeniyle başka ürünlerin ekimi için ayrılan alanların azalmasına neden olmuştur. Ekimi yapılan üzüm, karpuz, patatesin üretim seviyesi 1995-1998 yılları arasında aynı kalmasına rağmen mısır üretiminde 1995 -1998 yılları arasında düşüş yaşanmıştır. Daha önceleri Türkmenistan meyve ve sebze ihracatçısı durumundayken daha sonraları bu alana gereken öncelik verilmediğinden bu pazar çökmüştür.¹¹⁶ Bunun temel nedeni devlet tarafından hedeflenen pamuk ve buğday rakamlarının gerçekleştirilmesine yönelik uygulamaya koyulan planlardır.

Diğer taraftan çiftçilik, bahçecilik ve hayvancılık da tarım sektörü içerisinde önemli bir yere sahiptir. Hayvancılığın tarım sektörü içerisindeki payı yaklaşık %13'tür. Resmi istatistiklere göre son beş yıl içerisinde devletin hayvan üretiminde düşüş yaşanırken özel sektörde

¹¹⁶ IMF, "Recent Economic Development, Turkmenistan", Publication Service, Washington DC, December 1999, s.62.

bir artış ortaya çıkmıştır. İstatistiklere göre üretilen etin %85'i, sütün %96'sı ve yumurtanın %83'ü özel sektör tarafından üretilmektedir.¹¹⁷

Türkmenistan, günümüzde, enerji sektöründen sağlanan ciddi ihracat gelirlerine rağmen, tarım sektöründe üretime önem vermektedir. Bunun altında yatan temel sebep ülkenin dışarıya bağımlılığının minimuma indirilmesidir. Diğer yandan bu alanda, üretimin arttırılması ifade edilmesine rağmen, gereken yapısal altyapının etkin bir şekilde oluşturulamamış olmasından dolayı istenen başarı sağlanamamıştır. Türkmenistan hâlâ, toprağın mülkiyet değişimine yönelik reform hareketini yapmaması, bu alanda çalışanların verimliliğinde düşüşe neden olmuştur. Hâlbuki Vietnam örneğinde olduğu gibi, ülkenin tarım mallarının fiyatını serbest piyasa koşullarına bırakması, verimliliğin önemli ölçüde artışını sağlayacaktır. İlk etapta tam bir serbestleştirme olmasa dâhi, en azından devletin ihtiyaç duyduğu mal miktarını üreticiden aldıktan sonra, arta kalan malın serbest piyasa koşullarında satılmasına izin vermesi de başlangıç aşamasında olumlu sonuçlar doğuracaktır. Ancak, hâlihazırdaki uygulama, toprağın mülkiyeti, fiyatların belirlenmesi ve malların¹¹⁸ tek alıcısı devlet olduğundan talep de tamamen devletin kontrolü altındadır.

Günümüze gelindiğinde tarım ekonominin en önemli sektörü olarak devam etmiştir. Devlet daha önce kontrolünü elinde tuttuğu pamuk ve buğday üretiminin yanında şeker pancarı üretimini de kontrolü altına almıştır. Diğer ürünlerde devletin kontrolünden bahsedilmese de gerektiğinde devlet üretim alanı ve fiyatlandırma konusunda gerekli müdahaleyi yapabilmektedir.¹¹⁹

¹¹⁷ IMF, a.g.e., 1999, s.62.

¹¹⁸ Devlet, pamuk ve buğday gibi malların tek alıcısı konumundadır.

¹¹⁹ IMF, a.g.e., December 1999, s.61.

Çoğu çiftlikler Dayhan Birleşiklerine (tarım kooperatiflerine) bağlıdır. Bu Birleşiklere bağlı geniş tarım alanları mevcuttur. Dayhan Birleşikleri eski SSCB zamanındaki Kolhoz kavramının yerine kullanılmakta ve yapı olarak benzerlik göstermektedir. Dayhan Birleşikleri ise bütçesi özel çiftçilerden alınan %12 oranındaki vergi ile finanse edilmektedir.

Üretim için gerekli girdiler çiftçilere devlet tarafından sağlanmaktadır. Türkmenpagta ve Türkmen Ekmek Birliği çiftçilere tohum ve gübre; Türkmenobahızmat makine ve alet; Sivil Havacılık da gübreleme ve ilaçlama yapılmasını sağlamaktadır. Dayhanbank ise çiftçilere yıllık %2 faizli kredi vermektedir.

2.2.7.2. Sanayi Sektörünün Yeniden Yapılandırılması

Öncelikle, sanayi sektörü içerisinde, istihdam payı çok düşük olan imalat, maden, enerji ve inşaat sektörleri arasında bir karşılaştırma yapıldığında sanayi sektöründe istihdamın düşmesi ile ilgili ilginç bulgular söz konusudur. İlk on yıllık sürede, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinde sanayinin katma değerinde yaşanan artışlar nedeniyle istihdam artışları yaşanmışken, BDT ülkelerinde sanayi alanında yapılanma süreci istenilen ölçüde sağlanamamıştır. Bunun altında yatan temel faktör, BDT ülkelerinin sahip oldukları sanayi işletmelerinin hiçbirinin hammaddesinin, o ülkede üretilmiyor olması ve dahası makine ve teknolojinin kullanılamayacak kadar eski ve demode olmasıdır. Bu nedenle, BDT ülkelerindeki sanayileşme alanındaki yapılanma hareketi daha derin reformları içermiş ve bu da uzun bir dönemin işaretçisi olarak sayılmıştır.

Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra, sanayi sektöründe öncelikli alanların geliştirilmesine yönelik, teşvikler verilmiş ve bu bağlamda serbest bölgeler oluşturulmuştur. Şüphesiz, öncelikli

sektörler arasında, madencilik, tekstil ve inşaat sektörleri başı çekmektedir. Sanayi sektöründe bağımsızlığın ilk sekiz yılında, kurulan 88 sanayi işletmesinin %77'si doğrudan yabancı yatırım olarak göze çarpmaktadır.¹²⁰ Bu yatırımların büyük bir kısmı Ahal vilayeti olmak üzere diğer vilayetlere yayılmıştır.¹²¹

Türkmenistan çoğu gelişmemiş önemli mineral kaynaklarına sahiptir. Ülke iyot, bromin ve sodyum bileşimine sahip tuz katmanı mevcuttur. Ayrıca Karakum çölünde yer alan sülfür rezervi dünya rezervlerinin dörtte birini oluşturmaktadır.¹²² Ülkenin üretimini yaptığı başlıca doğal kaynakları; doğalgaz, sodyum sülfat, krom (Kara boğaz), sülfür, kurşun, galyum (Guardak), bentonit (Oğlanlı), brom, iyot (Çeleken, Balkanabat) ve petroldür.¹²³

Metalürji sanayisinde ülkenin geniş ölçekli programı içerisinde yer almaktadır fakat program içerisindeki nispi oranı düşüktür. Minerallerin çoğu gübre için üretilmektedir. Bağımsızlıktan sonraki beş yıl içerisinde Metalürji sanayisi oluşturulma yönünde düzenlemeler yapıldı ve bu bağlamda 1998 yılında Mari Metalürji fabrikası tamamlandı.¹²⁴

Türkmenistan, 1998 yılının ilk altı ayında 4900 gigawatt-saat elektrik üretmiştir ki bu üretim geçen yılın %10 daha fazlasıdır. Buradan da anlaşılacağı gibi Türkmenistan tükettiğinin çok üzerinde üretilen bu enerjiyi diğer devletlere ihraç edecek kapasiteye sahiptir.

¹²⁰ "Ministry of Economy and Finance of Turkmenistan National Institute of Statistics and Forecast of Turkmenistan", Aşgabat, 1999, p.88.

¹²¹ UNDP, United Nation Development Programme, "Turkmenistan Human Development Report 1998", Aşgabat, 1998, p.26.

¹²² EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "TURKMENISTAN 1999 Country Profile", s.22

¹²³ TİKA, a.g.e., s.9.

¹²⁴ UNDP, Human Development Report, "Turkmenistan", Aşgabat, 1997, s.30.

Türkmenistan'ın madencilik sektöründe hidrokarbon kaynaklarının işletilmesi hâkimdir. Bağımsızlıkta ülkenin yıllık üretimi yaklaşık 90 milyar metreküp civarındaydı. Ülke doğal gaz üretimiyle Rusya federasyonu ve ABD'den sonra dünyanın üçüncü büyük üreticisi durumundadır. Buna ek olarak, Türkmenistan ham petrol üretiminde de önemli bir yere sahiptir. 1990 yılı itibarıyla yaklaşık 5,1 milyon ton ham petrol üretimi gerçekleştirilmiştir.¹²⁵ Türkmenistan bu üretimin %12'sini kendisi tüketmekte artı kalan kısmı ise ihraç edilmekte.¹²⁶ Türkmenistan döviz gelirinin %85'ini doğal gaz ve petrol üretiminden sağlarken %4'lük kısmını ise tarım dışı malların ihracatından sağlamaktadır. 1994 yılında ülkenin doğal gaz üretimi yarı yarıya düşerek 34 – 35 milyar metreküp olarak gerçekleşmiştir.

Devletin 1992 yılında hazırlamış olduğu 10 yıllık istikrar programında gaz ve petrol alanında gelişmenin ve yeniden yapılanmanın gerekliliği düşünülmüş ve enerji sektörü kilit sektör olarak programdaki yerini almıştır. 1993 yılında Devlet Başkanı tarafından kaleme alınan, "2020 Yılına Kadar Petrol ve Doğal Gaz Sanayinin Geliştirilmesi" başlıklı plana göre; 2000 yılında 28 milyon ton petrol ve 130 milyar metreküp doğalgaz üretilmesi, bu değerlerin petrolde 2020 yılında 80 milyon tona, doğal gazda ise 230 milyar metre kübe ulaştırılması hedeflenmektedir. 2000 yılı üretim verileri değerlendirildiğinde, gerçekleştirilen 67 milyar metreküp doğalgaz ve 7,1 milyon ton civarındaki petrol üretimi hedeflerin ne kadar uzağında kaldığının bir göstergesidir. Bunun altında yatan temel sebeplerden biri, ülkenin üretmiş olduğu ürünü satacak pazarının sınırlı olmasıdır.¹²⁷

¹²⁵ UNIDO, "Central Asian Republics, Industrial development Review", Volume II, 1996, s.77.

¹²⁶ "Business Information Service for the Newly Independent States, Commercial Overview of Turkmenistan", United States Department of Commerce, Washington, DC, 19 May 1994.

¹²⁷ CESAR, a.g.e., (çevrimci) <http://www.dtm.gov.tr> (Temmuz 2005)

Ülkenin gelişiminin doğal gaz ve petrol üretimine bağlı olması ve Türkmenistan'ın bu üretimini ihracatında sınırlı bir pazara bağımlı olması – Rusya gibi – ülkeyi başka pazarlar bulmaya mecbur etmiştir. Projelerden birisi, maliyeti 3 milyar USD olan Türkmenistan – İran – Türkiye doğal gaz boru hattı oluşturmaktadır. Diğer bir proje ise, Türkmenistan – Çin – Japonya boru hattı, bu hat 6700 km uzunluğunda olup 6 milyar dolarlık bir maliyete sahiptir. Bu projenin inşaatını Japonya'dan Mitsubishi firması üstlenmiştir.¹²⁸ Ancak günümüzde, bu projelerin hiçbirisinde ilerleme sağlanamamıştır.

Diğer önemli sektörlerden birisi de, inşaatıdır. Türkmenistan'ın yeniden yapılanması sürecinde, fiziki yapının değişiminde önemli bir role sahiptir. Bu nedenle, inşaat sektörü, Türkmenistan'da en fazla rağbet gören alanlar arasında sayılabilir. Türkmenistan, Türk müteahhitlik firmaları için Orta Asya'daki en büyük Pazar konumundadır. 2004 yılı itibariyle, Türk firmalarının yapmış oldukları yatırımın toplam değeri 5 milyar 458 milyon dolardır. Tamamlanmış proje sayısı ise 305 olarak hesaplanmıştır.

Bağımsızlık sonrasında yıldızı parlayan sanayi sektörlerinden birisi de tekstildir. Ülke sahip olduğu pamuğu işleyerek katma değerini artırmak suretiyle yurtdışına ihraç etmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla bu sektöre yönelik yatırımlara öncelik tanınmıştır. Tekstil alanında yapılan dış yatırımların tamamı Türk müteşebbislerine aittir. Günümüzde, tekstil sektörüne yapılan yatırımlar sonucunda bu sektör ülkenin ihracatı içerisinde %8,3'lük paya sahip olmasını sağlamıştır. Devlet bu sektörde yatırımlarını yabancı girişimcilerle ortak yapmaktadır. Yatırımlarda iki yol seçilmiştir. Birincisi, yap işlet devret modeli, diğeri ise, %75'ten aşağı devletin katılımının olmadığı ortaklıklar şeklindedir. Yap işlet devret modelinden beklenti, yerli çalışanların geçecek süreç içerisinde tecrübe kazanmaları sonucunda fabrikaların tamamının

¹²⁸ Bu poje ile ilgili bilgi için, bkz ; "Turkmenistan issues ambitious oil, gas program", Oil and Gas Journal, Penn Well Publishing Company, 8 November 1993.

problemsiz kamulaştırılmasıdır. Ancak geçen sürede yaşanan örnekler bu sürecin yeterli olmadığı yönündedir.

2.2.7.3. Diğer Sektörlerde Yeniden Yapılanma

Hizmet sektörü, ülkenin yapısal gelişiminin en önemli göstergelerinden birisidir. Geçiş ülkelerinde, geçen süreç itibariyle hizmet sektöründe istikrarlı bir ilerleme sağlanamamıştır. Örneğin, Çek cumhuriyeti, Macaristan, Slovakya ve Slovenya, geçen dönemde hizmet sektöründe diğer geçiş ülkelerine nazaran daha başarılı olmuşlardır. Özellikle, BDT ülkelerinde, hizmet sektöründe gelişim çok sıkıntılı olmuştur. Bunun nedenleri arasında, ülkelerin, ekonomik, siyasi ve tarihi yapıları sayılabilir. Bu alanda istihdam diğer sektörlerle göre çok düşüktür.¹²⁹

Türkmenistan'da diğer sektörlerde yaşanan yapısal değişim üç ana başlık altında değerlendirilebilir. Bunlar; Haberleşme ve ulaştırma, Bankacılık hizmetleri ve Turizm ile diğer hizmetler.

Taşımacılık ve iletişim hizmetleri, Türkmenistan'ın coğrafi yapısı, temel pazarlara uzak olması ve uluslararası ticarete bağımlı olmasından dolayı büyük bir öneme sahiptir. Ülkenin mevcut taşımacılık ve iletişim altyapısı yetersiz olması nedeniyle devlet, karayolu, demiryolu, havayolu taşımacılığı ve iletişim alanında birkaç projeyi uygulamaya koymuştur.

Bağımsızlık öncesi Türkmenistan'ın sahip olduğu demir yolunun uzunluğu 2,120 km idi. Ülkenin ana demir yolu bağlantısı, Türkmenbaşı şehrinden başlayarak hazar denizinden Aşkabat ve Türkmenabat'a kadar devam etmekteydi. Türkmenabat şehrinden ise diğer bağımsız cumhuriyetlere bağlantı bulunmaktadır. 1994 yılında tamamlanan

¹²⁹ LANDESMAN, a.g.e., s. 97-98.

Türkmenistan'ı Kazakistan ve Özbekistan ile bağlayan demir yolu hizmete açılmıştır.

Türkmenistan'ın toplam sahip olduğu karayolu uzunluğu 22,600 km, bu yolun 17,800 kilometrelik kısmı asfaltlanmıştır. Aşkabat Daşoğuz arasındaki 600 kilometrelik karayolu ise 1991 yılında hizmete girmiştir. Ülkenin sahip olduğu ulaşım imkânlarının zayıf olmasından dolayı ülke bu alanda büyük bir atılıma girmiştir.¹³⁰

Hava ve deniz yolu ulaşımı da Türkmenistan için büyük bir öneme sahiptir. Bağımsızlıktan sonra uygulamaya koyduğu ilk projeler arasında Aşkabat havaalanının yapımı yer almıştır. Ek olarak, uluslararası taşımacılık için uçak alımında bulunmuştur. Ülkenin denizyolu ulaşımı ise Hazar denizi ve Amu – Derya nehri üzerinden sağlanmaktadır.

Bağımsızlık öncesi ülke, telekomünikasyon alanında çok geriydi. 1991 yılında ülkenin sahip olduğu hat sayısı 237,000 civarındaydı bu bağlamda değerlendirdiğimizde her 100 kişiye düşen hat sayısı 6,5 olarak hesaplanmıştır.¹³¹

Günümüzde telekomünikasyon alanında yapılan yenilikler teleks ve telgraf sistemi, hücreli sistem, İran ile yeni kablolu bağlantı, Imarsat uydu sistemine bağlantı ve intelsat ile bağlantı gibi yeni projeleri kapsamaktadır. Telekomünikasyon alanındaki modernizasyon işleminin aşamalı olarak 2005 yılında tamamlanması hedeflenmiştir.

Türkmenistan'da bankacılık sistemi eski Sovyet rejimine dayanmaktadır. 1988 yılında bankaların özel alanda uzmanlaştırılması ve devlet bankalarının Sovyet Gosbank'ın şubeleri gibi işlemesi için aşamalı yapısal bazı düzenlemelere gidildi. Kasım 1993'de Manat'ın

¹³⁰ UNIDO, "Central Asian Republics, Industrial development Review", Volume II, 1996, s.78.

¹³¹ KITSON Andrew, "Telecommunications Development in the Former Soviet Union", Foreign Trade and Investment Review 1994, London 1993.

ulusal para olarak kabul edilmesinden sonra Türkmenistan Merkez Bankası ülkenin merkez bankası olmuştur.

Bankacılık sektörünü, Türkmenistan Merkez Bankası, Ulusal Tasarruf Bankası, Dış Ticaret Bankası ve özel, anonim şirket ya da devlet ile ortaklaşa kurulan 20'yi aşkın ticari banka oluşturmaktadır. Bankacılık sektörünün büyük bir bölümünü özel amaçlı bankalar oluşturmaktadır. Bu bankalara örnek olarak, uzun vadeli sanayi kredisi veren ve genellikle sanayi ve inşaat bankası olarak bilinen Yatırım bankaları, tarım sektörünü desteklemek amacıyla kurulan Agroprombank, bütün yabancı döviz işlemlerinin yapıldığı Dış Ticaret Bankası, sermayesinin %95'ini kişisel mevduatların oluşturduğu Ulusal Tasarruf Bankası ve belediye hizmeti gören kurumları, okulları ve sağlık kurumlarını desteklemek amaçlı kurulan ve genellikle halk bankası olarak bilinen Türkmenbank'ı verebiliriz. Fakat günümüzde Türkmenbank ticari ve dış ticaret ile ilgili fonksiyonlara da sahip olarak faaliyet alanı genişletilmiştir.

Bankacılık sistemi kendini yenileme açısından yavaş bir seyir izlemektedir. Bu alanda yapılan düzenlemeler 1988 yılında yapısal değişim hareketiyle sınırlı kalmıştır.¹³² 1992 'de bağımsızlıktan sonra, eski Sovyet bankaları daha bağımsız bir yapıya kavuşarak daha geniş bir kitle için faaliyetini sürdürmüştür. Örneğin Merkez Bankası, para ve kredi politikası, Kliring anlaşmaları ve Leasing işlemlerini yürütme görevlerinden sorumlu tutuldu. Merkez bankasının özerk bir yapıya sahip olmasından dolayı para politikası ve ülke döviz rezervlerinin kontrol altında tutulması ve bununla beraber kredileri kontrol altına alma, rezerv ihtiyacına cevap verme ve açık piyasa işlemleri gibi para politikasının temel araçlarını kullanma yetkisiyle bağımsız bir görünüm arz etmektedir. Diğer bankaların Merkez bankasından kredi almaları ile

¹³² Türkmenistan Finansal sektörü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. IMF, *Economic Review: Turkmenistan*, Washington DC, May 1992.

ilgili kararı faiz hadlerini ve bankaların kredi ihtiyaçlarının ana hatlarını belirleyen Ekonomi ve Finans Bakanlığı vermektedir.

1993 yılı ortalarına kadar kredi politikası ve yönetim düzenlemeleri önem arz eden bankacılık alanında önemli bir reform hareketinde bulunulmadı. Ağustos 1993 tarihinden sonra, aşamalı olarak Interbank kredi piyasası geliştirildi, değerli kağıt faiz oranları yükseltildi ve rezerv ihtiyaçlarına cevap verilmesi yönünde gelişmeler yaşanmıştır. Ekim 1993 yılında yeni Ticari bankalar kanunu ve Merkez bankası mevzuatı parlamento tarafından kabul edildi ve Türkmenistan Merkez Bankasına para ve döviz kuru politikası konusunda özerklik verilmiştir. Şubat 1994 ve 1995 tarihlerinde bu reformların işleyişinden dolayı bazı aksaklıklar yaşanmıştır, bununla beraber, bütçenin sınırlandırılması ve tüketicilerin sübvansiyonuna yönelik politik ihtiyaçlar devleti kendisine olan ek vergilerden feragat etmesini ve devletin sahip olduğu yatırımlara çok düşük faizli ve yüksek miktarda mecburi istikraz temin etmek için sermayelendirilmiş bankalar hakkında kararname hazırlanmasını gerektirdi. Her iki taktirde de para arzının yükselmesi ve enflasyon oranlarının yüksek oranlara tırmanması kaçınılmaz oldu. 1995 yıl sonu itibariyle ülkede 21 ticari banka hizmet vermekteydi bunların bazıları devlet tarafından kontrol edilmekteydi. Bu bankalardan sekizi özel, ikisi ise devletin diğer yabancı bankalarla ortak olması sonucu kurulmuş bankalardı.¹³³

Ticaret, turizm ve diğer hizmetler Türkmenistan ekonomisi içerisinde önemli bir paya sahip değildir. Serbest piyasa ekonomisine geçiş ve doğrudan yabancı yatırımların ülkeye girişinden sonra bunlar önem arz etmeye başladılar. Yeni iş imkanları için altyapının hazırlanması yatırımcılar için önemli bir faktördür.

Ülkedeki zengin tarih ve Karakum çölü ülke ikliminin zorluklarına rağmen turizm ekonomisi ve kültürel turizmin gelişmesi açısından

¹³³ UNIDO, a.g.e., s.81.

büyük bir potansiyel olarak değerlendirilebilir. Devlet ülke turizminin gelişmesine önem vererek turizm organizasyonlarının düzenlenmesi amacıyla Türkmenseyahat kurumunu kurmuştur.

2.3. Sistem Değişimine Yönelik Reformların Etkileri

Sisteme yönelik reformlar çerçevesinde belirtilen konular, BDT ülkelerinde uygulanan reformlara dair spesifik bazı bilgiler vermektedir. Temel reformlar açısından en büyük ilerlemeyi Rusya göstermiş ve onu Kazakistan ve Kırgızistan takip etmiştir. Beyaz Rusya, Türkmenistan ve Özbekistan'da işleyiş piyasa ekonomisinden çok, yönetimin kontrolü dâhilinde sürdürülmektedir. Yapısal reformların işleyişi, bütün BDT ülkelerinde yavaş bir seyir izlemiştir. Ülkeler arasındaki farklılığın düşük olması, liberalleşmede önemli aşamalar kateden ülkeleri bile, fiyat kontrolünün halkın refahını azaltır mı yoksa azaltmaz mı? Sorusuna cevap verme konusunda tereddütte bırakmıştır. Özel mülkiyetin olmasına rağmen, etkin rekabet politikasına yönelik çalışmaların gerektiği gibi ilerlememesi piyasanın işleyişini etkilemiştir. Bunun ötesinde, BDT ülkelerindeki sisteme yönelik reformlar diğer geçiş ülkelerine nazaran çok geride kalmıştır.

Reformların başarısında tamamlayıcılık çok önemli bir fonksiyona sahiptir. Sadece özelleştirme, sıkı bütçe politikası, etkin rekabet uygulamaları ve yasal düzenlemeler olmadan firmaların yapılanmasına sebebiyet vermez. Bu, piyasa destekli kurumları ve piyasanın yapılanmasında önemli role sahip küçük ve orta ölçekli işletmeleri, ekonomik büyümenin potansiyel motoru konumuna getirmektedir.

En önemlisi, yasal düzenlemeler, sisteme yönelik reformlar arasında kilit role sahiptir. Sağlam hukuki kurumlar, ve onların oluşturduğu yasal çerçeve, ekonomik faaliyetlerin yağmacı değil de üretici ve rant sağlayıcı özelliklerini ortaya çıkarır. Yasal kurumsal çerçeve, özelleştirme, etkin piyasa giriş çıkışları ve ekonominin uzun

dönemli büyümesi gibi farklı sektörlerdeki gelişmeleri de etkilemektedir.

Genel olarak, yapısal reformların yavaş ilerlemesi, liberalleşmede gerekli atılımın yapılamamasının sonucudur. Çünkü BDT ülkeleri arasındaki farklılık yapısal reformlardan daha çok, liberalleşme seviyesinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla değişimin diğer yönleri olan; demokratikleşme ve iyi işleyen yönetimin varlığı bize bu ülkeler hakkında daha fazla bilgi verecektir.

Yukarıda ifade edildiği gibi, geçiş ya da merkezi planlama ve tek partiye dayalı yönetim sisteminden, geniş özel mülkiyetin egemenliğinin, piyasa güçlerinin ve demokrasinin olduğu bir sisteme geçiş süreci, BDT ülkelerinde çok yavaş olmuştur. BDT ülkelerinin çoğunun, hâlâ sistem değişiminin temel ihtiyacı olan, reformların ve nihai sonuçlarının ne oldukları konusunda tam bir belirlilik içerisinde hareket ettikleri söylenemez. Bazı ülkeler, gerek adaletli seçim sistemi, gerekse piyasa ekonomisinin gereği olan açıklık ilkesini yerine getirme noktasında istekli davranmamışlardır. BDT ülkelerinde sistem ve siyasi değişim ile ilgili reformların yavaş ilerlemesi, bazı BDT ülkelerinde, reformları yöneten kadroların, kaynaklardan sağlamış oldukları rantların tehlikeye düşmesi ihtimalinden de kaynaklanmaktadır.

Diğer yandan, reformların doğası ve hızı, ulusal kurumlar, tarih ve ekonomik şartlarla da yakından ilişkilidir. Reformların yönetilmesinde politik şartlar önemli role sahiptir. Liberalleşme bir bütündür; sadece ekonomik liberalleşme, siyasal, sosyal, kültürel alanda liberalleşme olmadan piyasa ekonomisinin işleyişi için yeterli değildir. Diğer yandan, demokrasi kültürünün olmadığı bir ülkede, tepeden inme liberalleşme hedeflenen sonuca götürmeyecektir. Reformların yürütüldüğü ülkelerde başarı sosyal refahta sağlanacak artışla doğru orantılıdır. BDT genelinde reformlar, genel amacın belirlenmesi zor olmasına rağmen reform politikaları genellikle ulusal kurumlarda oluşturulduğundan, hükümetlerin reformları sosyal refahın

yükselmesi için yaptıkları kanısı uyanmamaktadır. Ek olarak, geçiş sürecinden elde edilen tecrübe çerçevesinde, liberalleşme, yapısal reformlar, aktif ve iyi örgütlenmiş sivil toplum kuruluşları dâhil birçok kurumlarla ilgili gerekli düzenlemeler yapılmamıştır. Mevcut kurumlarla ise bir sonuca varmanın söz konusu olmadığı da aşikârdır.

Özellikle, demokratik altyapının kurulamaması BDT ülkelerinin çoğunun hâlâ eski sosyalist kadrolar tarafından yönetildiğinin bir kanıtıdır. Keyfi güç kullanımını sınırlayan kurumsal kontrol ve dengelerin yokluğu, yönetim kadrolarının güç sahibi olan nüfuzlu iş çevreleriyle birlikte kendi siyasi güçlerini yanlış yolda ve daha çok kendi faydaları için kullanmalarına izin vermiştir.

Sonuç olarak, geçiş süreci, politik değişimle yakından ilişkilidir. Sistem reformları karmaşık politik dinamiklerden kökünü alır ve aslında onlar tarafından engellenir. Komünist sistem sonrasında, dünyada daha büyük ve radikal ekonomik reformlar temel siyasi değişimlere bağlı olmuştur. Daha olgun siyasi sistemler genellikle daha radikal piyasa reformlarını gerçekleştirmişler, daha otokratik rejimler ise az sayıda başarı elde etmişlerdir.

Başarılı geçiş süreci, hem efektif kamu yönetimine hem de ilk şartlara büyük ölçüde bağlı olan temel ve yapısal reformlarda tutarlı ve devamlı ilerlemeye ihtiyaç duymaktadır. Her ne kadar BDT ülkelerindeki yapısal reformlar, temel liberalleşme reformlarıyla desteklenmemişse de, demokratik kurumsallaşmadaki yavaş ilerleme ve rüşvet ile ciddi bir şekilde zorlaştırılmıştır. Bunların çoğu, ilk şartların olumsuzluğuna, bazen siyasi krizlere ve askeri anlaşmazlıklara bağlanmıştır. Neticede, BDT ülkelerindeki sistem değişimine yönelik reformların genel sonuçları maalesef, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerine nazaran üzücü durumdadır. Reform sürecini olumsuz etkileyen hususlardan birisi de, ekonomik ve politik yapı kurulurken, etkin grupların bunu engelleme gayretlerinin varlığıdır.

Türkmenistan'da alınan kararlar çerçevesinde yürütülen ve ekonominin demonopolizasyonunu, tarım ve sanayi sektöründeki yapısal değişmeyi hedefleyen iç politika bazı olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bu Türkmenistan'da vuku bulan sosyoekonomik gelişmelere bakılarak söylenebilir.

Uygulanan ekonomik reformlar, öncelikli bazı sektörlerde meydana gelebilecek düşüşü önlemiştir. 1996 yılının sonuna kadar makro ekonomik göstergelerde olumlu bir seyir kaydedilmiştir. 1996 yılında GSYİH'daki büyüme oranı, bir önceki yıla nazaran %100'ü bulmuştur. Bu dönemde sanayi üretimi 1995 yılına kıyasla %17,9 oranında artmıştır. Öncelikli sektörlerin gelişmesi dolayısıyla ortaya çıkan ekonomideki yapısal değişiklikler, GSYİH'nın yapısını etkilemiştir.

Doğal gaz sektörünün GSMH içerisindeki payı %30 iken, giderek büyüyen hizmet sektörü ise %20'lik bir paya sahip olmuştur. Hane halkının nihai tüketim harcamalarının GSYİH'daki payı bir artış göstermiştir. 1996 yılında bu pay %20'ye ulaşmıştır. Ayrıca tasarrufların 1996 yılındaki payı 1992 yılına göre %7 oranında artış göstermiştir. Bu gelecekteki ekonomik büyüme için sağlam bir temel oluşturmaktadır.

1993 yılında yeni ulusal para biriminin kabul edilmesi, ülkenin iktisadi egemenliğinin kazanılmasına ve bağımsız para ve maliye politikalarının uygulanmasını sağlamıştır. Sıkı para politikası ve bankalar arası döviz borsası, Manat'ın ve bazı malların fiyatlarının istikrar kazanmasına sebebiyet vermiştir.

Özel sektörün gelişmesi süreçte büyük rol oynamıştır. Özel sektörün GSYİH'daki payı, 1996'da %15'e yükseldi. Özel sektördeki gelişme, önemli ölçüde, özel işletmelerin kurulmasına, kamu işletmelerinin özelleştirilmesine ve tarım ve sanayi alanında mülkiyet imkânının sağlanmasıyla mümkündür. Ancak 1996 yılından sonraki süreçte fazla ilerleme sağlandığı da söylenemez.

2.4. Geçiş Ekonomileri On Yıllık Süreçte Neyi Nasıl Gerçekleştirdi?

Yeni milenyum başında, Orta ve Doğu Avrupa, Baltık cumhuriyetleri ve BDT ülkeleri arasındaki derin bağlar çözülmüştür. Geçiş ülkeleri olarak da adlandırılan bu ülkeler, geçiş sürecinin başlangıcında GSMH'da önemli düşüşler yaşamışlardır. Ancak, geçen on yıllık süreçte, durgunluk dönemi atlatılmış ve durgunluk yerini, ekonomik büyümeye bırakmıştır. Bu durum, milli gelir açısından da benzerlik göstermiştir.¹³⁴

Politik alanda da, benzer gelişmeler yaşanmıştır. Rekabetçi demokrasi, Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetlerinde kök salmıştır. Örneğin, seçime katılanların haklarının sınırlandırılması ve geçiş sürecinin son dönemlerinde sivillerin özgürlüğünün sınırlandırılması, birçok BDT ve Doğu Avrupa ülkesinde politik gücün bir yerde toplanmasına neden olmuştur. Maalesef, bu da, ülkedeki üretim kaynaklarının belirli ellerde toplanması, yolsuzluk, kamu teşebbüslerini yönetimde zafiyet ve bazı yerlerde iç savaş ve çekişmeleri doğurmuştur. Orta Avrupa ve Baltık cumhuriyetleri dışındaki ülkelerde, geçiş sürecinin ilk on yılında yaşanan sert ekonomik şartların öncesinde yaygın bir iyimserlik söz konusuydu. Ancak, ilk on yılda GSMH'da ciddi bir düşüş dönemi yaşanması, iyimserlik havasının yok olmasını sağlamıştır.¹³⁵

Aslında, GSMH ile ilgili daha iyi sonuçlar elde etmek, olaya daha geniş perspektiften bakmayı gerektirmektedir. Birçok, BDT ve Doğu Avrupa ülkesi için, sürdürülebilir büyümenin sağlanması kilit unsurlardandır. Bu alandaki reformların yapılmaması durumunda,

¹³⁴ WORLD BANK, "Transition. The First Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern and the Former Soviet Union", World Bank 2003 Transition, Washington D.C., P. XIII

¹³⁵ WORLD BANK 2003 Transition, a.g.e., P.XIII-XV

lkeler hane halkı için gelir kaynakları sağlaması imknsızdır. Ne de, kaynakların temel tüketim maddelerine dağıtımı, güvenilir mülkiyet hakkını ve temel altyapıyı sağlamayacaktır. Bu bağlamda, geçiş süreci hiçbir ülke için farklılık göstermemektedir.¹³⁶

Son on yıl içerisinde, geçiş sürecinde iki tip model n plana çıkmıştır. İlk model, diğer geçiş ülkelerine nazaran daha gelişmiş ülkelerde, hızlı liberalizasyon, sürekli makroekonomik istikrar ve küçük ölçekli zelleştirme, piyasaların ve özel işletmelerin devam etmesinde önemli yeri olan kurumların tutarlı gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu gelişme, bu lkeleri Avrupa ile entegrasyonlarına önemli katkıda bulunmuştur. İkinci tip model ise, daha az gelişmiş ülkelerde, serbestleşmede yavaş ve düzensiz bir görünüm ortaya koymasıyla dikkat çekmiştir. Bunun dışında, kurumların gevşek bütçe uygulamalarının baskısından ve yapısal değişim eksiklikleri nedeniyle makroekonomik istikrarın sağlanmasında engel teşkil etmişlerdir.¹³⁷

Diğer yandan, geçen on yılın analizi yapılırken, yukarıda sayılan modelleri dört faktörü dikkate alarak incelemek gerekmektedir. İlk iki faktörü, liberalleşme ve makro ekonomideki istikrarın gelişimi oluşturmaktadır. Bu faktörlerin analizi geçiş sürecinin yatay değişiminin şaşırtıcı seviyesini gösterir. Bu aynı zamanda, her ülkedeki başlangıç durumlarının reformlar üzerindeki etkisini gösterirken, politika seçiminin de performansını yansıtmiştır. nc faktör, özelleştirmedeki gelişmeyi, orta ve büyük ölçekli özelleştirmelerin baskıları ve amaçlarını vurgular, bunun yanında, kamuya ait işletmelerin zelleştirilmesindeki uygulamaların her zaman kamu müdahalesinin azalmasını sağlamadığının bulguları incelenmiştir. Bu kıyaslamayla, küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesi daha kolay olmuş ve yaygınlaştırılmasıyla, etkin piyasa kurumlarına yönelik isteğin

¹³⁶ WORLD BANK 2003 Transition, a.g.e., P.XV

¹³⁷ EBRD, Transition Report 1999, a.g.e., s.22

oluşmasına yardım etmiştir. Dördüncü faktör ise, kurumsal değişim sürecini, serbest piyasaya yönelik kurumların gereksinimi ve onların yapılandırılma süreci üzerine yoğunlaşmıştır.¹³⁸

Son on yılı değerlendiren raporlar dikkate alındığında, geçiş sürecinde on yılın ardından, geçiş süreci göstergeleri ile bağlantılı reformdaki gelişme, iki durumu ortaya çıkartmıştır. Birinci durum, ayrı coğrafik alt bölge sınırları içerisinde ülkelerin, reformda genel gelişmeler çerçevesinde kümelenmeleri. İkincisi, bir taraftan liberalizasyondaki ve özelleştirmedeki ilerleme ve ikinci taraftan özel işletme ve piyasaları destekleyen kurumlardaki – idari ve kurumsal yeniden düzenleme, rekabet politikası, bankacılık reformu ve menkul kıymet piyasaları, banka dışı mali kurumları – gelişme arasındaki orantısızlık. Geçiş sürecinde on yılın ardından şimdi, bu ortaya çıkan durumları etraflı tahlilleri yapılabilir. Bu, sonraki on yıl için, reformları uygulamada temel sıkıntıları tespit etmeye ve sorunları ön plana çıkarmaya yardımcı olur.¹³⁹

Göstergeler, geçiş sürecinde, BDT ülkeleri ile Orta ve Doğu Avrupa ile Baltık cumhuriyetleri arasında derin farklılıkların varlığını göstermektedir. Hangi faktörlerin güçlü reformları arkasında saklamaktadır? Sorusunun cevabı incelendiğinde, farklılığın tek nedeninin coğrafi bakımdan Batıya yakınlık olmadığı görülmektedir. Gerçekte, geçiş ekonomilerini birbirinden ayıran yapısal, politik ve coğrafi faktörler bulunmaktadır. Bu faktörlerin çoğu reformlar başlangıcı öncesinde olduğu gibi daha sonraki süreci de etkilemiştir. İlk olarak, başlangıçtaki yapısal ve makroekonomik dengesizliklerin yüksek seviyesi, bazı yönetimleri ilerleyen süreçte uygulanan reformları yavaşlatmasına teşvik etmiştir. İkincisi, merkezi planlamadan zayıf devlet kurumlarını tevarüs eden yönetimler, geçiş

¹³⁸ a.g.e., s.22

¹³⁹ a.g.e., s.23-27

sürecinin başlamasından kısa süre önce de olsa kısmi de olsa kurumsal yapıda reform politikaları uygulayan ülkelere nazaran reform politikalarını daha zor hayata geçirmişlerdir. Son olarak, Avrupa Birliği'ne yakın ülkeler, batılı ortaklarla olan ticaretten meydana gelen olumlu etki ve politik işbirliği yardımıyla bölgesel entegrasyon sürecinden fayda sağlamaları bu ülkeleri diğer geçiş ülkelerinden farklı bir konuma getirmiştir.¹⁴⁰

Bu bilgiler ışığında, ülkelerin kümelenedikleri gruplar bir sınıflandırmaya tabi tutulursa; Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri bir tarafta, Baltık cumhuriyetleri ve batıya yakın BDT ülkeleri ortada, Orta Asya ve Kafkas ülkeleri öbür tarafta yer almaktadır. Başlangıç şartları önemli bir role sahipken, oluşan durumdan tek sorumlu değildir. Veriler, benzer başlama koşullarına sahip olmalarına rağmen, Baltık cumhuriyetleri, batıdaki BDT ülkelerinden belirgin şekilde reformlarda ilerleme sağlamışlardır. Aynı durumu, Romanya ve Polonya arasında da görmek mümkündür. Başlangıç koşulları aynı ama geçen süreçte farklılık gösteren diğer ülkeler; Hırvatistan, Bulgaristan, Kırgızistan ve Özbekistan'dır. İlk on yılda ortaya çıkan bu farklılıklar, ülkelerin yönetim anlayışları hakkında da ipuçları vermektedir.¹⁴¹

Diğer taraftan, bu farklılıklar sadece ülkeler arasında kalmakta aynı durum ülke içinde uygulanan reformlar arasında da görülmektedir. Örneğin, liberalleşme ve özelleştirme reformlarındaki genel ilerleme ile serbest piyasayı ve özel mülkiyeti destekleyen kurumlara yönelik uygulanan reformlar bu farklılığı göstermektedir. Bu varsayıma göre, liberalleşme ve özelleştirme hızlı gerçekleştirilen reformlardır. Kamu sektörü üzerindeki devletin rolünün azaltılması, fiyatların serbestleştirilmesi ve işletmelerin yönetiminin özel kişilere verilmesi bağlamında basittir. Ancak, iyi işleyen bir piyasa mekanizması ve özel

¹⁴⁰ a.g.e., s.25-26

¹⁴¹ a.g.e., s.25-26

işletmeleri destekleyen kurumsallaşmanın sağlanması ve yapılandırılması devletin yeni roller üstlenmesini gerektirmektedir. Bu kurumsal yapıya yönelik reformların gerçekleştirilmesi ve işleyişinin sağlanması uzun bir süreci gerektirmektedir. Çünkü bu yapılanma, çıkartılan yasal çerçeveye veya kabul edilmesiyle sona ermemekte, aslında bu bir başlangıç sayılıp uygulama aşamasıyla devam ettirilmesi bir zorunluluktur.¹⁴²

Geçiş ülkelerinde kurumsal yapının önündeki zaman engeli ile birlikte, liberalleşme ve özelleştirme açısından da uygun politika seçimi önem arz etmektedir. Strateji olarak şok terapinin seçilmesi uygulanacak reformların daha hızlı gerçekleşmesini sağlayacaktır. Bunun seçimi ülkelere bağlı bir durum iken sürecin başlangıcında ciddi sonuçlara neden olmuştur. Piyasa kurumlarındaki eksiklik de, başlangıçtaki düşüşe katkıda bulunmuştur. Bu amaçla, liberalleşme ve özelleştirmeye alternatif olarak aşamalı reform stratejisi ortaya çıkmıştır. Prensip olarak bu yaklaşım, kendi ayakları üzerinde duramayan kuruluşlara reformlarını gerçekleştirebilmeleri için zaman ve imkân verir.¹⁴³

On yıllık sürecin ardından, geçiş ekonomilerinde gözlenen gerçek reform yollarının değerlendirmesini yapmak mümkündür. EBRD'nin geçiş göstergelerini kullanarak 1994–99 yılları boyunca, geçiş ülkelerinin, öncelikli olarak liberalizasyon ve özelleştirmenin üzerine odaklanması ve kurumsal reformların kapsamlı olarak uygulaması bağlamında hızlanması gerektiğini göstermektedir. Liberalizasyon ve özelleştirmede bazı başlangıç gelişmelerini takip ederken, Beyaz Rusya ve Kazakistan bu reformları 1996'da iptal etmiş ve o süreç sonrası geriye doğru ilerleme sağlamışlardır. Liberalizasyonu ve özelleştirmeyi tereddütle uygulayan devletlerin hiç biri, ne kurumsal yapının

¹⁴² a.g.e., s.26

¹⁴³ a.g.e., s.27

gelişmesi, ne de liberalizasyon ve özelleştirmede dengeli gelişmeyi gösterebilecek bir çizgide ileriye doğru gidememiştir.¹⁴⁴

Yukarıda yapılan değerlendirmeler liberalizasyon ve özelleştirmedeki değişimin piyasa reformlarının ilk on yıllık müddetinden sonra bile önemli olduğunu göstermektedir. Ayrıca, devletler bu reformların ve özel kuruluşları ve piyasaları destekleyen kurumların gelişimleri arasındaki dengesizlikleri sadece onların başlangıç başarılarını devam ettirdikten sonra azaltabilmişlerdir. Ülkelerden bazıları, son yıllardaki eksik ve defolu liberalizasyon ve özelleştirme reformlarından kaynaklanan ciddi makroekonomik dengesizlik nedeniyle reformlarda zorluklar çekmiştir.

Liberalizasyonun temel karakterine rağmen, piyasa liberalizasyonunun kapsamı ve işleyişi, geçen on yıllık süreçte, geçiş ekonomileri arasında dikkat çekecek kadar geniş değişme göstermiştir. Orta Avrupa ve Baltık cumhuriyetleri ile BDT ülkelerinden, Arnavutluk, Makedonya ve Kırgızistan, fiyatların liberalleştirilmesinde çok hızlı davranmışlardır. Buna ilaveten, reformların devamlılığını da sağladılar. Diğer taraftan, ticaret ve borsa ile ilgili serbestleştirmenin yanında, az da olsa iç piyasada da liberalleşmeye gitmişlerdir. Hızlı liberaller olarak adlandırılan devletler, geçiş sürecinden itibaren, piyasaya yönelik reformları gerçekleştirmişlerdir. Hızlı liberalleşmeden kasıt, fiyatların tam anlamıyla liberalleştirilmesi ve ticaretin serbestleştirilmesidir.¹⁴⁵

Hızlı liberalleşme yaklaşımına, BDT ülkelerinin çoğu, Romanya ve Bulgaristan geçen on yılda düzensiz ve kademeli bir seyir izlemişlerdir. Bu devletlerin arasında Bulgaristan ve Rusya geçiş sürecinde, iç ve dış piyasalarını liberalleştirmeye oldukça erken kalkışmış, ama iç ve dış dengesizlikler karşısında bu reformlarını tam anlamıyla devam ettirememişlerdir. Devletlerin ikisi de liberalizasyonu

¹⁴⁴ a.g.e., s.29

¹⁴⁵ a.g.e., s.29

kısmen üç veya dört yıl sonra iptal etmişler ve Bulgaristan bir zamanlar yaygın olan liberalizasyonun seviyesi son zamanlarda yeniden yükseltmiştir. Romanya ve bazı BDT devletleri Bulgaristan'dan daha yavaş liberalleşmiştir. Aşamalı reformculardan, Romanya ve Ukrayna da bu reformları kısmen iptal etmişler. Beyaz Rusya, Türkmenistan ve Özbekistan hâlâ piyasa liberalizasyona girişmemişlerdir ve Azerbaycan ve Tacikistan'daki gelişme daha tamamlanmamıştır. ¹⁴⁶

Başlangıç koşullarının farklılığı ülkeleri ne derece etkilemiştir? Sorusunun cevabı, yapısal ve makroekonomik dengesizlik açısından daha az istikrarsız ve güçlü devlet yapısına sahip olmak, koşulları nedeniyle fayda sağlayan ülkeler, liberalleşme konusunda karşıtlarından daha iyi bir süreç geçirmişlerdir. Fakat, genel kanı, başlangıç koşullarının iyi bir avantaj sağlamasına rağmen, bu durum diğer ülkelerin liberalleşmesi önünde büyük bir engel olarak görülmemelidir. Buna en güzel örnek, başlangıç koşulları farklı olan, bazı Baltık cumhuriyetleri, Kırgızistan ve Moldova, Polonya ile Beyaz Rusya, Romanya ve Ukrayna'nın on yıllık süreç sonunda buldukları benzer konum bunun en güzel delilidir. ¹⁴⁷

Liberalizasyonda olduğu gibi, mali disiplinin derecesi ve makroekonomik istikrar modelindeki bölgenin karşısında geniş bir değişme vardır. Pek çok devlet, merkezi planlamanın sona ermesi ile makroekonomik dengesizlikler yaşamış ve bununla beraber geçiş sürecinin başlaması ile enflasyon patlaması yaşamışlardır. ¹⁴⁸

Bir devletin makroekonomik istikrardaki gayretinin güç ölçüsü, enflasyonun orta dereceli oranı (%30'dan daha az) ve güçlendirilebilir mali zararı (GSMH'nin %5'ten daha az) ile birlikteki geçişin başlanmasından beri geçen süredir. Geçen on yıllık süreçte,

¹⁴⁶ a.g.e., s.30

¹⁴⁷ a.g.e., s.24-30

¹⁴⁸ a.g.e., s.30

makroekonomik istikrarı ve liberalizasyonu sağlayan devletlerin arasında örtüşme vardır. Reformların ikisini de sağlayamayan devletlerin çoğu bu reformlardan birinde başarılı olmalarına rağmen diğerinde başarısız olmuşlardır. Mesela, liberalizasyonda önemli gelişmeler kaydetmesine rağmen, Kırgızistan ve Moldova istikrarın sağlanmasında daha başarısız olmuşlardır. Bu Rusya ve bir yere kadar Kazakistan için de geçerlidir. Çünkü onlar, serbest piyasa adına açıklık politikası ile enflasyonun işaret ettiği makro ekonomik sağlamlık geçiş sürecinin başlamasından sonra devam etmemiştir.¹⁴⁹

Başarılı bir liberalleşme ve istikrar ortamının sağlanamamasının temel nedeni, piyasa ekonomisinin gereklerinden olan, kamu finansmanı ve sıkı bütçe politikasının tam olarak uygulanamamış olmasıdır. Liberalleşme, kamu sektöründeki vergilerin hızla aşınmasına neden oluyor ve yeni kurulan işletmelerin kurulmasıyla ithalatın artmasına neden olurken, İstikrar, kamu kuruluşlarının azaltılmasını ve ekonomik yapılanmanın maliyetlerinin üstlenilmesini öngörmekteydi. Çoğu devlet, bütçeden kamu işletmelerine ayrılan payı azaltmasına rağmen, yeni özel sektör işletmelerinin artmasına tahammül edemeyen devletler, istikrarın sağlanmasında başarısız olmuşlardır. Bu yaklaşım tarzı, zarar gören kuruluşlara işlevlerini devam ettirmelerine izin vermiş ve açık ve zararlar makroekonomik istikrarı azaltmıştır.¹⁵⁰

Diğer yandan ortalama olarak, daha az etkin vergi sistemine sahip olan ülkeler makroekonomik istikrarda daha az süre yaşamışlardır.

Liberalizasyon, istikrar ve özelleştirmedeki gelişme, geçişte on yıllık sürecin ayırt edici özelliğini işaret ederken, destekleyici idari, yasal ve mali kurumlar bu dönem boyunca büyük değişim geçirmişlerdir. Özel kuruluşları ve piyasaları destekleyen kurumların

¹⁴⁹ a.g.e., s.31

¹⁵⁰ a.g.e., s.28-31

gelişmesi geçiş sürecinin ortasında başlamıştır. Ancak, geçiş sürecinin farklı aşamalarında bu kurumsal değişim çeşitlilik arz etmiştir. Geçişin başlangıç aşamaları makroekonomik dengesizliğin yüksekliği ile karakterize edilmiştir. Bu durumlar altında, devlet, kamu maliyesi, mülkiyeti koruma ve sözleşme hakları ve piyasa davranışının bazı temel kurallarını uygulaması, başlangıç reformlarının başarılı olmasının temel noktasını oluşturmuştur. Liberalizasyon ve özelleştirmeye yönelik temel reformların tamamlanması ve devletin yeni rolünü üstlenmesi aşamasında ise, kurumsal reformların odağı, rekabet politikası, iflas, ortak yönetim ve altyapı ve finansın düzenlenmesi gibi destekleyici kurumlar artış göstermiştir.¹⁵¹

Devletin kapasitesi geçiş sürecinde destekleyici kurumların gelişmesini empoze etmesine rağmen, geçişin başlamasından beri çoğu hükümetler önemli ölçüde bu alanda başarı sağlayamamışlardır. Kurumsal alandaki bu değişim, yeni kanunlar ve düzenlemeler ve onların uygulaması geçiş ekonomisine sahip ülkelerin iktisadi faaliyetini şekillendirmiştir.¹⁵²

2.5. Reform Sürecini Etkileyen Faktörler

Bir ülkede yapılan siyasal ve sosyal reformları genellikle ekonomik reformlar takip etmektedir. Ama ekonomi ve politika her zaman birbiriyle uyum sağlamayabilir.

Bir ülkede yapılan reform hareketinin başarıya ulaşmasını sağlayan bazı temel faktörler söz konusudur. Bunlar;

- Ülkenin yapısının seçilecek stratejiye uygun olması

¹⁵¹ a.g.e., s.34-35

¹⁵² a.g.e., s.35

- Yönetimin yapılacak reformun zamanı ve kapsamını uygulanabilirlik göz önüne alınarak hazırlaması
- Reformların politik müdahalelerden uzak belirlenen plan ve program dâhilinde yapılması
- Reformların uygulandığı kesimde zarar görenlerin tazmininin sağlanması
- Reformları uygulayacak yönetimin güçlü olması olarak sıralanabilir

Geçiş süreci, bu süreçteki ülkeler açısından ciddi problemlerle beraber başlamıştır. Bu problemler, uygulanan reform politikası ve alanına göre değişiklik arz etmektedir.

2.5.1. Yönetimin Gelişimini Sağlayan Faktörler

Yapılan araştırmaların sonuçları, iyi yöneticiliğin gelişmesini sağlayan ya da gelişmesine engel olan faktörlerin anlaşılması için çok büyük bir önem taşımaktadır. Araştırmaların sonuçları şunları içermektedir;¹⁵³

- 1.** Ülkeler arasındaki yöneticilik kalitesini anlatmadaki en önemli faktörlerden birisi, ülkedeki hükümetin ne kadar kontrol etmeye yatkın olduğunu veya ekonomideki menfaat gücü ile nüfuzu kötüye kullanma göstergesidir. Yöneticiliğin gelişmesinde önem arz eden kurumlara destek göstermesi gerekirken, ülkeler, etkili firmalar için özel avantajlar sağlamaktadırlar.
- 2.** Yöneticiliğin kalitesini etkileyen özelleştirme, devlet denetiminin ölçüsüne bağlı olarak dolaysız değişmektedir. Özelleştirme, ülkelerdeki geliştirilmiş yöneticilikle bağlantılıdır.

¹⁵³ a.g.e., s.115

Yalnız, kontrollün fazla olduğu ülkelerde, özelleştirme yöneticiliğın kalitesizliğı ile bağlantılıdır.

3. İktisadi reformlardaki ilerleme devletin, girişimcilerin kararlarına müdahalesinin ortadan kaldırılmasıyla eş anlamlı olmamışsa da, devletin müdahalesi anında, alınan kararları etkileyebilmiştir.

4. 'Firmaları depolitize etme' adı verilen prosedürü uygulanarak, iktisadi reformların, şirketlerin işleyişinde devlet rolünün etkisini azaltacağı ümidi, birçok geçiş ekonomilerinde ulaşılamamıştır. Devletler ve şirketler halen etkileşim ağı içerisinde bulunmaktadır. Firmalar devlet memurlarını şirket kararları ve rüşvet için bazı kontrol bileşimi ile sağlarken, devlet, firmalara geniş kapsamlı dolaysız ve dolaylı destek sağlamaktadır.

2.5.2. Ülkelerin Yapısından Kaynaklanan Olumsuz Faktörler

Geçiş ekonomilerine sahip ülkeler, planlı sistemin yapısından kaynaklanan bazı problemler nedeniyle bu süreçte gereken atılımı başarıyla sağlayamamışlardır. Bu süreç çoğu ülkeler için sıkıntılı başlamış ve günümüzde de bu rahatsızlıklar devam etmektedir. Bu ülkeler 1990'lı yılların başlarından bu yana piyasa ekonomisine geçişi sağlamak amacıyla farklı dozajlarda da olsa sayısız reform politikaları uygulamışlardır. Ancak geçen on beş yıllık süreç reformların başarı şansını azaltan birçok faktörün olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu faktörler aynı zamanda eski sistemin bu ülkelerde bırakmış olduğu hastalıkları da temsil etmektedir. Bunlar;¹⁵⁴

1. Sanayi sektöründe tekeli yapı

¹⁵⁴ ALTAY, a.g.e., s.11.

- 2.** Tüketim mallarındaki kıtlık olgusu ve ürünlerin kalitesizliği
- 3.** Enflasyon
- 4.** Mali disiplinsizlikler ve gevşek bütçe kısıtı
- 5.** Sanayi sektöründe işsizliği teşvik eden sosyal güvenlik tedbirlerinin varlığı
- 6.** Siyasi alanda komünist partinin tek parti rejimine sahip olması şeklinde sıralanabilir.

Sovyetler birliğinin dağılmasıyla beraber bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya cumhuriyetlerinde de piyasa ekonomisine geçişte ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunların en önemli nedeni bu cumhuriyetlerin hiçbirinin bağımsızlığa ve dolayısıyla piyasa ekonomisine geçiş sürecine hazır olmamalarıydı. Kısacası ülkeler bağımsızlık sürecine beklemedikleri bir anda hazırlıksız sahip olmuşlardı. Dolayısıyla başarıyı engelleyen birçok unsur da istemeseler de kucaklarında bulmuşlardır. Kısaca maddeler halinde sıralanacak olursa;¹⁵⁵

- 1.** Ekonomileri Sovyet sisteminin bir özelliği olarak, sadece belirli alanlarda uzmanlaşmıştı. Çünkü diğer ihtiyaçlar merkezi yönetim tarafından sağlanıyordu.
- 2.** Genellikle ülkeler hammadde üreticisi durumundaydılar. Hammaddeler merkeze gönderilmekte ve bundan sonraki üretim süreci başka bir bölgede devam etmektedir. Dolayısıyla hammaddesi üretilen malın üretimi için gerekli sanayi altyapısı bulunmuyordu.
- 3.** Siyasi manada bu ülkeler Sovyet rejiminin etkisi altında bağımsızlık sonrası yapılanmaya gitmişlerdir. Politik yapılanma ve uygulamaların arkasında Sovyet rejiminin solukları

¹⁵⁵ MORTIMER Louis, "Turkmenistan", Federal Research Division, Library of Congress, Washington 1996, s.13

hissedilmiştir. Kendi ulusal politik yapılanmalarını sağlamaları hiç kolay olmamıştır. Kısaca, eski komünist partileri ve liderleri yeni düzeninin demokratik parti liderleri olmuştur.

4. Son olarak, bu ülkeler bağımsızlıklarını kazanmalarına rağmen Sovyet askeri güçleri bu bölgelerden hemen ayrılmamışlardır. Bu da izlenen politikaların ve ülkelerin yapılanmasında önemli bir unsur olarak sayılabilir.

Orta Asya cumhuriyetlerinin 1990'lı yıllarda bu problemleri aşmaları kolay olmamıştır. Bununla beraber gerçekleştirilecek reform politikaları ve stratejiler bu problemlerin çözümünde elde edilecek başarıyla doğru orantılı bir durum arz etmektedir.¹⁵⁶ Diğer bir deyişle, yukarıda sayılan unsurların serbest piyasa ekonomisine geçişi sağlayacak şekilde bir takım düzenlemelerin yapılmasını gerektirmektedir. Bunun sağlanması için;¹⁵⁷

- 1.** Siyasetteki tekelci ve gelenekselci yapının çoğulcu ve rekabetçi hale dönüşüme
- 2.** Merkeziyetçi ve rekabetten uzak firma yapısının, rekabetçi firma yapısına
- 3.** Merkeziyetçi fiyat yapısından, serbest fiyat yapısına
- 4.** Mali dengesizliklerin giderilmesi için yeni yapılanmaya uygun mali disiplin ortamına
- 5.** Enflasyonist ortamın ve işsizlik gibi temel problemlerin giderilmesi için uygun maliye ve para politikalarının seçimi ve uygulanmasına
- 6.** Yeni iş ortamlarının ve yatırımların canlandırılması için gerekli altyapının sağlanmasına

¹⁵⁶ MORTIMER, a.g.e., s.13

¹⁵⁷ WORLD BANK, "From Plan To Market", World Development Report, Washington, 1996, ALTAY, a.g.e., s.11.

7. Uygulanan reform politikalarının başarısı için ülkedeki rüşvet ve yolsuzluk gibi kanunsuz uygulamaların önüne geçilerek gerekli güven ortamının sağlanmasına

8. Belki de en önemlisi piyasa ekonomisine geçişi sağlayacak beyin gücünün yetiştirilmesine şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkmenistan devlet başkanlığının kararıyla yürütülen ve ekonominin demonopolizasyonunu, tarım ve sanayi sektöründeki yapısal değişmeyi hedefleyen iç politika bazı olumlu sonuçlar doğurmuştur. Bu, Türkmenistan'da vuku bulan sosyoekonomik gelişmelere bakılarak söylenebilir.

Ülkenin sanayi sektörü istikrar kazanmıştır, hizmet sektöründe de bir çeşitlilik ve genişleme yaşanmıştır. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen ülkenin genel makroekonomik durumu aşağıdaki negatif faktörler dolayısıyla etkilenmiştir;¹⁵⁸

1. GSMH'da önemli bir paya sahip olan enerji sektöründe uluslararası ödemelerde ortaya çıkan problemler dolayısıyla üretimde meydana gelen düşüş.

2. Türkmenistan'dan enerji ithalatında bulunan BDT ülkelerin çekmiş oldukları ödeme güçlükleri ve Türkmenistan'ın bunların yerine ikame edebileceği yeni ithalatçıları bulamaması.

3. Türkmenistan'ın teknik kaynak, tüketim malları ve gıda maddeleri alanında dışarıya bağımlı olması

4. Geleneksel yöntem ve tekniklerin kullanılmasından dolayı tarım alanında yaşanan üretim düşüşü

5. Kâr elde etmeyen işletmelere sübvansiyon ve sosyal ayrıcalıkların tanınması.

¹⁵⁸ UNDP, HDR 1997, a.g.e., s.15

Reformlar yapılmasına rağmen bu durum daha da karmaşık bir hale bürünmüştür. Çünkü sektörlerdeki tekeli yapı devam etmekte ve giderek artan talebi karşılamada zorluk çekmektedir.

SONUÇ

Genel anlamıyla ele alındığı zaman, geçiş ekonomisi terimi planlı ya da karma ekonomi sistemini terk ederek serbest piyasa ekonomisini oluşturma süreci olarak tanımlanabilir. Bu çerçevede, günümüzdeki çoğu gelişmekte olan ülke bu kapsama girmektedir. Ancak geçen on beş yıllık süreçte geçiş ekonomileri terimi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasıyla sosyalist sistemi uygulayan ülkelerin, söz konusu sistemi terk ederek serbest piyasa ekonomisini tercih etmeleri süreci olarak tanımlanmaktadır. Bu ülkeler dönüşüm sürecini hâlâ tamamlayamadıklarından dolayı geçiş ekonomileri olarak nitelendirilmektedirler.

Yapılan tanımlama çerçevesinde geçiş ekonomileri dört grup altında toplanmıştır. Birinci grupta, II. Dünya savaşının ardından bloklara ayrılan dünyada sosyalist bloğu tercih etmek durumunda kalan, Arnavutluk, Bosna Hersek, Çek cumhuriyeti, Hırvatistan, Macaristan, Makedonya, Polonya, Romanya, Slovakya ve Slovenya'nın dâhil olduğu Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri yer almaktadır. İkinci grupta, Çarlık Rusya'sı döneminde Rusya'nın hâkimiyetinde iken 1917 Ekim devrimiyle bağımsızlıklarını ilan eden ancak, II. Dünya savaşının ardından SSCB'nin hâkimiyeti altına giren, Estonya, Letonya ve Lituanya'nın yer aldığı Baltık cumhuriyetleri bulunmaktadır. Üçüncü grup, Türk cumhuriyetlerinin de içinde bulunduğu, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Rusya Federasyonu, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna gibi on iki üyeye sahip BDT ülkelerinden oluşmaktadır. Dördüncü grupta yer alan, Kamboçya, Çin, Laos cumhuriyeti ve Vietnam'dan oluşan Doğu Asya ülkeleri dönüşüm süreci ve ülke yapıları itibarıyla diğer üç gruptan farklı bir geçiş aşamasına sahiptirler.

Geçiş ekonomileri, sosyalist sistemin dezavantajlarını bertaraf etmek ve buldukları ekonomik çöküntüden kurtulup, kalkınmalarını sağlamak amacıyla serbest piyasa ekonomisini tercih etmişlerdir.

Merkezi planlama sisteminde üretimin hedefi kârı maksimize etmek yerine en yüksek üretim düzeyini gerçekleştirmek olduğundan kapitalist sisteme özgü ekonomik krizlerden bahsedilemez. Sovyetler Birliğinde merkezi planlamaya dayalı üretim sürecinde ortaya çıkan problemler üretim alanı içerisinde çözümlenmişse de, 1970'li yılların ortalarından itibaren üretken kaynakların yetersiz kalması, var olan kaynakların etkin kullanılmaması ve bürokrasinin güçlenerek kapitalist sistemdeki burjuvazinin konumunu alması üretim alanlarındaki sorunları arttırmış ve mevcut koşullardaki çözüm olanaklarını daraltmıştır. Dolayısıyla bu süreç merkezi planlama sisteminde reform hareketlerini zorunlu kılmıştır. Uygulamaya konulan reform paketleri, merkezi planlama içerisinde var olan ancak kapitalist işlevlerinden farklı olarak pasif bir kullanımı olan piyasa enstrümanlarının öne çıkarılmasını öngörmüştür. Ancak bu süreçte piyasa yönelimli reform uygulamalarıyla merkezi planlama mekanizmasının bir arada var olmasının neden olduğu çelişki istenilen sonuçların elde edilmesine engel olmasının yanında perestroyka'nın ikinci aşamasından itibaren piyasa ekonomisi unsurlarının varlığını hissettirmesiyle Sovyet ekonomisi kapitalist ekonomik sistemi uygulayan ülkelerin karşılaştığı ekonomik bunalıma açık hale gelmiştir. Bu durum 1991 yılı sonrasında yaşanan hiperenflasyonla kendini göstermiştir. Yaşanan bu problemleri gidermeye yönelik uygulanan reform politikaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Başarısızlığın temelinde iki temel nedenin varlığı söz konusudur; ilk olarak, Sovyet liderlerinin merkezi planlamanın ekonomik sorunları çözeceği yönündeki inanç ve ısrarlarıdır. İkinci neden ise, kısmi ekonomik reformların ülkede doğrudan ekonomik ve politik dağılmaya katkıda bulunmasıdır.

Merkezi planlamanın 1970'lerin ortalarından itibaren ortaya çıkmaya başlayan sorunların ve bunların çözümüne yönelik uygulanan reform politikalarının başarısızlığı alternatif sistem arayışlarını doğurmuştur. Ancak alternatif olarak düşünülen ve uygulanmaya çalışılan piyasa sosyalizmi, merkezi planlama ve piyasa araçlarının bir

arada bulunmasından kaynaklanan çelişki ve işlevsizlik nedeniyle 1991 yılının ardından terk edilerek piyasa ekonomisine geçiş süreci hızlanmıştır.

Geçiş sürecini başlatan tek neden ekonomik istikrarsızlık değildir. Bunun yanında dış etkenler olan, ABD'nin uygulamış olduğu dış politika ve 1980'li yıllardan sonra küreselleşme dalgasıyla ön plana çıkan serbest piyasa ekonomisi ve bu sistemin alternatiflerine göre göstermiş olduğu başarının da önemli rolü vardır. İki kutuplu dünyada, iki süper güçten birisi olan ABD'nin gerek silahlanma gerekse de teknoloji alanında rakibine oranla hızlı bir ilerleme sağlaması ve dengeyi sağlamaya çalışan SSCB'nin kaynaklarının çoğunu zorunlu olarak savunma sanayi, halkın sosyal refahta etkisini hissetmediği uzay teknolojisi ve üçüncü dünya ülkelerine yardımlara yönlendirilmesine neden olmuştur. Bu durum, söz konusu alanlarda kısmi iyileşmeyi sağlarken diğer sektörlerde çöküşü beraberinde getirmiştir.

Diğer taraftan yaşanan bu sorunlar, farklı milletlerden oluşan SSCB'de aykırı seslerin yükselmesine neden olmuştur. Kısaca ifade edilecek olursa, Sovyetler Birliği'nin dağılmasında uluslar sorunun rolü de göz ardı edilemez. Sovyetler Birliği'nin homo-sovyetikus ideasını gerçekleştirebilmek amacıyla uygulamış olduğu asimilasyon politikaları, özellikle Orta Asya cumhuriyetlerinde milliyetçilik ruhunu yok edememiştir. Bu durum, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde de açıkça tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, yine de çoğu Orta Asya ülkesi bağımsızlık sürecinde, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını kesinlikle istememekteydi. Bunun altında yatan temel faktör, bu ülkelerin çoğunun yüzyıllar boyunca bağımsız bir devlet olarak hareket etmemiş olmalarıdır. Örneğin, Türkmenistan 800 yılı aşkın süre içerisinde devlet kuramamış ve bu süre içerisinde ya hanlıklar olarak veya başka devletlerin boyunduruğu altında yaşamışlardır. Kısaca, hiçbir yönetim tecrübesine sahip değillerdi. Nitekim SSCB'nin dağılmamasını isteyen devletlerin başında da Türkmenistan yer almıştır.

1991 yılından sonra bağımsızlıklarını beklenmedik bir durumda almak durumunda kalan birçok cumhuriyet, bağımsızlıklarının ilk yıllarında neyi nasıl yapacaklarının kararını verme ve yeni sistemi tanıma bağlamında bir bocalama dönemi yaşamışlardır. Kısacası, bir dönemin komünist liderleri yeni dönemin de liderleri olmuşlardı. Bu durum, yaşanacak sıkıntıların habercisiydi. İlk yıllarda yaşanan ekonomik bunalım da bunun en belirgin kanıtıdır. Serbest piyasaya geçiş geçmeme noktasında hâlâ kararsız olanlar ile SSCB'nin tekrardan toparlanıp problemlerini çözeceğini düşünen devletler serbest piyasa ekonomisine geçiş sürecine ancak bir kaç yıllık bocalamadan sonra başlayabilmişlerdir.

Geçiş ekonomilerinde temel hedef, daha önce sahip oldukları planlı ekonomiyi terk ederek, küreselleşen dünya ekonomisine uyum sağlamak için serbest piyasa ekonomisine geçmektir. Böyle olunca bu ülkeler bir taraftan serbest piyasa ekonomisini tesis etmeye çalışırken, diğer taraftan küreselleşmeye adapte olmak, ekonomilerini söz konusu normlara uygun hale getirme çabası içine girmişlerdir. Bu dönemde bazı Doğu Avrupa ülkeleri aşamalı geçiş süreciyle daha sancısız bir uyum politikası benimserken, Rusya'nın başını çektiği birçok BDT ülkesi ise eş zamanlı reform stratejisi yöntemini benimsemişlerdir.

Şok terapi ya da Büyük Patlama olarak da adlandırılan Eş Zamanlı reform stratejisinin arkasındaki ortak görüş, merkezi planlamadan piyasa ekonomisine geçiş sürecinde ülkelerin temel hedefleri olan, makro istikrarın sağlanması, piyasa ve fiyatların serbestleştirilmesi, kamu teşebbüslerinin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesi ile kurumsal yeniden yapılanmaya ilişkin reformları eş zamanlı olarak gerçekleştirerek olabildiğince kısa sürede geçiş sürecine başlamaları zorunluluğudur. Bu stratejide, belli bir sancı çekileceği kabul edilmekle birlikte, bu sürenin kısa olacağı ve önemli ölçüde kazanımlar sağlayacağına inanılmıştır. Sağlanacak bu kazanımlar kısa sürede gerçekleştirilecek reformlar doğrultusunda arz ve talep

güçlerinin denge piyasa fiyatını gerçekleştirmesi, bütün kurumlarıyla oluşturulmuş piyasaların varlığına bağlıdır.

Eş zamanlı reform stratejisinde, fiyatların serbestleştirilmesi ve kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi dolayısıyla ülkeye önemli ölçüde sermaye yatırımının olacağı beklentisi hâkimdir. Ancak bu stratejiyi uygulayan ülkeler bu beklentiyi haklı çıkartacak düzeyde dış yardım sağlanması konusunda başarılı olamamışlardır. Eş zamanlı reform stratejisinin, hiç bir ülkede bütün yönleriyle uygulanma şansı olmamıştır. Örneğin, sağlıklı bir özelleştirme sürecine paralel olarak eş zamanlı fiyatların serbestleştirilmesi gerçekleştirilememiş, bunun yanında üretim ve gelirdeki büyük düşüşün ortaya çıkaracağı büyük sıkıntı ve sancıyı ortadan kaldıracığı beklenen yabancı sermaye girişi yeterince sağlanamamış ve bu yolla engellenecek olan yoksulluk yeterli yatırım artışının sağlanamaması dolayısıyla artmıştır. Bu durum stratejinin hem tüm yönleriyle uygulanma şansının olmadığını hem de bu stratejiyi uygulayan ülkelerin başarısızlık nedenlerini ifade etmektedir. Buna bağlı olarak, reform stratejisinin başarısında kilit rol oynayan radikal reformların gerçekleştirilmesinde ağır kalmışlardır. Örneğin, kurulacak olan yeni özel sektör yatırımları için gerekli altyapı ve yasal ortamın oluşturulması, kamu iktisadi teşebbüsleri ile ilgili reformlar, sosyal hizmetlerin yeniden yapılandırılması ve etkin modern ticari bankacılık sisteminin kurulması gibi unsurlar bunlardan sadece bir kaçını sıralanabilir.

Eş zamanlı reform stratejisi, işlevsel piyasaların kurulması, işletmelerin yeniden yapılandırılması ve piyasa mekanizması için gerekli olan koşulların ihdası konusunda çok çabuk hareket edilmesine dayanan bir yöntemdir. Ancak, bu yöntem bazı riskleri de içerisinde barındırmaktadır. Başlangıç şartlarının çok zorlu olması ve piyasa mekanizmasını destekleyecek kurumların olmayışı makroekonomik istikrar için büyük bir risk oluşturmaktadır.

Eş zamanlı reform stratejisi, bütün ekonomik ve politik krizlere rağmen çoğu eski Sovyetler Birliği ve Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri tarafından tercih edilmiştir.

Eş zamanlı reform stratejisine alternatif olarak kademeli reform stratejisi yöntemi ileri sürülmüştür. Adım adım yaklaşım olarak da ifade edilen bu strateji reformların aşamalı olarak gerçekleştirilmesini amaçlamaktadır. Bu yöntemin temeli, eski usulde çalışan işletmelerin faaliyetlerinin ve bu işletmelerdeki istihdamın daha yavaş bir şekilde ortadan kaldırılması, buna paralel olarak kamu sektörünün piyasa etkinliğinin azaltıldığı oranda özel sektör firmalarının faaliyete geçmelerinin ve etkinliklerinin artırılmasının sağlanmasına dayanmaktadır. Bu yöntem, makroekonomik istikrar ve büyüme için önemli olan piyasa kurumlarının zaman içinde oluşumuna da imkân tanımaktadır. Ancak, bu yöntemin riski de, eski ekonomik sistemin kademeli bir şekilde tasfiye edilmesi nedeniyle gücü elinde bulunduran çıkar gruplarının reform hareketlerini engellemeye çalışmalarıdır.

Seçilen reform stratejileri arasında bir karşılaştırma yapılacak olursa, geçmişe bakıldığında, Eş zamanlı reform stratejisinden kısa sürede beklenen sonuçlara ulaşamadığı gözlenmiştir. Yabancı sermaye reform stratejisiyle bütünleşmemiş, özelleştirme politize olmuştur. Diğer bir ifadeyle, özelleştirme geçişi başarıyla gerçekleştirecek bir ekonomik perspektiften yoksundu. Fiyat liberalizasyonu tek başına etkin işleyememiştir. Yukarıda sözü edildiği gibi, yasal çerçeve oluşturulmalı, piyasa kurumları yaratılmalı, arz ve müşteri ağı kurulmalı, rekabetçi koşullar sağlanmalı, faydalı olmayan monopol teşebbüsler kamu yararı doğrultusunda yeniden organize edilmelidir. Reformlar zaman aldığından, bu çalışmaların hiç biri eş zamanlı olarak gerçekleştirilemez ve tümünü aynı anda gerçekleştirmeye yönelik bir uygulama muhtemelen hiç bir şeyin yolunda gitmediği bir sonuç doğuracaktır. Bu durum bize piyasa ekonomisine geçişte eş zamanlı reform stratejisi ile ilgili yanlış inancın olduğunu da göstermektedir. Bu

görüŖe göre, bazı uygulamalar göz önüne alındığında eş zamanlı stratejinin çözümden fazla sorun oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Ancak serbestleştirme ve istikrarın sağlanması durumunda bu stratejinin uygulanması uygun görülürken bu uygulamanın da zorunlu olmadığı ifade edilmektedir.

Sonuç olarak, kademeli reform stratejisi eş zamanlı reform stratejisi ile karşılaştırıldığında, bugün ulaşılan nokta, reformları zamana yaymak ve uzun vadeli olarak gerçekleştirmek suretiyle aşamalı bir reform stratejisinin uygulamada başarı şansının daha yüksek olduğudur. Eş zamanlı geçiş stratejisi ile kısa dönemde istenilen sonuçların gerçekleştirilemediği, başlangıçta makro ekonomik istikrarsızlık, hiperenflasyon, çıktı seviyelerinde şok düşüşler gibi kısa vadeli olarak geçiş ekonomilerini önemli ölçüde etkileyen bir yapısal ve kurumsal başarısızlığın yaşanması olmuştur.

Seçilen stratejiler doğrultusunda BDT Ülkeleri ve özellikle Türk cumhuriyetleri ile ilgili geçen süreç değerlendirilecek olursa, bu ülkelerin hâlâ altyapı ve ekonomik sektörler itibarıyla istenilen seviyeye ulaşamadıkları görülmektedir. Bu bağlamda geçiş süreci ile ilgili ulaşılan bulgular kısaca maddeler halinde sıralanacak olursa;

- 1.** Özellikle Türkî cumhuriyetlerde altyapı, ulaştırma ve haberleşme ağı yetersiz durumdadır. Mevcut altyapı SSCB'nin kendi iç işlerliğini sağlamaya yönelik organize edilmiş olması nedeniyle bu ülkelerin dış dünya ile ilişkilerinin sınırlı kalmasına neden olmuştur. Ayrıca, dış dünya ile bağlantılarının Moskova tarafından kurulmuş olan kanallar yoluyla yapılması, bu ülkelerin bağımsızlık sonrasında dâhi bağımlılıklarının kısmen de olsa devam ettiğini göstermektedir. Sovyet sisteminden kaynaklanan kentleşme problemi olmamasına rağmen haberleşme ve ulaşım dışında, yatırımcı için gerekli sanayi altyapısı yeterlidir. Enerji, yer, sanayi suyu ve işgücü temini genellikle karşılaşılan problemler arasında yer almamaktadır. Bununla beraber asıl sorun hizmet sektöründe

ortaya çıkmaktadır. Bankacılık sektöründeki altyapı yetersizliği ve bu alanda yapılan yasal düzenlemelerin istenilen seviyede olmaması bu alana yabancı sermaye girişine de engel teşkil etmektedir.

- 2.** BDT ülkeleri arasındaki bağımlılık SSCB'nin dağılmasının ardından çözüme eğilimi göstermişse de varlığı halen devam ettirilmektedir. Bu ülkeler arasındaki bağımlılığa konu olan mallarda değişim olmazken bunların mübadelesini sağlayan merkezi karar organları işlerliğini yitirmiştir. Diğer taraftan, SSCB sanayi politikası, bir malın üretim aşamalarının hepsinin bir bölgede başlayıp bitmesine izin vermemesi nedeniyle, hammadde temininden ara mal üretim safhalarına ve nihai üretime kadar olan aşamaları farklı bölgelere dağıtmıştır. Bu durum birçok ülkenin hammaddesine sahip olduğu malı işleyecek sanayiden yoksun olması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle bu ülkelerin kısa sürede kendilerine yetebilir konuma gelmelerini imkânsızlaştırmaktadır. Buna bağlı olarak, bölgede hâlâ Rusya'ya bağımlılık devam etmektedir.
- 3.** Ülkeler piyasa ekonomisine geçiş sürecinde olmalarına rağmen, eski sistemin temel hastalıklarından birisi olan yoğun bürokrasi hâlâ devam etmektedir. Eski durum muhafaza edilmekle beraber, merkeziyetçilikten uzaklaşmaya yönelik çabalar da görülmektedir. Yasal düzenlemeler yetersiz olduğu gibi, uygulamalarda da ciddi sorunlar yaşanmaktadır.
- 4.** Özellikle Türk cumhuriyetlerinde, hemen her sektörde büyük ölçekli işletmeler tekel konumundadır. Ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, mevcut büyük ölçekli işletmeler ya sahip oldukları kapasitenin altında çalışmak durumunda kalmış ya da tamamen işlerliğini yitirmiştir. Diğer taraftan, bu firmaları yeniden organize edecek, işlerlik kazandıracak ve piyasa ekonomisine uygun işletme kararları alabilecek işletme yönetimleri

bulunmamaktadır. Bu çerçevede, bütün işletmelerin yeni teknolojik gelişmeler çerçevesinde, yeniden organize edilmesi ve işlerlik kazandırılması gerekmektedir.

- 5.** Tarım sektörünün büyüklüğü, üretimdeki çeşitlilik dikkate alındığında piyasa koşullarına göre düzenleme yapıldığı söylenemez. Bu ülkelerde hâlâ direktifler doğrultusunda üretim yapılmaktadır. Aslında bu sektörde sahip olunan potansiyel bu ülkelerin kendi kendilerine yetebilir hale gelmelerini sağlayabilecek durumdadır. Ancak Sovyet döneminden kalma örgütlenme yapısı bu ülkelerin bolluk içerisinde darlık çekmesine neden olmaktadır. Toprağın özel mülkiyetinin olmadığı bu ülkelerde, eski sistemin kolhoz uygulamaları yeni dönemde isim değiştirerek hâlâ varlığını sürdürmektedir. Söz konusu kolektif ve büyük işletmeler verimsiz çalışmaktadır. İşletmecilik ve üretimde kullanılan teknoloji ya yenilenmemiş ya da bu kolektif işletmelerin inisiyatifi altında verimsiz kullanılmaktadır. Bu sektörde asıl sorun üretimin bölüşümünde yaşanmaktadır. Devlet tek hâkim ve alıcı olması üreticilerin verimliklerindeki düşüşün nedenini ortaya çıkarmaktadır.
- 6.** Yeraltı zenginlikleri açısından bu coğrafya dünyada önemli paya sahiptir. Petrol, doğal gaz ve kömür rezervlerinin ihracatından sağlanacak gelirle kalkınmanın finansmanı sağlanabilir. Diğer taraftan bu sektöre yönelik yapılanma ve yeni teknolojilerin yabancı sermaye yoluyla getirilmesi önemli kazanımlara yol açacaktır. Bu coğrafyanın en büyük handikapı SSCB döneminde dış dünya ile bağlantılarını sağlayacak yol ve kanalların Moskova'da düşümlenmesidir. Bu ülkelerin yeraltı zenginliklerini dışarıya satması bazı önemli sonuçları beraberinde getirecektir. Bunlar;
 - Bu ülkelerin petrol ve doğal gazı dünya fiyatından ihraç etmeleri bağımsızlıkları ve kalkınmalarının güvencesi olacaktır

- Bununla beraber bu ülkelerin doğal kaynaklarını Rusya haricinde bir hat ile dünya pazarına arz etmesi, Rus boru hattıyla ithalatta bulunan başta Türkiye ve Ukrayna gibi ülkelerin de Rusya'ya bağımlılığını azaltacaktır.
- Ülkelerin doğal zenginliklerini farklı yollarla dışarıya ihraç etmeleri bu ülkelerin dış ticaretlerinin de bağımsız hale gelmesine neden olacaktır. Diğer durumda mal mübadelesi şeklinde bazen ülkeler talep etmedikleri ya da talep ettiklerinden fazla ürünleri ihracatlarının karşılığı olarak ithal etmek durumunda kalmaktadırlar.

Diğer taraftan bu ülkelerin petrol ve doğal gazı Türkiye üzerinden dünyaya ihraç etmeleri bu ülkelerle Türkiye arasındaki bağların kuvvetlenmesine ve her iki tarafın da bu ticaretten öncekine göre daha kârlı çıkmalarına neden olacaktır.

Geçiş sürecinde elde edilen başarı veya başarısızlık sürecin tamamlanıp tamamlanmadığına yönelik bir analiz yapılacak olursa uygulanan reform politikaları önemli göstergeler olarak kabul edilebilir. Buna göre;

Liberalleşme reformlarında Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Baltık cumhuriyetleri, fiyat kontrollerinin kaldırılması, ticaretin serbestleştirilmesi, mali sisteme yönelik reformların gerçekleştirilmesi ve özelleştirme sürecinde önemli mesafeler almışlardır. Buna göre söz konusu ülkelerin çoğu geçiş sürecini tamamlama aşamasında bulunmaktadır. Ancak BDT ülkeleri ifade edilen reformların çoğunda kısmi başarılar elde etmelerine rağmen genel durum göz önünde bulundurulduğunda liberalleşme reformlarında başarı sağladıkları söylenemez. Çoğu ülkede hâlâ fiyat kontrolleri, dış ticarete yönelik engeller devam etmekte, mali sisteme yönelik reformlar yasallaşmış olsa da uygulamada sıkıntılar yaşanmaktadır. Özelleştirme sürecin de ise devletin tekelci gücü bırakmak istememesinden kaynaklanan etkinsizlik bulunmaktadır. Özelleştirmeye konu olan kuruluşlar ise

özelleştirilme kabiliyeti olmayan ya da özelleştirilmesinin ardından kapatılmış işletmeleri kapsamıştır. Bu yönüyle BDT ülkelerinin çoğunda özelleştirme süreci sıkıntılı gerçekleşmiştir. BDT ülkelerinin geçen on beş yıllık süreçteki özelleştirme performansları incelendiğinde, genel ortalamaya göre ülkelerin tüm sektörlerde özelleştirmenin % 15'ini dâhi gerçekleştiremedikleri görülmüştür. Bu da geçiş sürecinin hâlâ devam ettiğinin bir göstergesidir.

Son olarak, Türkmenistan'ın piyasa ekonomisine geçişte uyguladığı reformlar ve elde ettiği sonuçlar dikkate alınarak bunlarla ilgili öneriler maddeler halinde sıralanacak olursa;

1. Türkmenistan çok zengin altyapı kaynaklarına sahip bir ülke olduğundan, bu alandaki avantajlarını BDT ülkeleri ile kısıtlamak yerine dünyaya bir an önce açılmalıdır. Türkmenistan için sorun enerjinin üretimi safhası değil bunu ihraç etme aşamasında ortaya çıkmaktadır. Ülke bu alanda yapmış olduğu ihracatının yaklaşık %90'ını BDT ülkeleriyle yapmaktadır. Bu da Türkmenistan için büyük bir risk unsurudur. Bu durum makro ekonomik göstergelere de negatif olarak yansımaktadır. 1992 yılı sonrasında bu sıkıntıyı yaşayan Türkmenistan aynı problemi bir daha yaşamamak için çeşitli boru hatlarıyla yeni ithalatçı ülkeler bularak riski dağıtmalıdır. Bu amaçla ülkenin daha önce planlamış olduğu;

- a.** Türkmenistan – İran – Türkiye – Avrupa boru hattı
- b.** Türkmenistan – Azerbaycan – Gürcistan – Türkiye – Avrupa Trans-Hazar boru hattı
- c.** Türkmenistan – Afganistan – Pakistan – Hindistan boru hattı
- d.** Türkmenistan – Özbekistan – Kazakistan – Çin – G.Kore – Japonya boru hattı

Sayılan projeleri bir an önce hayata geçirebilmek için çaba gösterilmelidir. Yukarıda sayılan ilk iki boru hattı bazı politik nedenlerle gerçekleşmesi zorluk arz etmektedir. Türkmenistan – İran – Türkiye projesinin önündeki en büyük engel İran'ın bu gazı Türkiye yerine Basra körfezi üzerinden dünya'ya ihraç etmek istemesidir. Fakat Türkmenistan'ın diğer iki alternatifi gerçekleştirmesi durumunda pazar sıkıntısından kurtulması söz konusudur.

2. Hammadde üreticisi konumundan kurtulmak ve gerekli sanayi altyapısı ve girişimin yapılandırılması önündeki engellerin hemen kaldırılması ve yatırımcılar için çıkarılan yasaların uygulamada etkinliğinin gösterilmesi gerekmektedir.

3. Çok acil olarak, toprak reformunun yapılması, bu bağlamda özel mülkiyetin esas olduğu ve devletin mülkiyetinin minimuma indirildiği bir yapı seçilmelidir. Ayrıca, tarım ürünlerinin fiyat ve satışı üzerindeki kontroller ortadan kaldırılmalıdır. Bu bağlamda, Vietnam'da da başarılı sonuçlar veren toprak reformunu da içeren politika uygulanabilirlik arz etmektedir. Buna göre, devlet üretilen tarım ürünlerinin fiyatı ve satışının serbest bırakılmasını öngörmektedir. Şayet devlet, bu alanda hızlı bir geçiş süreci gerçekleştiriyor ise, ilk aşamada ihtiyaç duyulan mallardan istenilen miktarları temin ettikten sonra üreticilerin ellerinde kalan malların serbest piyasa koşullarına göre satmasına izin vermesi bu alandaki verimliliği önemli ölçüde arttıracaktır.

4. Türkmenistan uygulamış olduğu politikalar ve bunun sonuçlarının makro ekonomik göstergelere yansımaları dikkate alındığında uygulanan sıkı para politikası ve sabit döviz kuru rejimiyle manat'ın değerinin sabit tutulması ve enflasyon rakamlarında daha ılımlı sonuçların alınması hedeflenmiştir. Ayrıca uygulanan sabit döviz kuru politikası da manat'ın resmi kurunu 1996 yılından günümüze kadar 5300 seviyesinde tutulmasını

sağlamıştır. Fakat hiç unutulmamalıdır ki Türkmen yetkililer her ne kadar bu politika sonucunda elde edilecek ihracat gelirlerinden daha yüksek kazanç sağlayacaklarını belirtse de aslında bu ihracat için büyük bir engel oluşturmaktadır. Çünkü ihracatta yaşanacak yükselme gerçekçi kur politikasıyla mümkündür. Hâlbuki kurun belirli bir seviyede sabit tutulması ülke ihracatını pahalı duruma getirecek ve ithalatın artmasına zemin hazırlayacaktır.

5. Türkmenistan'ın ana hedeflerine ulaşabilmesinin tek yolu sanayi sektörünün ekonomi içindeki önemini artırmaktır. Sanayinin ekonomi içerisindeki önemini artırılması istikrarlı ve giderek gelişen bir sanayileşme ile mümkündür.

6. Türkmenistan'da hâlâ birçok ürünün fiyatları kontrol altında tutulmaktadır veya serbestleştirildiği iddia edilen malların fiyatlarına zaman zaman müdahale edilmektedir. Şayet serbest piyasanın tüm unsurlarıyla işletilmesi düşünülüyor ve yerli girişimcinin rekabet gücünün arttırılması hedefleniyor ise birkaç stratejik ürün dışında malların üzerindeki fiyat kontrolleri tamamen kaldırılmalıdır.

7. Özelleştirme, serbest piyasa ekonomisine geçişte önemli kilometre taşlarından birisidir. Özellikle Türkmenistan bu süreçte çok yavaş kalmıştır. Küçük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine yönelik devlet tarafından belirlenen hedefe ulaşılmış olmasına rağmen, belirlenen hedeflerin yetersizliği ve özelleştirmeye konu olan işletmelerin ya özelleştirilemez durumda olması ya da özelleştirmeden sonra işletilemeden kapatılması bu reform politikasındaki isteksizliği göz önüne sermektedir. Bu bağlamda, acil eylem planı çerçevesinde; küçük ve orta ölçekli işletmelerin yanında büyük ölçekli işletmelerinde özelleştirilmesi sağlanmalıdır.

Özelleştirmeye ilgili kısaca şunlar yapılmalıdır;

a) Özelleştirme, cesaretlendirme ve disiplin stratejisinin bir parçası olmalı ve ona göre uygulanmalıdır.

b) İşçi sayısı 50 kişinin altında olan küçük ölçekli kamu işletmeleri hızlı bir şekilde, açık artırma yoluyla tamamı yeni sahiplerine satılmalıdır.

c) Orta ve büyük ölçekli işletmelerin özelleştirilmesine yabancı yatırımcıların da dâhil olabileceği bir düzenleme yapılmalıdır. Bu hem işletmelerin yeniden yapılandırılmasını sağlayacak hem de ülkeye teknolojik yeniliklerin girişini hızlandıracaktır. İşletmelerin özelleştirilmesi açık artırma başta olmak üzere rekabetin olduğu birçok metotla yapılabilir.

d) Özelleştirmenin başarıya ulaşabilmesi adına, gerek yatırımcılar gerekse hisse sahipleri korunmalı ve hakları garanti altına alınmalıdır.

e) Özelleştirme süreci rekabet politikalarıyla desteklenmelidir.

f) Doğal tekel veya oligopole sahip işletmelerin özelleştirilmesinde büyük özen ve tedbir gösterilmelidir.

8. Ülkede girişimciliğin cesaretlendirilmesi ve bunun önündeki engellerin kaldırılması, yıllarca balık yemiş ancak balık tutmayı öğrenmesine bir türlü imkân verilmemiş Türkmen yatırımcıların doğmasına neden olacaktır. Böylelikle ülke, ihtiyaç duyduğu yatırımlara ulusal girişimlerle bir nevi çözüm bulacaktır. Girişimciliğin cesaretlendirilmesi ve gerekli yatırım ikliminin oluşturulması adına yapılması gerekenler;

a) Girişimciliğin cesaretlendirilmesine yönelik kanunların yeniden gözden geçirilmesi bir zorunluluktur.

b) Hak sahiplerinin haklarının korunması ve gerekli etkinliğin sağlanması adına adalet sisteminin yapılandırılması.

c) Küçük girişimcilerin yüksek katma değer vergisi altında ezilmesi önlenmeli ve vergilendirmede etkinlik esas olmalıdır.

d) Devlet sadece büyük ölçekli işletmelerin kurulmasına değil, ekonomide çok önemli bir yere sahip küçük ölçekli işletmeleri de gerek yönetim gerekse vergi kolaylıkları yoluyla desteklemelidir.

e) Yatırım yapma önünde en önemli engellerden biri olan lisans ve bürokratik engellerin daha kolay bir görünüme büründürülmesi süreci kolaylaştırıcı rol oynamaktadır.

f) Girişim ve yatırımın gerçekleştirilmesini sağlayan en önemli unsurlardan birisi de banka sisteminin modernleştirilmesi. Mono bank sisteminden modern banka sistemine geçişi sağlayacak süreç başlatılmalıdır. Bu çerçevede, özel ve yabancı bankaların ülkede faaliyet göstermesine müsaade edilmesi süreci hızlandıracaktır.

9. Planlı ekonomi ve sonrasında bağımsızlığını kazanan ülkelerde en büyük sorunlardan birisi, yolsuzluk ekonomisinin varlığıdır. Bu ve benzeri ülkelerde rüşvet bir etik sorun veya yolsuzluktan çok bunun bir hak olduğu kabul edilmektedir. Bu alandaki zihniyet değişimini sağlayacak politikalar izlenmelidir. Uygulanacak temel politikalardan birisi ücretlerle ilgilidir. Devletin ücretleri tatmin edici seviyeye çıkarması yolsuzluğun tamamen ortadan kalkmasını sağlamasa da, önemli ölçüde azalmasına yardımcı olacaktır.

10. Dolaysız yabancı yatırımlar ülkenin yeniden yapılanması ve geçiş sürecinin daha az sıkıntı ile atlatılmasını sağlaması açısından çok önemlidir. Devlet dolaysız yabancı yatırımı cazip hale getirmek amacıyla millileştirme ile ilgili korkuları izale etmeli ve bu alanda garantör olmalıdır.

11. Geçiş sürecinde bütçe politikası ve disiplinin sağlanması amacıyla kısaca şunlar yapılmalıdır;

a) Vergi muafiyetleri, mali ve finansal sübvansiyonlar, bütçe ve vergi dengesi ve dolaysız krediler kontrol altına alınmalı.

b) Kamu işletmeleri, bankalar ve sigorta sistemi, projeler ile ilgili garantiler ve ülkenin mali durumu nedeniyle zımni ya da kaynağı belli olmayan borçlardan kaynaklanan mali riskler kontrol altına alınmalı.

c) İflas kanunu gibi etkinliği sağlayan yasalar çıkarılmalı ve etkin bir şekilde uygulanmalı.

d) Bütçe ile ilgili yapılan reformlar devletin yapacağı harcamaların belli bir sistem dâhilinde yürütülmesi sağlanmalı.

12. Bir ülkenin geleceğinin teminatı eğitim düzeyidir. Devlet geleceğin yönetici kadrosunu oluşturmak ve ihtiyaç duyulan istikrarın sağlanması ve devam ettirilmesi adına eğitim kurumlarının yeniden yapılandırılması ve akademik kadroların yetişmesini sağlamak adına ilgili kurumlara işlerlik kazandırılması zorunludur.

13. Son olarak, ülkenin ekonomik yönün yanında sosyal açıdan da gelişmesinin temel faktörü devletin rolündeki değişim ve demokratik siyasi yapının oluşturulmasıdır. Bu bağlamda, Türkmenistan uzun ve çetin gelişmelere hazırlıklı olmalıdır.

Türkmenistan'da petrolün sudan daha ucuz, şehirlerarası telefon görüşmesi, elektrik, su ve doğalgaz gibi temel tüketim mallarının 2020 yılına kadar ücretsiz olacağına dair halk maslahatı kararının alınması ve bunun devlet başkanı tarafından onaylanması, durumun ülkede popülist bir politika olarak algılanmasından ziyade, bir hak olarak

görülmesi, yapılan sübvansiyonun değerini gölgede bırakmaktadır. Bunun sonucu olarak, sübvansiyonların kaldırılmasının doğuracağı olumsuzluklar, ülkede bu sürecin devam edeceğinin bir delili sayılabilir.

Aslında dikkate alınması gereken önemli tespitlerden birisi de, Türkmenistan'ın reform sürecinde uygulamış olduğu strateji ve politikalar nedeniyle diğer ülkelere nazaran yavaş bir seyir izlemesi, diğer BDT ülkelerinin çok gerisinde olduğunun bir kanıtı değildir. Aksine göstergeler dikkate alındığında reformlarda hızlı yol almış ülkelerle daha yavaş ilerlemiş ülkeler arasında ciddi bir farkın olmadığı aksine Türkmenistan'ın bazı ülkelere göre daha iyi konumda olduğu görülmektedir. Bu durum da, günümüzde henüz sebebi araştırılan temel konulardan biridir.

Geçen on yıllık süreçte, bazı farklılıklara rağmen reformlarda sağlanan ilerlemeler geçiş ülkelerinin gelişmesinin temel kaynağını oluşturmaktadır. SSCB'nin dağılmasıyla kutuplarda meydana gelen dengesizliklerin en fazla etkilediği ülkeler arasında yine bu bölgenin insanları yer almıştır. Toplum gerek eskinin komünist şimdinin demokrat parti liderlerinin bu süreçteki uygulamaları gerekse küreselleşen dünyadaki konjonktürün yol göstermesiyle, devlet yönetiminde değişimi öngören reformların yapılmasına yönelik kısırdanmalara başlamıştır. Bu kısırdanmalar, Kadife Devrim olarak da nitelendirilen süreçle, Ukrayna ve Gürcistan ile başlamış ve Kırgızistan ile devam etmiştir. Ancak bu sürecin son bulduğunun, ne toplum ne de eski devlet liderleri tarafından kabul edilmediğini, Özbekistan'da her iki tarafın müdahalesi ve tepkisi göstermiştir.

KAYNAKLAR

AGHEVLI and DODSWORTH, "*Transition East Asia: Stabilization and and Economic Reforms*", mimeo, Nisan 1997.

AKALIN Güneri, "*Piyasa Ekonomisinin Neresindeyiz?*", Türkiye'nin İstatistik Portalı, (çevrimci) http://www.istatistikci.com/article_read.asp?id=54 (Ağustos 2004)

AKALIN Güneri, "*Türkiye'de Piyasa Ekonomisine Geçiş ve Ekonomik Kriz*", TİSK Yayınları, Yayın No: 215, İstanbul, 2002, www.tisk.org.tr. (Haziran – 2006)

AKARSLAN Mediha, "*Değişen Dünya Dengeleri Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri*", Ezgi Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994.

AKTAN Coşkun Can, "*Liberal Demokrasi Üzerine Özlü Sözler*", Yeni Global Gerçekler, İstanbul, TÜGİAD Yayınları, 2000.

ALBERTINI J.M., "*Ekonomik Sistemler*", Uygulamada Kapitalizm ve Sosyalizm, çev. Cafer UNAY, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 1995.

ALLWORTH Edward (ed.), "*Soviet Nationality Problems*", New York, 1971.

ALTAY Asuman, "*Geçiş Ekonomilerinde Devletin Ekonomik Roller, Görevleri ve KOBİ'lerin Durumu*", Maliye araştırma Konferansları, Maliye Araştırma Merkezi, Yayın No:86, Kırkbirinci seri – Yıl 2002, İstanbul 2003.

"Altınasrın İktisadiyeti", Maglumatlar analitik jurnalı, Türkmenistan'ın Merkezi Bankının Çaphanası, Temmuz 2005.

ARROW K., "Economic Transition: speed and scope", Journal of Institutional and Theoretical Economics, Vol. 156, No: 1, 2000.

"Aşkabat", Türkmenistan ylmy barlag taryhy instituty, Türkmen döwlet neşir, 1940.

AVEN O. Peter, "Economic Policy And The Reforms Of Mikhail Gorbachev: A Short History, What's To Be Done?", The Proposals For The Soviet Transition To The Market, Yale University Press, New Haven And London, 1991.

BABIC Verica, "Corporate Governance Problems In Transition Economies", Strategic Management Society, 21st Annual International Conference, San Francisco, 2001.

BAL Harun , "Geçiş Ekonomilerinde Ekonomik Performans ve Yatırım İklimleri Üzerindeki Gelişmelere Bir Bakış", Proceedings of First International Conference on The Transition Countries on the way of Transforming Into Market Economies, Kyrgyz- Turkish Manas Universty Departman of Economics, Kyrgyz -Turkish Manas University Publication No: 50, Conference Series No: 4, Bishkek, 2003.

BAL İdris, "Türk Cumhuriyetlerinde Milletleşme Süreci ve İç ve Dış Politikaya Etkisi", Avrasya Etüdları, Bağımsızlığın 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, TİKA, AB Ofset Basın Yayın Matbaacılık, Yaz 2001.

BASTIRMACI Atilla, "Doğu Avrupa Ülkelerinde Özelleştirme Süreci", Anlaşmalar Genel Müdürlüğü,

<http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/1ekim98/dogu.htm> (Ocak 2006)

BENNETT J., ESTRIN S., MAW J., "Mass Privatization and Partial State Ownership of Firms in Transition Economies", CEPR Discussion Paper, No: 2895, London, 2001.

BERG A., "Does Macroeconomic Reform Cause Structural adjustment? Lessons from Poland", Journal of Comparative Economics, Vol. 18, No:3, 1994.

BOONE Peter, GOMULKA Stanislav, LAYARD Richard, "Emerging from Communism", The MIT Press, London, 1998.

BORATAV Korkut, "Sosyalist Planlamada Gelişmeler", İkinci Baskı, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.

BROWN Bess, "Central Asia's First Year of Unexpected Statehood", The Demise of The USSR: From Communism to Independence. Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.

BRUS W., "The Market and in the Socialist Economy", Routledge and Kegan Paul, London, 1972.

"Business Information Service for the Newly Independent States, Commercial Overview of Turkmenistan", United States Department of Commerce, Washington, DC, 19 May 1994.

BUTLER Stuart M., Çev. Can AKTAN COŞKUN, "Kamu Hizmetlerinin Özelleştirilmesi", (çevrimci) <http://www.canaktan.org> (16.03.2004)

CALICAT (Central Asian Law, Information, Consulting and Translation Co.)
"Günlük Haber Tercümeleeri", 25 Ocak 2006

CECH R., "Discussion on Land Privatization in Russia: the Intersection of Economic AND Political Problems", Economic Systems, Vol. 26, No.2, 2002.

CESAR Mustafa, "Bağımsızlığın Onuncu Yılında Türkmenistan'da Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci", T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, (çevrimci)<http://www.dtm.gov.tr> (25.05.2005)

CIA World Fact Book 2000, "Turkmenistan", (çevrimci)
<http://www.odci.gov/cia/publications/factbook/geos/tx.htm>

CLIFF Tony, "Rosa Luxemburg", Anadolu Yayınevi, Çev. Y. Fidanacı, Aralık 1968.

COLLIAS A. Caren, "Making Soviet Citizens: Patriotic and Internationalist Education in the Formation of a Soviet State Identity", Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR (ed. Huttenbach R. Henry).

"Country Commercial Guide, Turkmenistan", US & Foreign Commercial Service, 1999.

CULLIS J., JONES P., "Public Finance and Public Choice", London, Mac Graw Hill, 1982.

ÇAM Esat, "Devlet Sistemleri", DER Yayınları, İstanbul, 1987.

DİNÇ Ahmet, "19. Yüzyıl Sonu ile 20. Yüzyıl Türkmenistan'ın Sosyal ve Ekonomik Tarihi", yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul, 2004.

DOBRINSKY R., *"Tax structures in Transition Economies: a Comparative Perspective vis-à-vis EU Member States"*, Paper Presented at the East-West Conference on Structural Challenges and the Search for an Adequate Policy Mix in The EU and in Central and Eastern Europa, Vienna, 4-5 November 2002.

EBRD, European Bank For Reconsruction and Development, *"Law In Transition"*, Ventura Litho Limited, London, 1998.

EBRD, European Bank For Reconsruction and Development, *"Transition Report 1999 Ten Years Of Transition"*, London, Ventura Litho Limited, November 1999.

EBRD, European Bank For Reconsruction and Development, *"Transition Report 2003 Integration And Regional Cooperation"*, London, Ventura Litho Limited, November 2003.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, *"Annual Report 1995"*, London, 1995.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, *"Annual Report 1996"*, London, 1996.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, *"Annual Report 1997"*, London, 1998.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, *"Annual Report 1998"*, London, 1999.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, *"Annual Report 1999"*, London, 2000.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "*Annual Report 2000*", London, 2001.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "*Annual Report 2001*", Annual Review and Financial Report, London, 2002.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "*Annual Report 2002*", Banking On The Future, London, 2002.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "*Annual Report 2002*", Financial Report, London, 2002

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "*Annual Report 2002*", Annual Review and Financial Report, London, 2003.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "*Annual Report 2003*", London, 2004.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "*Transition Report 2003*", London United Kingdom, 2003.

EBRD, European Bank for Reconstruction and Development, "*Transition Report 1999 Ten Years of Transition*", London, Ventura Litho Limited, November 1999.

EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "*The Economist Intelligence Unit, Country Report, Turkmenistan*", 3th Quarter, London, 2000.

EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "*2000 Country Investment Profile, Turkmenistan*", 2000.

EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "*Country Report: Turkmenistan 2nd Quarter 1995*", The Intelligence Unit, London 1995.

EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "*Transition Report 2004*", London, 2004.

EBRD, European Bank Of Reconsruction and Development, "*Transition Report 2000*", London, 2001.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific Bangkok, "*Statistical Yearbook For Asia And Pacific 1992-1996*", United Nation, New York 1998.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Asia- Pacific Development journal*", United Nation, volume.7, No.2, December 2000.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Asia- Pacific Development journal*", United Nation, volume.8, No.2, December 2001.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Asia- Pacific Development journal*", United Nation, volume.9, No.2, 2002.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Asia- Pasific Development journal*", United Nation, volume.10, No.1, 2003.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Foreign Trade Statistics Of Asia And Pasific 1996-2000*", United Nation, New York 2003,

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Statistical Indicators For Asia And Pacific*", United Nation, volume. XXX, No.3, New York ,September 2000.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Statistical Indicators For Asia And Pacific*", United Nation, volume. XXXII, No.1, New York, March 2002.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Statistical Indicators For Asia And Pacific*", United Nation, volume. XXXIII, No1, New York, March 2003.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Statistical Indicators For Asia And Pacific 2001*", United Nation, New York 2002.

Economic and Social Commission for Asia and the Pacific, "*Statistical Indicators For Asia And Pacific 2002*", United Nation, New York 2003.

Economic Survey Of Europe, "*Eastern Europe And CIS*", Issue1, New York and Geneva, 2003.

Economic Survey Of Europe, "*Progress In Systemic Reforms In The CIS*", Issue1, New York and Geneva, 2003.

Economic Survey Of Europe, "*Some Aspects Of Labor Market Performance In The Eastern Europe And CIS*", Issue1, New York and Geneva, 2003.

Economic Survey of Europe, "*The Transition Economies 1989-1999: Foreign Trade And Payments*", Issue 1, New York and Geneva, 2000.

Economic Survey of Europe, "*The Transition Economies*", Issue 1, New York and Geneva, 1999.

Economic Survey of Europe, "*The Transition Economies*", Issue 1, New York and Geneva, 2001

Economic Survey Of Europe, "*Trade And Economic Transformation*", Issue1, New York and Geneva, 2003

ALLWORTH Edward (ed.), "*Soviet Nationality Problems*", New York, 1971.

ESAMOV A., RAISER M., BUITER W., "*Nature's Blessing or Nature's Curse: The Political Economy of Transition in Resource-based Economies*", EBRD Working Paper, No: 65, London , 2001.

ESTRIN S., "*Competition and corporate governance in transition economies*", Journal of Economic Perspectives; Vol.16, No/1, Winter 2002.

FISCHER S., SAHAY R., "*The Transition Economies After Ten Years*", IMF Working Paper, February 2000.

FISCHER Stanley, SAHAY Ranta, "*Transition Economies: The Role Of Institution and Initial Condition*", Fischer, Sahay-Calvo Conference, April 14 doc., 2004.

FRIEDMAN Milton, "*Capitalism and Freedom*", Chicago University Press, Chicago, 1962.

FRIEDMAN Thomas, "*Lexus ve Zeytin Ağacı, Küreselleşmenin Geleceği*", çev: Elif Özsayar, Boyner Holding Yayınları, İstanbul, Ocak 2000.

FRIEDMANN Müller, "*Economic Reform in the Soviet Union*", Economic Reform in Three Giants, Ed.: E. Richard FEINBERG, John GENTECHEVERRI, Müller FRIEDMANN, "*U.S.-Third World Policy Perspectives*", No. 14, Washington D.C., 1990.

GABRISCH H., LASKI K., *"Transition from command to market Economies, Dismantling the Command Economy in Eastern Europe"*, Boulder Co., Westview Press, 1991.

GALEOTTI Mark, *"Gorbachev and His Revolution"*, New York, 1997.

GLEASON Gregory, *"Leninist Nationality Policy: Its Source and Style"*, Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR, HUTTENBACH R. Henry (ed.).

GREGORY P.R., STUART R.C., *"Russian and Soviet Economic Performance and Structure"*, Sixth Edition, Addison Wesley, Educational Publishers, 1998.

GRIFFITHS Stephen I., *"Nationalism and Ethnic Conflict"*, Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI), Research report no: 5, Oxford University Press, New York, 1993.

GUMOLKA Stanislaw, *"Macroeconomic Policies and Achievements in Transition Economies, 1989-1999"*, Economic survey of Europa, 2000 issue 2/3.

GÜNGÖR Bayram, *"Türkiye ile Yeni Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik Entegrasyonun Olabilirlik Etüdü"*, Akademik Araştırmalar Dergisi, Lebib Yalkın Matbaası, Yıl:2, Sayı:6, Ağustos-Ekim 2000.

TANDIRCIOĞLU Haluk, *"Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme"*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 3, 2002.

HARDT P. John, *"The Impact of Gorbachev's Perestroika and Interdependence on East European Allies"*, Gorbachev's USSR: A System in Crisis, Ed.: Ra'anan Uri, Lukes Igor, Macmillan Ltd., 1990.

HARE P., MURAVYEV A., "Privatization in Russia", Russian-European Center fir Economic Policy, Research Paper Series, Moscow, 2002.

HATİPAĞAOĞLU Aziz Murat, "Merkezi Planlamanın Çöküşünden Dönüşüme: Kırgızistan'da Ne Oldu?" (çevrimci) <http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ocakozel2002/d%C3%B6n%C3%BC%C5%9F%C3%BCm.htm> (Aralık 2004)

HAYEK F., "The Decline of Socialism and the Rise of the Welfare State", The Constitution of Liberty.

HOFF K., STIGLITZ J., "After Big Bang? Obstacles to Emergence of the Rule of Law in Post-communist Societies", World Bank, Washington D.C., 2002.

HUTTENBACH R. Henry (ed.), "Soviet Nationality Policies: Ruling Ethnic Groups in the USSR", Great Britain, 1990.

IMF, International Monetary Fund, "Economic Review: Turkmenistan", Washington DC, March 1994.

IMF, International Monetary Fund, "Economic Review: Turkmenistan", Washington DC, May 1992.

IMF, International Monetary Fund, "Annual Report 1996", Washington D.C., 1997.

IMF, International Monetary Fund, "Annual Report 1997", Washington D.C., 1998.

IMF, International Monetary Fund, "Annual Report 1998", Washington D.C., 1999.

IMF, International Monetary Fund, "*Annual Report 1999*", Washington D.C., 2000.

IMF, International Monetary Fund, "*Annual Report 2000*", Washington D.C., 2001.

IMF, International Monetary Fund, "*Annual Report 2001*", Washington D.C., 2002.

IMF, International Monetary Fund, "*Annual Report 2002*", Washington D.C., 2003.

IMF, International Monetary Fund, "*Annual Report 2003*", Washington D.C., 2004

IMF, International Monetary Fund, "*Transition Economies: An IMF Perspective on Progress and Prospects*", IMF Publication on Transition, November 3, 2000, (çevrimci)
<http://www.imf.org/external/np/ib/2000/110300.htm> (Ağustos 2004)

IMF, International Monetary Fund, "*Transition: Experience and Policy Issues*", World Economic Outlook 2000, Washington, 2000.

IMF, International Monetary Fund, "*Turkmenistan*", Economic Reviews, Washington DC, 1994. (çevrimci)
<http://www.bisnis.doc.gov/bisnis/country/991004t2.htm>

IMF, International Monetary Fund, "*World Economic And Financial Surveys, World Economic Outlook, Globalization Opportunities And Challenges*", Washington D.C. 1997

IMF, "*Recent Economic Development*", *Turkmenistan*, Publication Service, Washington DC, December 1999.

İRGE N. Filiz, Gelişmiş "*Kapitalizm Eşiğinde Yeni Sömürgecilik*", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, Haziran 2005.

İRGE N. Filiz, "*Orta Asya'da Uyanan Milliyetçiliğin Sebepleri ve Sonuçları*", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:6, Sayı:1, Haziran 2005.

JONES C., "*Holding a steady course: Reforming Romania's economy*", The Banber.

KABASAKAL Öner, "*Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik ve Ticari İlişkileri*", TİKA Avrasya Etüdları 20, Özel Sayı, 2001, Ankara.

KALRA and SLOEK, "*Inflation and Growth in Transition: Are the Asian Economies Different?*", IMF Working Paper 99/118, August 1999.

KARKLINS Razma, "*Ethnic Relations in the USSR*", Boston, 1986.

KARPOV G.I., "*Türkmenistan'ın ve Türkmen Halkının Tarihi Barada Öçerke*", Aşabat, Tirkmenistan ylmy barlag taryhy instituty Tirkmen dövlet neşir, 1940.

KIŞLALI Ahmet Taner, "*Siyaset Bilimi*", 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.

KITSON Andrew, "*Telecommunications Development in the Former Soviet Union*", Foreign Trade and Investment Review 1994, London 1993.

KLODKO Grzegor W., *"Ten Years of Postsocialist Transition: the Lessons for Policy Reforms"*, The World Bank Development Economics Research Group, Washington DC., 1999.

KOTZ D., WEIR F., *"Revaluation From Above: The Demise of the Soviet System"*, Routledge, London, 1997.

KRIZNER I., *"The Meaning of Market Process"*, Routledge, London, 1992

LANDESMAN Michael, *"Structural Change in the Transition Economies, 1989-1999"*, Economic Survey of Europe, 2000, Issue 2/3.

LYNCH Allen, *"Conclusion: Domestic Dynamics and International Consequences of the Disintegration of the Soviet Union"*, *The Demise of The USSR: From Communism to Independence*. Ed. Tolz Vera-Elliott Iain, Great Britain, 1995.

MACOURS K., SWINNEN J., *"Patterns of Agrarian Transition Economic Development and Cultural Change"*, Vol. 50, No:2, 2002.

MERETNİYAZOW A., *"TSSR-in Transport Yktysady Aragatnaşyklary we Olary Ösdürmegin Yollary"*, Aşgabat, Türkmenistan SSR Bilim Jemgyyeti neşri, 1980.

MISES Ludvig Von, *"Adam Smith Today"*, Economic Freedom and Interventionism, New York, The Foundation for Economic Education, 1996, s. 115-117.

MITRA Pradeep, SELOWSKY Marcelo, HELLMAN Joel, MARTIN Ricardo, RUEHL Christof, ALAM Asad, *"Transition – The First Ten Years: Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union"*, The World bank, Washington DC, 2002.

MIYNAT M., "Geçiş Ekonomilerinde Yeniden Dağılım ve Yoksulluk", Proceedings of First International Conference on The Fiscal Policies In Transition Economies, Kyrgyz- Turkish Manas Universty Departman of Public Finance, Kyrgyz –Turkish Manas University Publication No: 56, Conference Series No: 5, Bishkek, 2004.

"Ministry of Economy and Finance of Türkmenistan National Institute of Statistics and Forecast of Turkmenistan", Aşkabat, 1999.

MORTIMER Louis, "Turkmenistan", Federal Research Division, Library of Congress, Washington 1996.

MOTYL J. Alexander, "Will the Non-Russians Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR", Ithaca, 1987.

"National Trade Data Bank, Market Reports, Turkmenistan", United States Department of Commerce, Washington DC, various issues.

"National Trade Data Bank, Market Reports, Turkmenistan", United States Department of Commerce, Washington DC, 14 April 1993.

"Neutralny Türkmenistan", 21.02.2001.

NİYAZOV S.A, "Türkmenistan", Aşkabat, Tirkmenistan İlimler Akademisi Batirov Ş. adındaki İnstituti, 1996.

NOVE A., "Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı", çev: Osman Akınhay, Belge Uluslararası Yayıncılık, 1. Baskı, No:119, İstanbul, 1991.

OPPERS S. Eric, "Macroeconomic Cycles in China", IMF Working Paper 97/135, Ekim 1997.

ÖKE Mim Kemal, "Orta Asya Türk Cumhuriyetleri", 1. Baskı, Melisa Yayınevi, Bursa – 1999.

ÖZGÜVEN Ali, "İktisadi Düşünceler-Doktrinler ve Teoriler", Filiz Kitabevi, İstanbul, 1992.

ÖZUĞURLU Yasemin, "Rusya'da Kapitalist Dönüşüm ve İstikrar Sorunu" , VI. ERC/ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi, Ankara, 2002.

PARK H., "A Selective Privatization model-valuable lesson from Eastern European Countries", Multinational Business Review, 1998.

PARTA R. Eugene, "Soviet International Operations: Domestic Fallout?", Gorbachev's USSR: A System in Crisis, Ed.: Ra'anan Uri, Lukes Igor, Macmillan Ltd., 1990.

PECK J. Merton, "Introduction, What Is To Be Done?: Proposals for the Soviet Transition to the Market", Ed.: Peck J. Merton, Richardson J. Thomas, Yale University Press, New Haven and London, 1991.

PIPES Richard, "The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism", Cambridge, 1970.

RAISER Martin, BABETSKİİ Ian ve diğerleri, "How Deep is your trade? Transition and International Integrations in Eastern Europe and the former Soviet Union", EBRD Working Paper No:83, 2003.

RENSSLEAER W. Lee III, "Issues in Chinese Economic Reform", Economic Reform in Three Giants , Ed. Feinberg E. Richard, Gant-Echeverri John, Müller Friedemann ve diğerleri, Washington, 1990, s.73-102.

ROGOVIN Vadim Z., "Sovyetler Birliği'nde Toplumsal Eşitsizlik, Bürokrasi ve Sosyalizme İhanet", <http://www.wsws.org>.(24 Ağustos 2004)

ROSENBERG B., ZEEUW M., "Welfare Effects of Uzbekistan's Foreign Exchange Regime", IMF Staff Papers, Vol. 48, No: 1, Washington D.C., 2001.

SACHS J., ZINNES C., EILAT Y., "Benchmarking Competativeness in Transition Economies", CAER II Discussion Paper 62, Harvard Institute for International Development (HIID), February 2000.

SANDLE Mark, "A Short History of Soviet Socialism", Taylor&Francis Group, London, 1999.

SANOTSH Mehrotra, "Public Spending Priorities and the Poor in Central Asia", Central Asia 2010: Prospects for Human Development, UNDP, 1999.

SARVAN S., "Piyasa Sosyalizminin Yükselişi ve Düşüşü", Marksizmde Tartışmalar, sayı:1991/1, Belge Uluslararası Yayıncılık, İstanbul, 1991.

SCHAFFER E. ANDA G. Turley, "Effective Versus Statutory Taxation: Measuring Effective Tax Administration in Transition", European Bank Working Paper No: 437, November 2000

SERİN Vildan, "Globalleşme Sürecinde Orta Asya ve Kafkasya", Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı 25, 2005.

SEYİDOĞLU Halil, "Türkiye'de Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikası", Ekonomik ve sosyal Araştırmalar No:2, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982.

SHEEHY Ann, "A Bankrupt System, Nationalism and Personal Ambitions The Demise of The USSR: From Communism to Independence". Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.

SULLIVAN John D., "*Russian Reforms and Entrepreneurship, The Program for Furthering Economic Reform*", abridged version printed in Financial & Business News (Moscow), Vol. 1, No. 18, June 15-21, 1992.

SUN Haishun, HONE Philip, DEUCOULIAGOS Hristos, "*Economic openness and technical efficiency in China: A case study of Chinese manufacturing industries*", The Economics of Transition, Volume 7, Number 3, 1999.

SVEJNAR Jan, "*Transition Economies: Performance and Challenges*", Journal of Economic Perspectives, 2001.

SVEJNAR Jan, "*Transition Economies: Performances and Challenges, Transition Newsletter*", The World Bank Group, s.36-37. (çevrimci)<http://www.worldbank.org/transitionnewsletter/mayjune2002/pgs36-37.htm> Ağustos 2004.

ŞAHİN Hüseyin, "*İktisada Giriş*", Altıncı Baskı, Ezgi Kitapevi Yayınları, Bursa, 2002.

ŞENGÜL Tarık, "*Siyaset ve Mekânsal Ölçek Sorunu: Yerelci Stratejilerin Bir Eleştirisi, Küreselleşme*", İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

TANDIRCIOĞLU Haluk, "*Geçiş Ekonomilerinde Özelleştirme*", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 4, Sayı:3, 2002.

TANRISEVER Oktay F., "*Rusya ve Bağımsız Türk Devletleri: Bağımsızlığın Anlamını Keşfetmek*", Avrasya Etüdlere, Bağımsızlığın 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri, TİKA, AB Ofset Basın Yayın Matbaacılık, Yaz 2001.

TEDSTROM John, "*Perestroika, Radical Reform and Economic Disintegration*", The Demise of The USSR: From Communism to Independence, Ed. Tolz Vera-Elliot Iain, Great Britain, 1995.

TONAK E. Ahmet, "*Niçin Küreselleşme Üzerine Bir Kitap Daha, Küreselleşme*", İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.

TOPORNIN Boris, "*The New Constitution of the USSR*", Moscow, 1980.

TROTSKY L., "*İhanete Uğrayan Devrim*", çev: Ayla Ortaç, Yazın Yayıncılık, 1998, s. 75.

TURAN Güngör, "*Sovyet Sonrası Orta Asya'da Sosyo-Ekonomik Değişim ve Sosyal Politika*", yayınlanmamış doçentlik tezi, Aşabat 2001.

"*Turkmenistan issues ambitious oil gas program*", Oil and Gas Journal, PennWell Publishing Company, 8 November 1993.

"*Turkmenskaya Iskra*", 5 March 1992.

"*Türkmenistan Emeklilik Yasası (Zakon Turkmensitana-Pensiya Barada Kanun)*" Neutralny Turkmenistan, No.180, 23.07.1998.

"*Türkmenistan News Weekly*", Türkmen Döwlet Habar Gullugy, Weekly bulletin, no: 32(598), August 8 2005.

Türkmenistan, "*Foreign Trade and Export/İmport Statistics for 1996-1997*".

UN, United Nation, "*Economic Survey of Europe 1998*", New York and Geneva 1998 .

UN, United Nation, "*Economic Survey of Europe 2002*", New York and Geneva 2002.

UN, United Nation, "*Economic Survey of Europe 2003*", New York and Geneva 2003.

UN, United Nation, *"Towards a Knowledge Based Economy"*, New York and Geneva 2002.

UN, United Nation, *"Trade And Development Report 2000"*, United Nation Conference On Trade And Development, New York and Geneva, 2000

UN, United Nations Development Programme, *"National Report on Human Development the changing the role of the state"*, Poland, Warszawa, 1997

UN, United Nations Development Programme, *"Reducing Disaster Risk"*, New York, 2004

UN, United Nations, *"Human Development Report under Transition 1997"*, New York, 1997

UN, United Nations, *"Human Development Report under Transition Summaries of the 1997"*, New York, 1997

UN, United Nations, *"National Population Policies"*, NewYork 1998

UN, United Nations, *"World Population Monitoring 1996"*, New York 1998

UN, United Nations, *"World Population Monitoring 1999"*, New York 2000

UN, United Nations, *"World Population Monitoring 1999"*, New York 2000

UN, United Nations, *"World Urbanization Prospects the 1996 Revision"*, New York 1998

UN,United Nations, *"World Population Monitoring 1996"*, New York 1998

UNCDF, United Nation Capital Development Fund, *"UNCDF Working Paper On Microfinance"*, New York, 1999

UNDP, *"Poverty in Transition, Regional Bureau for Europe and the CIS"*, July 1998.

UNDP, *"The Shrinking State: Governance and Human Development in Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States"*, A UNDP Regional Report, New York, July 1997.

UNDP, *"Turkmenistan National Human Development Report 1999"*, Ashgabat.

UNDP, *"Turkmenistan National Human Development Report 1999"*, Ashgabat.

UNDP, United Nation Development Programme, *"Country Human Development Indicators"*, New York, 1995.

UNDP, United Nation Development Programme, *"Human Development Report 2003, Millenium Development Goals: A compact Among Nations To End Human Poverty"*, Oxford University Press, New York, 2003.

UNDP, United Nation Development Programme, *"Human Development Under Transition"*, New York, 1998.

UNDP, United Nation Development Programme, *"Turkmenistan Human Development Report 1998"*, Aşkabat, 1998.

UNDP, United Nation Development Programme, *"Turkmenistan National Human Development Report"*, 1999.

UNDP, United Nations Development Programme, *"Human Development Report (HDR) For Central and Eastern Europe and the CIS"*, 1999.

UNDP, United Nations Development Programme, *"The Shrinking State: Governance and Human Development in Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States"*, A UNDP Regional Report, New York, July 1997.

UNDP, United Nations Development Programme, *"Annual Report 2001"*, Oxford University Press, New York, 2001

UNDP, United Nations Development Programme, *"Annual Report 2003"*, Oxford University Press, New York, 2003

UNDP, United Nations Development Programme, *"Human Development Report 1995"*, Oxford University Press, 1995

UNDP, United Nations Development Programme, *"Human Development Report 1996"*, Oxford University Press, 1996

UNDP, United Nations Development Programme, *"Human Development Report 2000"*, Oxford University Press, 2000

UNDP, United Nations Development Programme, *"Human Development Report 2001"*, Oxford University Press, 2001

UNDP, United Nations Development Programme, *"Human Development Report 2002"*, Oxford University Press, 2002

UNDP, United Nations Development Programme, *"Human Development Report 2003"*, Oxford University Press, 2003

UNDP, United Nations Development Programme, *"National Report on Human Development the changing the role of the state"*, Poland, Warszawa, 1997

UNDP, United Nations, *"World Urbanization Prospects The 1996 Revision"*, Oxford University Press, New York 1998

UNDP, United Nation Development Programme, *"Annual Report 2001, Partnership To Fight Poverty"*, Oxford University Press, New York, 2001

UNDP, United Nation Development Programme, *"Annual Report 2002"*, Oxford University Press, New York, 2002

UNDP, United Nation Development Programme, *"Annual Report 2003, A World Of Development Experience"*, Oxford University Press, New York, 2003

UNDP, United Nation Development Programme, *"Human Development Report 1990"*, Oxford University Press, New York, 1990

UNDP, United Nation Development Programme, *"Human Development Report 1994"*, Oxford University Press, New York, 1994

UNDP, United Nation Development Programme, *"Human Development Report 2001, Making New Technologies Work For Human Development"*, Oxford University Press, New York, 2001

UNDP, United Nation Development Programme, *"Human Development Report 2002, Deepning Democracy In A Fragmented World"*, Oxford University Press, New York, 2002

UNECE, Economic Survey of Europa, "*Progress in Systemic Reforms in the CIS*", 2003 Issue 1.

UNIDO, "*Central Asian Republics, Industrial development Review*", Volume II, 1996.

UNIDO, "*Central Asian Republics, Industrial development Review*", Volume II, 1996.

UNIDO, United National Industrial Development Organization, "*Central Asian Republics, Industrial development Review*", Volume II, 1996.

UNIDO, United National Industrial Development Organization, "*International Yearbook of Industrial Statistics*", Massachusetts USA, 2002

UNIDO, United National Industrial Development Organization, "*International Yearbook of Industrial Statistics*", Massachusetts USA, 2003

WAGENER Hans Jürgen, "*The Welfare State In Transition Economics and Accession to the EU*", FIT Discussion Papers No:16199, 1999.

WINIECKI Jan, "*Political Economy of Reform And Change*", New York, Nova Science Publishers, 1997.

WORLD BANK, "*Transition, The First Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern Europe and Former Soviet Union*", Washington D.C., 2002.

WORLD BANK, "*Annual Report 1996*", Published by The World Bank Group, Washington D.C., 1996

WORLD BANK, "*Annual Report 1997*", Published by The World Bank Group, Washington D.C., 1997

WORLD BANK, "*Annual Report 1998*", Published by The World Bank Group, Washington D.C., 1998

WORLD BANK, "*From Plan To Market*", World Development Report, Washington, 1996.

WORLD BANK, "*Transition. The First Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern and the Former Soviet Union*", World Bank 2003 Transition, Washington D.C., 2003.